

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**“EBÜ’L-FEREC İBNÜ’L-CEVZÎ’NİN SAYDÜ’L-HÂTİR ADLI ESERİ
BAĞLAMINDA TASAVVUF ANLAYIŞI”**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA KUDAT

EYLÜL, 2019

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“EBÜ’L-FEREC İBNÜ’L-CEVZÎ’NİN SAYDÜ’L-HÂTİR ADLI ESERİ
BAĞLAMINDA TASAVVUF ANLAYIŞI”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA KUDAT

TASAVVUF ANABİLİMDALİ

DOÇ. DR. BÜLENT AKOT
DANIŞMAN

ANKARA, 2019

Sosyal Bilimler Enstitü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. Ahmed YILDIRIM
Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

Doç. Dr. Bülent AKOT
Danışman

Jüri Üyeleri (ilk isim jüri başkanına ve ikinci isim ise danışmana aittir)

Prof. Dr. Ahmed Cahid HAKSEVER
(A.Ü. İlahiyat Fak.)

Doç Dr. Bülent AKOT
(AYBU, İslami İlimler Fak.)

Prof. Dr. Ömer YILMAZ
(AYBU, İslami İlimler Fak.)

TAAHÜTNAME

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı:

İmza:

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada tez danışmanım olan Doç. Dr. Bülent AKOT hocama, tezimin tamamlanmasında bana yardımcı olan Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER ve Prof. Dr. Ömer YILMAZ'a ders döneminin başından itibaren ilimlerinden istifade ettiğim ve tezin olgunlaşmasında katkısı bulunan bütün hocalarıma teşekkür ederim.

İTHAF

Bu çalışmayı başta annem ve babam olmak üzere emekleri bulunan herkese ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
Kısaltmalar.....	IX
Giriş.....	1
1. Problemin Niteliği, Kapsamı ve Sınırları	1
2. Alt Problemler	2
3. Araştırmanın Amaçları.....	3
4. Çalışmanın Yöntemi.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM	7
İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	7
1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı.....	7
2. İlmî Hayatı.....	10
3.Yaşadığı Dönemin Dinî ve Tasavvufî Durumu.....	14
4. Eserleri.....	18
4.1. Tasavvufa Ait Eserleri	20
4.1.1. Saydû'l-Hatır.....	21
4.1.2.Telbîsu İblîs.....	21
4.1.3. Sıfatü's-Safve	23
4.1.4. Âdâbu'l-Hasanî'l-Basrî ve Zühdühü	23
4.1.5. Siretu ve Menakibu Ömer Bin Abdulaziz, el-Halife, ez-Zâhid.....	24
4.1.6. Siretu Süfyan es-Sevrî el-Kûfî	25
5. Çalışma Konusu Olan Eseri	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	32
İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN “SAYDÜ'L-HÂTİR” ESERİ BAĞLAMINDA TASAVVUF ANLAYIŞI.....	32
1 Tasavvufî Anlayışı	32
2. “Saydû'l-Hâtır”da Örnek Gösterdiği İlim ve Kemal Ehli zâhid Şahsiyetler.....	36
2.1. Hasan el-Basrî.....	38
2.2. Süfyan es-Sevrî	38
2.3. Ma'rûf el-Kerhî	39

2.4. Rabiâtü'l-Adeviye	40
2.5. Bişr el-Hafî	41
2.6. Malik b. Dinar	43
2.7. İbn Sîrîn.....	44
2.8. İbrahim b. Edhem	45
2.9. Cüneyd-i Bağdâdî.....	46
2.10. Serî es- Sakatî	47
3. “Saydû'l-Hatır”daki Tasavvufî Kavramlar	50
3. 1.Tevbe	50
3. 2. Sabır.....	56
3.3. İhlas	63
3.4. Takvâ	69
3.5. Basiret.....	74
3.6. Kalp.....	75
3.7. Nefis Terbiyesi	76
3.8. Ahlak.....	85
3.9. Tevâzu	90
3.10. Ölüm	93
3.11. Uzlet	95
4. Bölüm Değerlendirmesi.....	101
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	105
İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN ELEŞTİREL YAKLAŞIMLARI VE TAVSİYELERİ	105
1. İbnü'l-Cevzî'nin Eleştirel Yaklaşımı ve Analizi	105
2. Saydû'l-Hâtır Eserinde Eleştirileri ve Tavsiyeleri	113
2.1. Cehalet ve Bid'atlar	113
2.2. Sûfî ve Zahidler Eleştiri ve Tavsiyeleri	121
2.2.1. Cahil Zâhidler ve Yıkıcı Zâhidlik.....	121
2.2.2. Sûfîlerin Bozulması	126
2.2.3. Gerçek Zâhid Şahsiyetler	128
3. Bölüm Değerlendirmesi.....	130
SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	140
EKLER	146

ÖZET
“EBÜ’L-FEREC İBNÜ’L-CEVZÎ’NİN SAYDÜ’L-HÂTİR ADLI ESERİ
BAĞLAMINDA TASAVVUF ANLAYIŞI”

ANKARA,
FATMA KUDAT
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

TASAVVUF ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: DOÇ. DR. BÜLENT AKOT

EYLÜL, 2019, IX+ 147 SAYFA

Nefsi tezkiye etme ve kalbi sahibine bağlama şeklinde Müslüman’ın hayatında yer edinen önemli hasletler vardır. Kâmil insan ve erdem toplumu inşa amacıyla ihya edilen bu hasletler süreç içinde zühd, tasavvuf ve tasavvufî ekoller şeklinde İslami hayatın bir parçası olmaya başladı. Tedvin döneminden itibaren diğer disiplinlerde olduğu gibi tanım ve sınırlarının tahdidi konusunda te’lifat ortaya çıktı. Pratik hayatta da buna paralel olarak farklı tezahür ve uygulamalar meydana geldi. Buna bağlı olarak bazen ifrat bazen tefrit denilebilecek aşırılıklar ve aksaklıklar yaşandı. Emevi döneminde başlayıp, Abbasi döneminde ise artan bir şekilde dünyalığın ön plana çıktığı, felsefi ve fikrî çekişmelerin hararetle sürdüğü hicri beşinci ve altıncı asırlarda, tasavvufî hayatın da bu çalkantılı ortamdan etkilenmesi kaçınılmazdı. Hicri ikinci asırda Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728), İmam-ı Azam (ö. 150/ 767), İmam Şafii (ö. 204/ 819) gibi zatların yaklaşımlarının örnek alınması suretiyle ifrat ve tefritin önüne geçilip öze dönüş çabaları yoğunluk kazanmıştır. Bu amaçla, eserleriyle öne çıkan zatlardan biri de hicri altıncı asırda yaşayan Ebü’l-Ferec Abdurrahman İbnü’l-Cevzî (ö. 597 / 1201)’dir. Sadece bu çalışma ile tasavvuf anlayışı tam olarak anlaşılamayan İbnü’l-Cevzî’nin görüşlerini, kendine has ifadeleriyle gün yüzüne çıkarmak adına önem arzetmektedir. Bu alanda bazı eserler kaleme alan İbnü’l-Cevzî, özellikle içinden geldiği gibi kaleme aldığı “Gönül Avı”, “Anılar ve Hatırat” veya “Günlükler” şeklinde tercüme edilen *Saydü’l-Hâtır* eseri öne çıkmıştır. Bu çalışmada Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin tasavvufa yaklaşımını *Saydü’l-Hâtır* adlı eseri bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü’l-Cevzî, Saydü’l-Hâtır, Eleştiri, Tasavvuf, Anlayış

ABSTRACT
AB AL-FEREJ IBN AL-JAWZİY'S UNDERSTANDING OF SUFISM IN
CONTEXT OF HIS BOOK SAYDUL HATIR

ANKARA,
FATMA KUDAT
BASIC ISLAMIC SCIENCES DEPARTMENT
MASTER THESIS
SUPERVISOR: ASSOC. DR. BÜLENT AKOT
SEPTEMBER, 2019, IX + 147 PAGES

There are important traits that have taken place in the life of a Muslim in the form of self-discipline and attachment of the heart to its owner. These qualities, which were revived for the purpose of building a perfect human and virtue society, began to be a part of Islamic life in the form of zuhd, sufism and mystical schools. As in other disciplines since the time of the ruling, the definition and limitation of the limit has emerged. In parallel to this, different manifestations and practices occurred in practical life. As a result, there were extremes and disruptions that could sometimes be called as ifrat and tefrit. Hijri In the fifth and sixth centuries, during the Umayyad period and during the Abbasid period, the earthly world came to the forefront, and philosophical and intellectual conflicts continued, the sufi life was inevitably affected by this turbulent environment. Hijri In the second century Hasan al-Basrî (d. 110/728), Imam-i Azam (d. 150/767), Imam Shafii (d. 204/819) by taking the example of the approaches of ifrat and tefrit efforts to avoid the return to essence density. For this purpose, one of the people who came to prominence with his works is Ab Al-Ferej Abdurrahman Ibn Al-Jawziy (d. 597/ 1201) who lived in Hijri 6th month. In this area, Ibn Al-Jawziy, who received a lot of artifacts, came to the forefront, which could be called "Heartbeat" - "Anılar" or "Diaries". In this study, Ab Al-Ferej Abdurrahman Ibn Al-Jawziy's approach to Sufism will be discussed in the context of his work Saydü'l-Hâtır.

Keywords. *Ibnul cevzi, Saydul Hatır, Sufism, Criticism, Understanding*

Kısaltmalar

- age. = Adı geçen eser.
agm. = Adı geçen makale.
agmd. = Adı geçen madde.
AÜDTCFD. = Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
AÜİFD. =Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak.
b. = İbn
Bas. = Baskı
bkz. = Bakınız.
C. = Cilt.
C.C. = Celle Celaluhu
Çev. = Çeviren.
DİA. = Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Dağ. = Dağıtım
Ed. = Editör.
h. = Hicrî
Haz. = Hazırlayan.
Hz. = Hazreti
İÜ. = İstanbul Üniversitesi.
Kom. = Komisyon
Ktp. = Kütüphanesi.
M.Ü. = Marmara Üniversitesi.
Md. = Madde
mlf. = Müellif.
Neşr. = Neşriyat
r.a. =Radiyallahu anhu
s. = Sayfa
s.a.v. =Sallallahu aleyhi ve sellem
Tah. = Tahkik
Ts. =Tarihsiz
Vb. = Ve benzeri
Yy. = Yayınlar

Giriş

Hicri altıncı asırda yaşayan İbnü'l-Cevzî, (ö. 597 / 1201) Mutezile ve Hurûfilik tartışmalarının yaşandığı siyasî çalkantıların hüküm sürdüğü bir devirde yaşamıştır. Aynı zamanda ilim ve irfan ehlinin özellikle Ehl-i Sünnet âlimlerinin sıkıntılara maruz kaldığı bir dönemdir. Bu dönemde İslam âleminde siyasî açıdan ittihat ve birliktelik bulunmamaktadır. Fikrî ve mezhebî referanslı çok başlılık vardır. İslam âleminin bir yandan bâtinî akımın istila ettiği, diğer yandan Mutezili ve diğer mezhebi taassupların yaşandığı bir zamandır. Başka bir deyişle, siyasî otoritenin vezirleri kanalıyla Ehl-i Sünnetin özellikle Eş'arî akaidine müntesip âlimlerin küstürüldüğü, iktidarın el değiştirmesiyle mezhepsel çalkantıların da buna bağlı olarak meydana geldiği bir dönem söz konusudur.

İbnü'l-Cevzî, toplumun fikrî olarak bir çeşit çalkantı içinde olduğu bu dönemde tasavvufa eğilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin eserleri incelendiğinde ilk bakışta kendisinin bu disipline karşı gibi görünmektedir. Oysa müellif, birden fazla eserlerinde tasavvufî hayatta yaşanan ifrat ve tefrite karşı tutumunu ifade etmektedir. Onun bu yaklaşımı, esâsa değil usûle dönüktür.

İbnü'l-Cevzî'nin çabası, hicri altıncı asrın sonları yedinci asrın başlarında, Bağdat merkezli gerek fikrî, gerekse ahlakî bazda, toplumda meydana gelen bozulmaların önüne geçmektir. Toplumun davranışlarını dönüştürmede, tasavvufun da içinde yer aldığı dini disiplinlerin, tedvin dönemi sayılan hicri birinci ve ikinci asırlardaki saf ve sahih olan çizgiyi yakalamaktır. Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728), İmam-ı Azam (ö. 150/ 767), İmam Şafii (ö. 204/ 819) gibi zatlar onun için örnek şahsiyetlerdir. Tasavvufun özü itibarıyla iyi bir yol, ancak hurâfe ve bid'atlara açık bir alan olarak değerlendiren İbnü'l-Cevzî, bozulan manevî hayatın ıslahı için eserler vermiş, vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Böyle bir şahsiyetin görüş ve yaklaşımları, hatta tenkitleri günümüzde özellikle tasavvuf alanında, dengeleri yeniden tesis etmek adına, önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

1. Problemin Niteliği, Kapsamı ve Sınırları

Çalışmanın temel konusunu ağırlıklı olarak tasavvufî hayatta yaşanan ifrat ve tefritler teşkil etmektedir. Zira İbnü'l-Cevzî, konu olan eserin hemen hemen her başlığında, bu iki zıt kutuba dikkat çekmektedir. Bu husus, problemin çerçevesini belirlemektedir. Çalışmanın ileriki safhalarında, etraflıca üzerinde durulacağı gibi, sahih bilgiye dayalı ve sağlam referanslardan beslenen tasavvuf da hakikatte bunu amaçlamaktadır. Aslında kaleme alınan bu gibi eserleri araştırma konusu yaparken, dönemin içtimai, siyasî, dinî ve iktisadî hayatın değişik alanlarına ışık tutmasıdır. Nitekim söz konusu esere bütüncül bakıldığında, dönemin özellikle sosyokültürel hayatını bir nebze resmettiği görülmektedir. Sosyal hayatta aşırı dünyevîleşme ile dünyalıktan aşırı kaçınma şeklinde yaşanan ifrat ve tefritler, dinî hayatı olumsuz etkilemiştir. Bir yandan Abbasi yönetimi etrafında tezahür eden şatafatlı hayat, diğer yandan buna tepki olarak halk tabakasında yaygınlık gösteren ve ruhaniyeti andıran zâhidlik söz konusudur. Özellikle Ebü'l-Abbâs en-Nâsır-Lidînullâh Ahmed b. el-Müstazî-Biemrillâh el-Hasen el-Abbâsî (ö. 622/ 1225) döneminde zirveye çıkan uhrevîleşmenin beraberinde, halifenin etrafını saran farklı fikhî mezheplere mensup devlet ricâlinin, siyaset yoluyla dinî ve tasavvufî hayata müdahaleleri olmuştur. Bunun sonucunda zahirî ve manevî hayatta meydana gelen bozulmalara karşı, İbnü'l-Cevzî tarafından kaleme alınan eserler, yapılan irşad ve tebliğler görülmektedir. Özellikle de İbnü'l-Cevzî'nin *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde yaptığı tespitleri, tasavvufî hayata dair tahlil, tenkit ve tavsiyeleri dikkat çekmektedir.

2. Alt Problemler

Bu çalışmada, aşağıda maddeler halinde verilmiş olan sorular çerçevesinde şekillenmiş olan problemlerin, çözüm yolları araştırılacaktır.

- a) İbnü'l-Cevzî döneminde dini sahih bilginin ve tecrübî birikiminin kaynağından bize doğru aktarılmasıyla, ilimlerin tedvini faaliyetlerinde önemli eşik sayılan medreselerin değişik sebeplerden dolayı asıl görevini tam ifa edememesi.

Genelde İslamiyet bağlamında tecrübî yaşanmışlıklar, İslam dinin birikimin bir parçasıdır. Din, sadece teoriden ibaret olmayıp, başta Hz. Peygamberin yaşantısı olan sünneti seniyyeden ibarettir. Başta Hz. Peygamber olmak üzere, sahabe tabîîn hatta tebe-i tabîîn ve müctehitler, selef âlimler gibi, bazı şahsiyetler ile bunlardan tevarüs edilen dinî yaşayış, görüşler hayatın her bir safhası içinde söz konusudur. Dinin temel

referansı kaynaklarından biri sayılan icmâ' denilen ıstılahın temeli de tecrübi pratiğe dayanır.

- b) Fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimlerde katedilen aşamaya mukabil, ilmi faaliyetlere ve medreselere mesafeli duran, hatta bazen cephe alan, kitapları yok eden mistisizm hareketlerinin, sebep ve sonuçların neler olduğu hususudur.
- c) İbnü'l-Cevzî'nin bakış açısına göre, zühd döneminin ardından tasavvuf döneminde hangi hususlarda ifrat ve tefrit tezahür etmiştir.
- d) Söz konusu dönemde siyasal hayat, sosyal hayat ve dinî hayat yekdiğerini ne ölçüde etkilemiştir.
- e) İbnü'l-Cevzî'nin, söz konusu dönemde en çok eleştirdiğı hususlar nelerdir.
- f) İbnü'l-Cevzî'ye göre, o dönemde toplumun dinî ve mânevi hayatını düzenlemede etkin rolleri olan kişilerin, toplumun davranışlarını dönüştürmede sebebiyet verdikleri problemler ve buna mukabil örnek alınması gereken timsal şahsiyetler kimlerdir, gerekçeleri nelerdir.
- g) İbnü'l-Cevzî'nin kaleme aldığı eserlerde, tasavvufta tehlike görülen hâl ve davranışlar nelerdir? Bu alanda bozulan değerler nelerdir; görüş, eleştiri ve tavsiyeleri nelerdir.
- h) İbnü'l-Cevzî'nin bu alandaki yaklaşımı, tenkit ve tavsiyeleri günümüz tasavvufî hayat adına bize neyi ifade etmektedir.
- i) Kaleme aldığı *Saydü'l-Hâtır* adlı eseri bağlamında; zühd dönemiyle alâkalı tespitleri, yaşadığı dönemle alâkalı tenkit ve tavsiyeleri, günümüzdeki tasavvufî hayata katkıları nelerdir.

3. Araştırmanın Amaçları

Birçok ilmî alanda yüzlerce eser kaleme alan İslam tarihinin kaydettiğı önemli şahsiyetlerden biri olarak İbnü'l-Cevzî'nin değişik yönleriyle akademik çalışmalara konu edilmiştir.¹ Ancak tasavvufî anlayışı bağlamında ele alındığına dair kayıtlara rastlanılmadı.

1 Mahfûzürrahmân Zeynullah, *et-Tahkik ala- el- 'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eğâdîsi (ağbâri) 'l-vâhiye*. (Lahor 1399/ 1978; Faysalâbâd 1401/ 1981

Tasavvuf öncüleri hakkında *Sıfatu's-Safve* eserini yazmış, *Telbîs'ül-İblîs* eseri ile nefis ve Şeytan Hilelerini ve bunlarla mücadeleleri yazmıştır. *Saydû'l-Hatır* gibi bir eser ile bu alandaki yaşayışları yazan müellifin tasavvufî anlayışının, akademik bir çalışmayla işlenmesi uygun olacağı düşünülmektedir. Araştırmanın amaçlarını ve beklenen yararları maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- a) Zühd ve tasavvuf döneminde teşekkül eden düşüncenin sosyolojik tespiti ile dini yaşamın serencamı hakkında genel bir bakış açısı sergilemek.
- b) Abbasi yönetim merkezi ve etrafında tezahür eden siyasî ve dinî tipolojisi ile medrese, tekke ve genel halkın sosyal ve dinî yaşayışı hakkındaki tespitleri ortaya koymak.
- c) Bazen tasavvuf ve manevîyat adına, bazen de fıkıh, akâid ve siyaset adına yaşanan, ifrat ve tefritlerin nedenleri ve sonuçları hakkında tespitleri ortaya koymak.
- d) İbnü'l-Cevzî'nin tasavvufî yaklaşımını, tespit, tenkit ve tavsiyelerini ortaya koyarak, kritiğini yapmak. Ruh ve beden düalizmini ima eden yorumlarını (başta Hz. Peygamber hayatı olmak üzere sahabe, tabiîn ve -sıklıkla vurgulandığı üzere- selefin önde gelen âlim ve zâhid şahsiyetlerin hayatıyla) mukayese etmek suretiyle ortaya koyduğu yaklaşımlarını tahlil etmek. Nitekim müellife göre kâinatta her şey fitrat açısından hakettiği değeri ile değerlendirilmelidir. Dengeler bozulmadıkça her şey iyidir. Mezmum değildir. Hristiyan bakış açısı gibi karamsar ve kötümser bakış açısını reddeden müellif, dünya hayatı aynî ve bizzat olarak mezmum değildir.² Dengeli olmak kaydıyla dünya ile ahiret, zahir ile batın, ruh ile beden ikilemi müellifin tasavvufî anlayışının bir parçasıdır.
- e) Zühd dönemine yakın olması hasebiyle o dönem hakkındaki tespitleri, örnek gösterdiği zatların tasavvufî hayatlarının önemini ortaya koymak. Kısaca tasavvuf, yaşanan hayatla hemhal olma noktasında interdisiplinerlik boyutu yoğun olan bir

Abdülkâdir Atâ Muhammed Ahmed Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn li'bni'l-Cevzî tahkîk ve dirâse (Esmâ'ü'd-du'afâ' ve'l-vazâ'în (vâzî'în) ve zikrû men cerehahüm mine'l-e'immeti'l-kibârî'l-hâfîzîn. (Beyrut 1406/ 1986) Kâmil Muhammed Uveyde'nin *Abdurrahmân el-Cevzî Şeyhü'z-Zühhâd ve İmâmü'l-Vu'âz* (Beyrut 1993), Hasan İsâ Ali el-Hakîm'in *İbnü'l-Cevzî* (Bağdat 1988), Ahmed Atıyye Abdurrahman'ın *İbnü'l-Cevzî beyne't-Te'vîl ve't-Tefvîz*, Mekke, 1397; Ali Cemîl Ali Mühennâ'nın *İbnü'l-Cevzî ve Makamatühü'l-Edebiyye*, Kahire, 1976; Abdurrahman Salih Abdullah'ın *İbnü'l-Cevzî ve Terbiyetü'l-'Akl* (Mekke 1986), Abdülbedî Abdülazîz el-Hûlî'nin *et-Terbiye ve't-Ta'lîm 'inde İbni'l-Cevzî* (Kahire, 1990) ve Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî'nin *el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve Kitâbühü el-Mevzû'ât* (Lahor 1403/ 1983) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

2 Rum, 41

ilimdir. Çalışmada Tasavvufun teorik ve tatbiki boyutuyla orantılı bir alan olması nedeniyle, o dönemin tasavvufî yaşayışıyla ilgili görüş ve tespitlerin gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda metalaşan modern dünya insanının moral değerlerinin ihyası ve toplumun sosyal hayatta huzuru temin etmede, tasavvufî hayatın ehemmiyeti vurgulanmaktadır.

4. Çalışmanın Yöntemi

Araştırmada Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Saydü'l-Hâtır* eseri ve bu bağlamda üzerinde durduğu Tasavvufî anlayışı ana temayı oluşturmaktadır. Konuya bütüncül bakabilecek oranda, tasavvuf literatürünün taranıp, konu ile ilgili kayıtların tespit edilmesi, müellifin tasavvufî anlayışının tespit ve tahlil etmeye çalışırken bu literatür kayıt ve öğretilerini merkeze alma yöntemi izlenmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin adı geçen eserinin birden fazla tahkikli nüshaları vardır. Aynı zamanda Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Bunun yanında, elde edilebilen nispette kaleme aldığı diğer eserlerden ve konu bütünlüğü sağlamak adına mevzu ile alakalı diğer kaynaklardan yararlanılması planlanmaktadır. Çalışmaya konu olan eser bağlamında, İbnü'l-Cevzî'nin kısa bir tarihçe-i hayatı ve eserin değişik açılardan değerlendirilmesinden sonra, asıl çalışma alanını teşkil eden tasavvufî görüş ve yaklaşımlarına ağırlık verilecektir. Çalışma, İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı ve eserlerinin yer aldığı birinci bölüm, İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* adlı eseri bağlamında tasavvuf anlayışının yer aldığı ikinci bölüm, İbnü'l-Cevzî'nin Eleştirel Yaklaşımı ve Tavsiyelerinin yer aldığı üçüncü bölümden oluşmaktadır. Dolayısıyla bir sonuç olmak üzere üç bölüm bir sonuç şeklinde planlanmaktadır. Bazıları matbu' bazıları pdf olmak üzere kaynak olarak da şu nüshalardan istifade edilmiştir.

- 1- İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, mukaddime dipnot ve başlıkları düzenleyen Naci Tantavi, tah, Ali Tantavi, Darü'l-Fikr, Dimeşk, 1960
- 2- *Saydu'l-Hâtır*, thk. Abdulhamid Hindâvî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2001
- 3- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Saydü'l-Hâtır*, Beyrut, ts
- 4- Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, Terc: Aydın Kudat, Ankara, 2015, (Kişisel Baskı)

5- Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, thk. Ebu Muaz, Medarü'l-Fikir li'n-Neşr, Riyad, 2016.

Dipnotlarda Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır* adlı esere göndermelerde thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, Terc: Aydın Kudat, Aygün Matbaa, Ankara, 1996 nüshası esas kaynak alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı

İsmi Abdurrahman, lakabı Cemalüddin'dir. Ebü'l-Ferec künyesi ile meşhurdur. Babasının adı Ali, dedesinin adı ise Muhammed'dir. Nisbesi el-Kureyşî ve el-Bekri ve el-Cevzî'dir.³ Nehirlerde kullanılan ceviz yelkenine nispet veya bazılarına göre de atalarından, 'Cafer' diye birinin evindeki cevize nispet ile İbnü'l-Cevzî ismiyle meşhur olmuştur.⁴

İbnü'l-Cevzî'nin birden fazla lakabı içerisinde, çokça kullanılanlardan biri de el-Bağdadî'dir. *Saydü'l-Hâtır* eserinin ekseriyeti, Abbasi payitahtı Bağdat mihverli coğrafyada cevelan eden hayatın okunmasından ve gözlemlerden meydana geldiği için, o mıntika hakkında ve orada cereyan eden olaylar hakkında, önemli tarihi bilgiler içermektedir.⁵

Dedelerinden Ca'fer ibn Abdullah, el-Cevzî'ye nispetle daha çok İbnü'l-Cevzî şeklinde anılmıştır; ancak bazı kaynaklarda kendisinden Kureyşî, Teymî, Bekrî, Bağdadî, Hanbelî, Saffâr gibi isim ve lakaplarla da söz edilmiştir.⁶ Kureyş Kabilesinin Teym kolunun Bekr koluna mensub olduğu için, Teymî, Bekrî diye anılmış ve aynı şecere ile soyu Halife Hz. Ebu Bekir'e (r.a.) dayandırılmıştır. Bakır işi ile meşgul olan kişi anlamına gelen "Saffâr" lakabıyla anılmasının sebebi ise, ailesinin bakır ticaretiyle meşgul olmasındandır. İbnü'l-Cevzî adıyla meşhur olması ise, dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'nin, Vâsıt bölgesinin Cevz muhitinde oturmasından veya ceviz ağacının da

3 El-Cevzî lakabına dair muhtelif rivayetler vardır. O bölgede sadece Ebu'l-Ferec'in dedesinin bahçesinde ceviz yetiştiği için bu ismin verildiği için bu lakabı aldığına dair kayıtlar yanında yaşadıkları mahallenin Basra'da Mahalletu'l-Cevz diye anılması nedeniyle bu adın verildiği söylenmiştir. Bkz. Ebu'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureyşî el-Bağdadî el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmü't-Tefsîr*, thk. Zuheyr eş-Şâviş, *el-Mektebu'l-İslâmî*, Beyrut, 1984, I / 4; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, thk. Muhammed Fâhûrî, *Dâru'l-Marîfe*, Beyrut, 1985, I / 8.

4 Abdusselam, Harun, Muhammed, *Mu'cemu Mukayyedâti İbn-i Hallikân*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1987, s. 322.

5 Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnavut, Huseyn el-Esed, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1990, XXI / 365-384; Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed bin Abdülkerîm el-Cezerî b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Mûsulî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1987, X / 255.

6 Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, ts, IV / 1342.

Vasıt'ta sadece onların bahçesinde bulunmasından kaynaklansa gerektir.⁷ Onun Bağdat şehrinde doğduğu hususunda ittifak edilmiş ise de doğum tarihinde bazı ihtilaflar söz konusudur. Kaynaklarda 508/ 1114 veya 510/ 1116 tarihlerinde doğduğu söylenmektedir. Doğumunun 508, 509, 510 ve 511 tarihlerinden biri olduğunu ifade eden muhtelif kaynaklar varsa da, bunlar arasında tercih edileni 510 (1116) tarihidir.⁸ Hicrî. 514/ M. 1120 yılında babasının vefatıyla küçük yaşta yetim kalınca, annesiyle birlikte halasının yanında yaşamaya başlamıştır. Bu durum onun dünyaya bakış açısını değiştirmiş ve kendisini tamamen ilme vermiştir. İbnü'l-Cevzî kendi hakkında şunları söyler: "Refah ve bolluk içinde yetiştim, ne zaman ki zühd hayatı yaşamaya başladım, ibadet aşkım çoğaldı, günde beş cüz Kur'an okurdum. " ⁹

Müellifin çocukluğuna dair kayıtlar incelendiğinde, şu bilgilerle karşılaşmak mümkündür. İlimin bütün dallarına önem veren İbnü'l-Cevzî, vaktini iyi değerlendirebilen bir hayat tarzına sahip idi.¹⁰ Bu nedenle diğer çağdaşları gibi oyun ve eğlence gibi vakit kaybettirici şeylerle meşgul olmamıştır.¹¹ Zengin bir aileden olması sebebiyle, kimseye muhtaç olmadan öğrenimini sürdürdüğü görülmektedir. Halası ve amcasının yardımı ile ilk ders halkalarına katılmıştır.¹² Biraz daha büyüdüğünde, halası tarafından Ebul-Fadl Muhammed b. Nasırın kendi adıyla anılan mescidine götürülmüş, ilk olarak burada eğitimine başlamıştır. Hocası İbn Nâsır, ondaki ilim merakını ve onun zekâsını fark etmiş, hafızlığını kısa sürede tamamlamasını sağlamıştır.¹³

Küçük yaşta Kur'an'ı ezberleyip, devrin tanınmış âlimlerinden hadis ve hadis usûlü ilmi okumuştur. İlerleyen yaşlarda birçok âlimden, muhtelif alanlarda ilim tahsis etmeye devam etmiştir. İbn-i Nasır, hitabetinden ve vaazlarından etkilendiği, önemli hocalarından birisidir. Bilindiği gibi birçok alanda eser sahibi olan müellif, vaaz ve

7 İbnü'l-Cevzî, *Âdabu'l-Hasani'l Basri ve zühdühü ve mevaizih* thk. Süleyman Harşi, *Daru's-Sıddik*, Beyrut, 2005, 2. bs. s. 10-13.

8 Harun, Abdüsselam Muhammed, *Mu'cemu Mukayyemat İbn Hallikan*, Mektebetü'l-Hancı, 1987, s. 322; İbnü'l-Cevzî, *Acaibu Ulûmi'l Kur'an*, thk: Abdulfettah Âşûr, *ez-Zehra li'l-A'lami'l Arabi*, Kahire, 1986, s. 19-20.

9 İbnü'l-Cevzî, *Meşyahatu İbnü'l-Cevzî*, s. 5-6.

10 İlmî ve takvâsiyle meşhur olan İbnü'l-Cevzî, hayatının tamamında az uyumaya, çok ibadet etmeye ve okumaya, hadis kitaplarında Resûlullah (sav)'in yaptığını öğrendiği bütün nafile ibadetleri yerine getirmeye özen göstermiş, hem okumuş hem de yazmış, zamanın el verdiği bütün ilim pınarlarından kana kana içtiği gibi, kendi ilmini de eserleri vasıtasıyla ümmetin hizmetine sunmuş bir âlimdir. Bkz. Celaluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, *Mektebetu Vehbe*, Kahire, ts. s. 117.

11 Ebu'l-Abbas Şemseddin, *Vefeyatul-ayan ve enbau ebnaî z -zeman*, thk. İhsan Abbas, Dâru sadr, Beyrut, 1948, II / 321.

12 İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevazir*, s. 22. (muhakkikin girişi)

13 Ebu'l-Abbas Şemseddin, *Vefeyatul-ayan*, II / 321.

nasihatlarıyla insanlar üzerinde tesirli olmuştur. Henüz küçükken vaaz vermeye başlamıştır. İnsanlar her taraftan onu dinlemek için gelmiştir. Böylece vaazları ile meşhur olup, ilerleyen yıllarda zamanının büyük vâizlerinden biri haline gelmiştir.¹⁴

İbnü'l-Cevzî, dönemin devlet adamlarıyla mesafeli olup, bazen de onlarla düzeyli ilişkiler kurmaya gayret etmiştir; ancak genelde dönemin iktidar sahiplerinden uzak kalmaya özen göstermiştir.¹⁵ Ona göre bir âlim, yöneticinin gölgesinde olmamalı; çünkü âlim vakarlı bir fenerdir, nefsini imtiyazlıklar elde etmekten korumalıdır.¹⁶ el-Müstencid-Billah (555-566/ 1160-1170) yönetimiyle mesafeli olan İbnü'l-Cevzî, Halife en-Nâsır-Lidînilâh (575-622/ 1180-1225) döneminde yönetimle arası bozulmuştur. Sebebi ise Ehl-i Sünnetten bazı mezheplere karşı iyi düşünceler beslemeyen ve 590 (1194) yılında azledilen İbn Yûnus'un yerine geçen dönemin veziri Şîî İbnü'l-Kassâb'tır. Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği iddiasıyla İbnü'l-Cevzî, Şîî temayüller taşıyan halifeye şikâyet edilmesi üzerine görevinden azledilmiştir. Dolayısıyla İbn'ul-Cevzi, bazı şîî hükümdarlardan sıkıntılar çekmiştir ki, bu yüzden beş yıl süreyle hapis hayatına maruz kalmıştır.¹⁷ 590/ 1194 yılında Vâsıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle oradaki bir evde tek başına ikâmete mecbur tutulmuştur. Bunun yanında bazı kitapları da yakılmıştır.

Yusuf adındaki oğlunun verdiği vaazların, en-Nâsır-Lidînilâh'ın annesini etkilemesi sonucunda, sürgün cezası kaldırılmıştır. Bağdat'a döndüğünde medrese erbâbının yanı sıra, bu olayı tasvip etmeyen sûfilerin de katıldığı büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Hayatının geri kalan kısmını Bağdat'ta irşâd faaliyetlerine devam ederek geçirmiştir. 12 Ramazan 597 (16 Haziran 1201) tarihinde vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb Kabristanı'nda bulunan Ahmed bin Hanbel'in (ö. 241/855) mezarının yanına defnedilmiştir.¹⁸

Dönemin yöneticileri onun vaazını dinlemeye geldiklerinde onları etkilemeyi başarmıştır. Bir defasında Emir-ül Müminin önünde şöyle dedi: "Eğer bir gün kendimi Emir-ül Müminin önünde bulsaydım ona şöyle diyecektim; Ey Emir'ülMüminin! Allah'a onun senden müstağni ve senin Ona olan ihtiyacın oranında ibadet et. Allah hiç kimseyi senden üstün yaratmamış, öyleyse başkalarının senden fazla, Ona şükretmelerine razı

14 Kahhale, Ömer Rıza, *Mu'cemul -Müellifin Müessesetür -Risale*, Beyrut, 1957, V / 157-158.

15 İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnân*, s. 8.

16 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 5.

17 Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rîf bi'l-Mü'errihin fî-Ahdi'l-Moğol ve't-Türkmân*, Bağdad 1376/ 1957, I, 123-127; Alûcî, Abdülhamîd, *Mü'ellefâtü İbni'l-Cevzî*, Bağdad 1385/ 1965; İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Kahire 1372/ 1952, I, 414-415; Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı Casim, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *DİA*; c: 20, s: 544.

18 Birişık, Abdulhamit, *DİA*, İbnü'l-Cevzî, mad, XX / 550.

olma."¹⁹ Bu vaazdan sonra o gün, Emir-ül Müminin, birçok sadaka verip bazı tutukluları serbest bırakmıştır.

İbnü'l-Cevzî, bazı Şi'î hükümdarların baskılarına maruz kalarak, hayatının bir döneminde sıkıntılar çekmiştir. Vezir Ebu Hübeyre döneminde ise itibarı artmıştır. El-Müstencid-billâh tahta geçince ona, Şeyh Abdulkadir (ö. 561/ 1166) ile emsallerine yardım edip, saray camisinde oturmalarına izin vermiştir. Ebu'l-Ferec vaazlarına devam ederken, halk da onun meclisinde çoğalmaya başlamıştır. El-Mustedi vali olduğu zaman valiye hitaben, *el-Misbahu'l-mudi' fi Hilafeti'l-Mustedi* isimli kitabını yazmıştır.²⁰

2. İlmî Hayatı

Bir âlimin ilmi hayatını tasvir etmede, üzerinde durulması gereken unsurlar vardır. Bunlardan biri, yaşadığı coğrafyadaki kültürel, ekonomik, siyasî, içtimaî ve ilmî durumdur. Çünkü toplumsal değişimler ve fikrî akımlar, âlimin yaşamını etkilediği gibi, düşüncelerini, dünya görüşünü, olaylara bakış açısını da etkilemektedir. İbnü'l-Cevzî'nin eserlerine bakıldığında, onun toplumun sosyal ve psikolojik durumundan uzak kalmadığı görülmektedir. Müellifin çoğu eseri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özellikle de bazı eserlerinde, toplumda gözlemlediği aksaklıklar ve olumsuzluklar üzerine durduğunu görmek mümkündür.

Abdurrahman Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, milâdî XI. yüzyılda yaşamış, bütün dini ilimlerde te'lifat vermiş ve üç yüzden fazla eser kaleme almış bir İslam âlimidir. Gerek kaleme aldığı eserleriyle gerekse tebliğ ve irşâd hizmetleriyle toplumu ahlâken kemâle erdirmeye çalışmıştır. Bu alanla ilgili *Saydü'l-Hâtır* başta olmak üzere *Telbîs-ül-İblîs*, *Zâdu'l-Mesîr* gibi eserleri birçok dile çevrilmiştir.²¹

Vaaz ve irşâd çalışmalarına çok sayıda insan iştirak etmiştir. Ona göre, Müslüman hayatında ahlâk, merkezî bir konumdadır. Bu merkezin direği, sahih dîni bilgi ve amelde asr-ı saadeti örnek almaktır. Bu temel, insanı aşırılıktan ve geri kalmışlıktan koruyacak bir dengedir. Bu dengeyi gözetten yaklaşımı, Ehl-i Sünnet çizgisinde kaleme aldığı bütün

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 5-6.

²⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec *Nevâsihu'l-Kur'an* (Umdetu'r-Râsih fî Marifeti'l-Mensuh), thk. Muhammed Eşref Ali el-Melîbârî, *Mektebetu Melik Fahd*, Medine, 1422, s. 55.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, Beyrut, 1975; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, Kahire, 1938.(*Şeytanın Hileleri* adıyla Kahraman yayınevi tarafından basılmıştır. Çev. M. Ali Kayabağlar, 2002.)

eserlerinde görmek mümkündür. Müellifin en çok karşı çıktığı husus, dinî hayatta yaşanan ifrat ve tefritlerdir.

İbnü'l-Cevzî, İslam âleminin te'lifat bağlamında, en velûd olduğu bir dönemde yaşamıştır. Özellikle fikrî ve mezhebî açıdan, çalkantılı bir dönemde yaşamasına rağmen, sunduğu müşahhas ibret ve örnekler sayesinde, hemen hemen her alanda eserler verebilmiştir. Çok sayıda eser kaleme alan İbnü'l-Cevzî'nin, ansiklopedik bir âlim portresine sahip olduğu görülmektedir. Kendi döneminde ilmiye sınıfı yanında, dönemin yöneticilerini de etkileyebilecek ve halkın davranışlarını dönüştürmede etkin rol olabilecek bilgi ve tecrübe bütünlüğüne sahip bir âlimdir. Nizamiye medrese geleneğinden gelen bu bütünlük, ilim, irfan ve hikmet birlikteliği şeklinde kategorize edilmiştir. Bu bütüncül yaklaşım, medrese ve tekkeyi, diğer bir ifadeyle zâhir ve bâtınî hayatı birleştirebilmiştir. Yine bu yaklaşım sayesinde, daha önceleri küstürülen özellikle de Ehl-i Sünnet âlimleri rahatlamıştır. Aynı zamanda bazı mezheplere de ilim, fikir üretebilme alan ve imkânın önündeki engelleri kaldırmıştır.

Bir âlimin ilmî şahsiyetini ortaya koymada diğer bir unsur ise, mezhebidir. İbnü'l-Cevzî, fikhî bağlamda, Hanbelî mezhebini benimsemiş olmakla beraber, özellikle usûl olmak üzere birçok konuda Hanefî, Şâfi ve Malikî mezheplerine de müracaat etmiştir. Akâid konularında ise, sert ve katı bir tutum izlememiştir.²² Ancak Eşârî veya Mâturîdî olduğunu söylemek için, eldeki verilerden hareketle, kesin bir ifade kullanmak zordur. Görüşlerinin Mâturîdî, hem de Eş'arî mezhebinin görüşleri ile mutabakat sağlamıştır. Ancak akaid konularında genellikle takip ettiği yol, selefin yoludur.²³ Kanaatimize göre böyle donanımlı şahsiyetleri gerek akidevî, gerekse fikhî mezhep bağlamında, belli bir ekole hasretmek ve tanıtmak, doğru olmasa gerektir.

İbnü'l-Cevzî, çocukluk yaşlarından itibaren, ilk hocası olan Ebü'l-Fadl Muhammed bin Nâsır'a emanet edilmiştir. Hocası, ondaki ilim merakını, ezber yeteneğini, olaylara farklı açıdan bakabilme melekesini fark edince, eğitimiyle bizzat kendisi ilgilenmiştir. İbn'ül-Cevzî, öncelikle el-Mübarek b. Cafer'den, Kur'an okumayı öğrenmiş, daha sonra kısa zamanda Kur'an'ı ezberlemiştir. İbn Nâsır, onun farklı ilimlerde yetişmesi için çok çaba harcamıştır. Onu bir ilim yuvası olan Bağdat'taki birçok âlimin yanına götürerek, çeşitli alanlarda dersler almasını sağlamıştır. Hangi hocanın yanına götürdüyse, o hocadan

22 Cerrahoğlu, İsmail, *Abdurrahman İbn'ul Cevzi ve Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir* adlı eseri AÜİFD 29 Ankara, 1987, s. 127-134.

23 Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Saydü'l-Hâtır*, s. 99, 137, 210, 307 ve 395.

aldığı eğitime dair icâzetini almasını da temin etmiştir.²⁴ Dönemin meşhur âlimlerinden birçok ilmi alanda ders almıştır. Ebu'l-Vaktin yanında İmam Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ini, Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Cami'ut-Tirmizî, Tarih'ul-Hatib el-Bağdadî gibi eserleri okumuştur.²⁵ Bunun akabinde zamanın fakihi olarak anılan, takvâsıyla ve ibadete düşkünlüğü ile bilinen İbn Nâsireddîn'den de bir süre ders almıştır.²⁶

İbnü'l-Cevzî, hemen hemen bütün dini ilimlerde birikim ve tecrübe sahibi bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, hadis ve ahlâk gibi birçok alanda şöhrete sahiptir.²⁷ O, bütün ilimlere, irfan basiretiyle yaklaşmıştır. Kendi ifadesiyle dönemindeki yetmişden fazla âlimden, ilim irfan dersleri almış, birçok ilim talebesi onun rahle-i tedrisinden geçmiştir. İbnü'l-Cevzî'de irfan daima ön plandadır. Bundan olacak ki, vaaz ve irşâd hususunda daha çok öne çıkabilmiştir. Vaaz halkalarına yüz binlerce insan katılmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyetinde ağır basan bir yönü de onun, bir fıkıh ve usûl âlimi olmasıdır. Mütakellim metodunu benimseyen İbnü'l-Cevzî, her konuda olduğu gibi bu alanda da naklî delilleri, hadisi merkeze almaktadır. Usûl-ı fıkıh âlimleri arasında gösterilen İbnü'l-Cevzî'ye göre kıyas, hiçbir zaman sahih hadisin önüne geçirilemez.

Fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmek, ayrıca İslâm ahlâkına da bağlı olmak gerekir. Fıkıhta Ahmed bin Hanbel'in (ö. 241/ 855) mezhebini benimsemiş, fakat onu tam olarak taklit etmemiş, fikhî hükümlerin delillerini araştırıp ona göre hareket etmeyi gerekli görmüştür.²⁸ Ona göre taassup derecesinde bir mezhebe bağlanmak doğru değildir. Nitekim bazı meselelerde Ahmed bin Hanbel'e muhalif görüşlere sahip olduğu bilinmektedir.²⁹

Onun ilmî şahsiyetinde dilticiliği de önemli bir yer tutar. Suyûtî, Kurtubî ve Alûsî gibi birçok dil ve tefsir âlimi ondan feyiz almıştır. İlim ehline dönük görüş ve tenkitlerinden bazılarını sayacak olursak; ona göre, sadece fıkıh ve hadis ilmini okumak, kalbi ıslah etmek için yeterli değildir. Kalbin ıslahı için selef-i Sâlihîn hayatlarına bakmak ve tasavvufun incelikleriyle de hemhâl olmak gerekir. Zira selef-i Sâlihîn, kendilerine

24 İbn'ül Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, I / 22.

25 Muhammed Mahfuz, *Meşyahatu İbnü'l-Cevzî*, thk., *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrut, 1980, s. 19.

26 İbn'ül Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, I / 23; *Keşfu'l-Müşkil*, I / 13.

27 Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX / 255; ez-Zehebî, *Tezkire*, IV / 1342; İbnu Receb, *ez-Zeyl*, I / 399; İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, II / 321; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, V / 157-158; Es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 117; Ed-Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I / 270.

28 Kandemir, M. Yaşar, Ahmed bin Hanbel, *DİA*, c: 2, s. 80; İbnü'l-Cevzî; *Menâkibu'l-Imam Ahmed*, Mısır, 1349, s. 501.

29 İbn Receb, Abdurrahman bin Ahmed, *Ez-Zeyl ala-Tabakâti'l-Henabile*, Riyad, 2005, s. 2100.

lazım olan naklî ilimlerden yeteri miktarda aldıktan sonra, ancak emir ve yasakların şekli boyutundan kurtulup, manası ile murad edilenin zevkine ermişlerdir.

İbn'ül-Cevzî, kendi döneminde alet ilimlerinden Arap dili ve dilbilimin önde gelen âlimlerinden Ebu Mansur el-Cevâlikî'den (466-540) edebiyat ve belâğat dersleri almıştır.³⁰ Bağdat ve civarında vaaz ve irşad faaliyetleriyle şöhreti yaygın olan ve halk tarafından hüsnü teveccüh bulan İbnü'l-Cevzî'nin herkese açık olan ders halkalarına katılan insan sayısı çoktur. Saydu'l Hatır eserinde şöyle dile getirir: "Zikir ve tebliğ toplantılarımda elimden geçerek tevbe edenlerin iki yüz binden fazla olduğu ve yine benim vasıtamla İslam'a girenlerin sayısı iki yüzden fazla olduğu bir gerçektir."³¹ Hayatında bir damla gözyaşı akıtmayan azılı gözler, onun öğüt ve vakarıyla sel olup akmıştır.

Müellif, vaaz esnasındaki haliyeti ruhiyesini şöyle anlatır: "Bir gün vaaza oturduğumda etrafıma bakındım. On binden fazla insanın ya ağladığını ya da duygusal bir hâl almış olduklarını görünce, kendi kendime; 'ey nefsim bunlar kurtulup da sen kaybedersen halin nice olur,' Deyip, o atmosfer altında lisanı hâlimle:

"Ey Allah'ım! Ey Seyyid'im! Eğer yarın bana azap ile hükmedersen benim için değil kerem ve fazlın sıyaneti için ona varılmaya, delil ve rehber olanı cezalandırıyor demesinler diye azaplanacağımı lütfen onlara bildirme Ey Allah'ım! Peygamberin hakkında; münafık Übey b. Halefi öldürttü diye şayia yayılınca insanlar, 'Muhammed ashabını öldürüyor,' demesinler diye olayı gizlemiş. Ey Allah'ım! Yarın beni azaplandıracağını onlara bildirirsen bile, 'kendisine vardırıan rehberini cezalandırıyor,' deyip senin hakkında hüsnü niyetlerini bozmalarına fırsat verme saf ve duruluğun bulandırılmasından senin şanın yücedir, ey Rab!" diye feryat ettim. Ey Allah'ım! Yarın beni azaplandıracağını onlara bildirirsen bile, 'kendisine vardırıan rehberini cezalandırıyor,' deyip senin hakkında hüsnü niyetlerini bozmalarına fırsat verme saf ve duruluğun bulandırılmasından senin şanın yücedir, ey Rab!" diye feryat ettim. Elinle yetiştirdiğin, dallanıp yeşillenen fidanı budamada, cömertlik ve kerem sahibi cayar mı, hâşa... İhsan ve nimetinle gül çiçek açan ey Mevlâ'm elinle yetiştirdiğin bahçeyi susuz bırakma."³²

Görüldüğü üzere, İbnü'l-Cevzî yaşantısında gurur ve kibirden kaçan bir zâhiddir. Onun insanlar üzerindeki tesiri, bıraktığı hayranlığı hissedilir derecededir. Nitekim onun

30 Züheyr eş-Şâviş, 'Mukaddimetu't-Tahkîk', *Zâdu'l-Mesîr*, I / 24.

31 Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Saydü'l-Hâtır*, s. 264.

32 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 264.

vaazına katılanların topluca tevbe ettikleri ve bir kısmının da sahabeye dil uzatmaktan vaz geçtikleri görülmüştür.³³ Müellif, yaşadığı dönemde Şîler arasında oldukça yaygın olan sahabe-i kirâma hakaret etme basîretsizliği ile mücadele etmiştir. Vaazlarında da insanların bu davranışlarda bulunmamalarını nasihat etmiştir.

İbnü'l-Cevzî, dönemin yöneticilerinin de desteğiyle Bağdat'ta Dinar mahallesinde bir medrese inşa ederek burada ders verdiği gibi, aynı anda beş medreseyi daha uhdesinde tutmuştur. Bu medreselerde de dersler vermiştir.³⁴ Dinar mahallesinde ilk dersi 1174 (H. 570) senesinde verdi. Medresenin açıldığı ilk gün, çeşitli ilimlerden on dört ders vermiştir. Aynı sene kürsüde Kur'ân-ı Kerîm'i tefsîr etmesiyle son bulmuştur. Bu meşhur âlimin, elbette kendisinden ilim alan talebeleri de çok olacaktır. İlimle uğraşan ve verdikleri eserlerinde isimleri yer alan talebelerinden birkaçını burada zikretmekte fayda görüyoruz. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ömer el-Katî'î (Ö. 634/ 1236), Ebu'l-Kasım Ali b. Ebi'l Ferec İbnü'l-Cevzî (Ö. 630/ 1232), Ebu'l-Muzaffer Sıbt İbnü'l-Cevzî (Ö. 654/ 1256), Abdülgani el-Makdisî (Ö. 600/ 1203), Muhammed b. Mahmud el-Bağdâdî (Ö. 643/ 1245), Yusuf b. Halil (Ö. 648/ 1250), Muhammed b. Said (Ö. 637/ 1239), Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (Ö. 620/ 1223)³⁵ gibi daha birçok kişi ondan istifade etmişlerdir.

3.Yaşadığı Dönemin Dinî ve Tasavvufî Durumu

İbnü'l-Cevzî yaşadığı dönem Abbasî yönetiminin sonları Selçuklu iktidarının başladığı dönemlere rastlamaktadır. Bu dönem, bir menfî biri müsbet olmak üzere iki açıdan önem arz etmektedir. Menfî açısı ise müellif ve onun gibi ilim ve irfan ehlinin özellikle Ehl-i Sünnet âlimlerinin çilelere maruz kaldığı bir ortamdır. Bu dönemde İslam âleminde siyasî ve fikrî açıdan düzen bulunmamaktadır. Genelde akaid ve mezhebî referanslı çok başlılık vardır.³⁶ Bir yandan İslam âlemini bâtinî akımın istila ettiği bir

33 Zehebî, *Tezkire*, IV / 1344.

34 Abdurrahman b. Ahmed İbnu Receb, *ez-Zeyl Alâ Tabakâtî'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetu'l- Ubeykân, Riyad, 2005 I / 413.

35 İbn Receb, *Kitabu'z-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile*, Mısır 1952, I / 399; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz, Haydarabad*, 1958, IV / 1342-1347; es-Suyûti, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Leiden 1839, s. 17; İbnu'l-İmad el-Hanbelî, *Şezeratu'z-Zeheb*, Beyrut, ts, IV / 329; Kiltip Çelebi, *Keşfüzzunfin*, İstanbul, 1941; Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, Mehmet, *Zadü'l-Mesir Adlı Eseri Bağlamında İbn'ul Cevzî'nin Tefsir Anlayışı*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış) 2016, s. 28.

36 İbn Âşûr, *Eleyse's-Subhu bi-Karîb*, İskenderiye, 2006, s. 51.

dönem, diğer yandan mutezili ve mezhebi taassuplarının mevcut olduğu bir dönemdir.³⁷ Siyasî iktidarın özellikle vezirlerin aracılığıyla belli itikadî mezheplerden destek alması, bunun dışındaki fikrî, itikadî hatta fikhî mezheple hayatiyet imkânı verilmemesi gibi durum söz konusudur.

Müspet açıdan da müellif, için bazı gelişmelerin yavaş yavaş baş gösterdiği bir dönem söz konusudur. Dinî hayatta fikir ve ilim üretme hürriyetinin önündeki engellerin bir ölçüde kalktığı, Selçukluların ilk dönemlerine rastlamaktadır. İslam'da medreselerin devreye girdiği, kitabî kayıt sistemin temerküz ettiği bir zaman dilimidir. Önce tekke ve zaviyeler lehine alabildiğine temayül eden ve bu zaviyeden mütevellit – müellifin de eserinde daha ağırlıklı olarak ıslahına çalıştığı hatta şiddetle eleştirdiği dinî hayatın medresenin devreye girmesiyle yavaş yavaş düzeldiği bir dönemdir.³⁸

İslam âleminde rol model olabilen Nizamiye medreselerin devreye girdiği bu dönemde tekke ve medrese barışmış/ barıştırılmış ve bozulan dengelerin düzelmeye başladığı bir süreçtir. Nizamiye ders verme yönteminde tedârüs anlayışı hâkimdir. Tek taraflı değil karşılıklıdır. Burada bütünlük vardır. Devlet ricali de bu halkalara katılmıştır. Dinî ilmî hayatla ilgili hizmet veren birimlerin, reaya ile devlet arasında kaynaşmayı sağlayabilen, en etkili kanal olduğunun şuurunda olan dönemin idarecileri de bu halkalara iştirak etmişlerdir.³⁹

Nizamiye geleneğinin oturduğu dönemde devlet ile halk, ilmiye ile kalemiye, hoca ile talebe bütünlüğü söz konusudur. Nizamiye Medreselerinde ilmiye insanının yetiştirildiği gibi, halkın fikrî ve ilmî açıdan bilinçlendirilmesi de hedeflenmektedir. Ders halkalarında posta oturan yetkili müderrisler vardır. Bunların yanında mü'idler (asistanlar) halkası yer almaktadır. Müderrislerin verdikleri ders notlarını almak, yeri geldiğinde itirazda bulunmak ve münazara ortamını sağlamak bir de talebelerin derslerini onlara tekrar ettirmek bu halkadakilerin vazifesi dahilindedir. Üçüncü halkada talebeler yer alırken, sonraki halkaya ise halktan kişiler katılabiliyordu. Bu ders halkalarına devlet ricali de iştirak edebiliyordu. Böylece daha önceleri küstürülen ilmiye sınıfının sevgisinin kazanabilmiştir. Böylece bilgi üretme ve paylaşma özgürlüğünün bulunduğu ortamda

37 Kafesoğlu, İbrahim (1973) Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, s. 162.

38 Dağ, M. & Öymen, H. *İslâm Eğitim Tarihi*; Ankara, 1992, Milli Eğitim Basımevi, 1974.

39 Kudat A. Bulut M. "Bilgi bütünlüğü bağlamında nizamiye medreseleri geleneği ve modern akademya", Fuad Sezgin Anısına Geçmişten Geleceğe Medeniyetimizde Bilgi Bütünlüğü Sempozyum Kitabı, Edit: Kudat A. ve diğer, İstanbul, 2018, s. 131-134.

eleştirel yaklaşım ve münazara yöntemleriyle tartışma ortamı sağlanmıştır.⁴⁰ Bağdat medresesi örneğinden hareketle, bilgi üretme ile paylaşma özgürlüğünün bulunduğu ortamda eleştirel yaklaşım ve münazara yöntemleriyle tartışma ortamı sağlanmıştır. Bu durumda medreselerin bir tek mezheple sınırlı kaldığı, dahası Nizamiye'nin diğer mezhepleri dışladığı iddiası, genellemeye gidilebilecek yeterli verilere sahip değildir. Ayrıca bu tür yeni söylemler daha çok oryantalizmin ilk temsilcilerinin görüşüdür. Ne var ki bu ve benzeri söylemler, akademik camiada kabul görmüştür. Bütünsel yaklaşım, eleştirel yaklaşımın temel kriteridir.⁴¹

Müellif, ilginçtir ki; bazen diğer üç mezhebin görüşlerine yer verdiği halde, kendi mezhebi olan, Hanbelî mezhebinin görüşüne hiç değinmemiştir. Bu da onun mezhep taassubundan uzak biri olduğunu gösterir, zira kendisi de bir müctehittir ve hocasının beyan ettiği fetva aklına yatmazsa, cevabı diğer mezheplerde aramakta sakınca görmemiştir. Kelamcıların tartıştığı konularda, Ehl-i Sünnetin görüşlerini tercih etmiştir. Nitekim birden fazla yerde, bu gibi tartışmaların zararlarına değinmiştir.⁴²

40 Kudat A. Bulut M. "Bilgi bütünlüğü bağlamında nizamiye medreseleri geleneği ve modern akademya", Geçmişten Geleceğe Medeniyetimizde Bilgi Bütünlüğü Sempozyum Kitabı, İstanbul, 2018, s. 135.

41 Bkz. Mavil, Kılıç Aslan, (2012), "Te'vil Meselesine Dair Metodik ve Bütüncül Bir Tahlil Denemesi", Kelam Araştırmaları; Gürsoy, Kenan, (1991), "Felsefe ve Hoşgörü", Felsefe Dünyası, sy. I / 18-21.) Binaen aleyh, Nizamiye eğitim sistemine renk veren bu bütünsel model, yaklaşık dört yüz sene İslam âleminde ışık tutmuş ve eğitim sistemine yön vermiştir. Bu bütüncül model sayesinde tek taraflı bakışa sahip olan Şii Bâtîni anlayışı istilasının önüne geçilebilmiştir. Zahir ile batîni, fizik ile metafizik –Gazzâlinin bilgi edinme yaklaşımı- Tekke ile Medrese bütünlüğünü sağlayabilmiştir. Nizamiye geleneğine sahip âlimlerin yaklaşımı bütüncüldür. Nizamiye medrese geleneği, yaygın kanaatin aksine mezhep taassubu yapmamıştır. Dağ, M. & Öymen, H. (1992) İslâm Eğitim Tarihi; Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Kudat A. Bulut M. "Bilgi bütünlüğü bağlamında nizamiye medreseleri geleneği ve modern akademya", s. 132-136.

42 Avam halkı üzerindeki en zararlı şey Allah 'ın zatı ve sıfatları hakkındaki tartışmalardır. Özellikle Mutezile gibi sıfat ile bunların Allah'a izafelerini inkâr edenlerin sözleridir. Şöyle der: Peygamberler, avamın gönlünde Yaratıcı'nın varlığının yerleşmesi için yaşatıcının ispatı üzerinde çok durmuşlardır. Gönüller ispat ile ülfet ve ünsiyet bulur. Sıradan bir insan, inkârı gerektiren bir şeyi duydu mu, kalbinden ispatını atar ki, bu onun aleyhinde en büyük ziyan olur. Bu sıfatları inkâra kalkışan âlim ise sözde bu kıymıyla peygamberlerin tespitlerini düzeltiyormuş. Hâlbuki vermiş oldukları fetvaları bozmaya tevessül etmiş oluyor. Bunun açıklaması da şudur: "Allah arşın üzerine çıktığını haber vermiş gönüller de mabudun isbatı ve varlığına alışmışlardır." Allah "Rabbini yüzü baki kalır." (Rahman: 55/ 27) "Belki onun her iki eli açıktır." (Maide: 5/ 64) "Allah onlara kızdı." (Fetih: 48/ 6) "Allah onlardan razı oldu." (Mücadele: 58/ 22) derken Allah Resulü (s. a.v.) de Yüce Allah'ın dünya semasına indiğini kulların kalpleri Allah'ın iki parmağı arasındadır. Allah Tevrat'ı eliyle yazdı. Allah bir kitap yazdı ve o kitap arşın üstünde, onun katındadır ve konu uzamasından korktuğum için yazmadım daha nice benzer sözleri sarf etmiştir. Avam insan ve çocuğun kalbî isbatı el dolunca ve normal hisleriyle Allah'ın sıfatlarına alışınca ona: Hiçbir şey ona benzemez." (Şura: 42/ 11) denilecek. Hayâlin, kalbinde nakış ettiği tasavvurlar silinecek, ispat delilleri ise yerinde kalacaktır. Din bu gibi noktaları yerleştirme üzerine durmuştur. Bu sıradan insan veya çocuk, şairin; "Rabb, arşın üstünde Rabbul âlemin'dir ve güler." dediğini duyunca; "Rabbimiz güler mi?" sorusuna; "Evet, o arşın üstünde şu şekildedir." der. Bütün bunlar ispatı gönüllerde yerleştirmek içindir; çünkü halkın ekseriyeti isbatı ancak görebildikleriyle kıyaslayarak öğrenebilirler; ta ki Allah'ın yanlış sıfatlardan münezze olduğunu anlayacak kadar miktarda ihtiyaç hissederler. Kalbi ispatın kavrayışından boş sıradan bir insanla başlayıp ona; "Allah ne göktedir ne de arşın üzerindedir. Allah hakkında el düşünülemez ve onun kelamı zatı ile kaim bir sıfat

İbnü'l-Cevzî'nin hangi itikadî mezhebe müntesip olduğundan bahsedilmemektedir. Bazen bir konuda Mâturîdî ile aynı görüşü kabul ederken, bir başka konuda Eş'arî ile aynı görüşte olabilmektedir.⁴³ Yaşayışıyla, verdiği vaaz ve irşad faaliyetleriyle ve bu tür faaliyetlerin kayda geçirilip, kitap haline getirilen müellifin çalışmaları, ona mutasavvıf görüntüsü vermektedir. Nitekim *Sıfatü's-Safve* adlı eseri, ilk dönem tasavvuf kaynaklarından tabâkat türü eserler arasında yer almıştır. Bu eseri, ilk dönem zühd hareketlerinden ve asrı saadetteki örnek yaşamlardan bahseden önemli bir kaynaktır.⁴⁴ Onun bu alandaki eleştirileri esasa değil, usûle dönüktür.

İbnü'l-Cevzî, kaleme aldığı eserleri ve terceme-i hayatı, bir zâhid ve mutasavvıf portresi çizmektedir.⁴⁵ İlmi yanında takvâsıyla meşhurdur. Az uyumaya, çok ibadet etmeye gayret etmiştir. Hz. Peygamberinin yolunun takip eden ve hadis kitaplarında yer alan nafile ibadetlerinin hepsini yapmaya çalışan biridir. Sayıları seksenin fevkinde olan asrının âlimlerinin rahle-i tedrislerinden geçerek, değişik alanlarda ilim tahsil etmiştir. Bazı hususlarda gördüğü, rastladığı ifrat ve tefritleri, vaaz ve nasihatlarında, kitap ve risalelerinde dile getirmesi, onun muhalif bir konumda olduğunu göstermez, zira tasavvufta vaaz ve irşad önemli yer işgal etmektedir.⁴⁶

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/ 1201), gerek kaleme aldığı eserleriyle gerekse tebliğ ve irşad hizmetleriyle toplumun davranışlarını Kur'an ve Sünnet doğrultusunda, iyi yöne dönüştürmede etkili olan bir âlimdir. Müellif, Kur'an ve Sünnet doğrultusunda, ahlakî ve tasavvufî yaşantıyı ıslah etmeye çalışmıştır.

Tasavvufla ilgili eserleri birçok dile çevrilmiştir.⁴⁷ Ona göre, Müslüman hayatında ahlâk, merkezi bir konumdadır. Bu merkezin direği, sahih bilgi ve asr-ı saadeti örnek almaktır. Bu temel, kişiyi aşırılıktan koruyacak bir dengedir. Onun karşı çıktığı husus, tasavvufî hayatta yaşanan ifrat ve tefritlerdir. Bu yaklaşımı, Ehl-i Sünnet çizgisinde kaleme aldığı bütün eserlerinde görmek mümkündür.

olup elimizde O'ndan hiçbir şey yoktur. Allah'ın dünya semasına inişi düşünülemez.” Dediğimizde, bu insanın kalbinden Kur'an'ın saygınlığı silinir ve onun gönlünde Allah'ın isbatı gerçekleşemez. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 118-119.

43 İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Ankara Okulu Yayınlar, Ankara, 1981, s. 72.

44 Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 39.

45 Nitekim Ali Bolat'ın kaleme aldığı “Tasavvufun doğuşu” adlı kitap bölümünde tasavvuf tarihinde eser yazan müelliflerden biri olarak yer almıştır. Bkz. Özköse Kadir (editör) *Tasavvuf El Kitabı* Grafiker yay. Ankara, 2015, Bolat Ali, Tasavvufun Doğuşu bölümü, s. 108.

46 Ebu Hafs, Şihabeddîn Ömer, *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut: Darü'l- Ma'rife, 1983, s. 96-97.

47 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, Beyrut, 1975; İbnü'l-Cevzî Telbîsü İblîs, Kahire, 1938. (Şeytanın Hileleri adıyla Kahraman yayınları. Çev. M. Ali Kayabağlar, 2002.

Onun tasavvufa dair eleştirileri esasa değil, usûle dönüktür. Bu da onun tasavvufî hayatla alakalı samimiyetini göstermektedir. Onun ilmi bütünlüğü fikrî derinliği ve hadis, tefsir, tarih gibi birçok ilmi alanda otoritesi müsellemlenmiş olan ilmi bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda zühd ve takvâsıyla da meşhur bir zâhiddir.

Müellifi manevî hayatında zâhidliğin yanı sıra iyi bir vaizdir. Hafız ez-Zehebî müellif, hakkında şöyle nakleder: *Hitabette tartışmasız zirvedeydi. Konuştuğu zaman, dilinden duru beyitler ve mecaz sanatı bakımından fevkalade nesirler dökülürdü. Hitap ettiği zaman konunun detaylarına iner insanları şaşırtır, gönülleri coşturur ve sözü uzatırdı. Ne ondan önce ne de ondan sonra onun gibisi dünyaya gelmemiştir. O, hitabetin sancaktarı ve hitabet sanatının pîri olmakla birlikte, güzel yüzlü, tatlı sözlü ve insanlarda etki bırakan bir kişilikti.*⁴⁸ Onun vaaz ve irşad faaliyetlerinin halk tarafından şevkle takip edilmesinin saiklerinden biri de onun bu meziyeti olduğu kanaatindeyiz. Daha önceki bölümde bahsedildiği gibi, İbnü'l-Cevzî, bir âlim ve rehber sorumluluğu ile hareket ederek, toplumu fikrî, dinî ve ahlâkî açıdan düzeltmek adına yaptığı tebliğ ve irşatlarla büyük hizmetler gerçekleştirmiştir. Hayatını ilim ve irşatla geçiren İbnü'l-Cevzî, ilim ve ahlâk-ı kâmil sahibi olma yolunda çalışarak, bu iki özelliğin birlikteliğini⁴⁹ muhtelif eserinde ifade etmiştir.

4. Eserleri

İbn'ül Cevzî'nin birçok eseri vardır. Kendisi, üç yüz kırktan fazla olduğunu söylemektedir.⁵⁰ Hadis ve hadisin bölümlerine dâir yazdığı kitaplarda geçen tasnifleri öncü konumundadır.⁵¹ Üç yüzden fazla eser kaleme almış bir İslam âlimi olarak Abdurrahman Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbn-i Cevzî'nin bilinen eserlerine⁵² birkaç misal verecek olursak:

a) Tarih alanında: Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp kendi yaşadığı döneme kadar cereyan eden olayları ele alan hicretten itibaren ise kronolojik sırayla kaydeden, “*El-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*” adlı eseridir. Bu eser, Süheyl Zekkâr tarafından

48 Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXI / 367.

49 İbnü'l-Cevzî, “Saydü'l-Hatır”, s. 150-151.

50 İbnü'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesîr*, I / 30.

51 Bkz. Alucî, Abdulhamîd, *Müellefâtü İbni'l-Cevzî*, Dâru'l-Cumhuriyye, Bağdat, 1965.

52 Alucî, *Müellefâtü İbni'l-Cevzî*, s. 25.

neşri gerçekleştirilmiştir. (Beyrut, 1415/ 1995) Kitap için ayrıca üç ciltlik bir indeks hazırlanmıştır. (Beyrut, 1416/ 1996)

b) Hadis İlminde: “*Hâfızü’l-İrâk ve nâsirü’s-sünne*” lakaplarıyla anılan İbnü’l-Cevzî, hadisleri aldığı hocalardan ne zaman rivayette bulunduğunu çok defa kaydetmiş, ardından onlardan duyduğu hadisin âlî ve nâzil oluşu, Müslim ve Buhârî’de yer alıp almadığı hususu üzerinde durmuştur.⁵³ Hadis ve hadis âlimlerine karşı çok saygılı davranmış bunu sürekli tavsiye etmiştir. Hadislere karşı ihmalkâr davranan yada saygısızlık yapanları eleştirmiştir. Hadiste ve vaazda devrinin imamı kabul edilmiştir.⁵⁴ Yaşadığı devirde bid’atların, mezhep çatışmalarının ve fitnelerin yaygınlık kazanması sebebiyle uydurma rivayetlerin fazlaca kullanılması İbnü’l-Cevzî’yi *el-Mevzû’at*’ı yazmaya sevketmiştir. Yaklaşık bin sekiz yüz elli haberi ihtiva eden ve fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir.⁵⁵ Ayrıca hadis alanında “*Câmi’u’l-mesânîd bi-hasri’l-esânîd*” adlı eseri bir ansiklopedi niteliğindeki eserde Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i esas alınmakla birlikte sahâbenin Buhârî, Müslim ve Tirmizî’de bulunan rivayetleri de derlenerek her sahâbînin müsnedi daha geniş biçimde tespit edilmeye çalışılmıştır.⁵⁶

c) Tefsir alanında: *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*; İbnü’l-Cevzî, önce el-Muğnî *fî tefsîri’l-Kur’ân* adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek “*Zâdü’l-mesîr*’i” meydana getirmiştir. *Zâdü’l-mesîr*’den de “*Teysîrü’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*” adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır.⁵⁷ Rivayet ve dirayet usulünün kullanıldığı eserde kıraat farklılıklarına, esbâb-ı nüzule ve nâsih-mensuha da yer verilmiştir. Bu arada müfessir farkında olduğunu ihsas ederek, İsrâîlî rivayetleri de nakletmiştir. Kitap, M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût tarafından yayımlanmıştır. *Zâdü’l-mesîr*’den sonra kaleme alınan ve *ulûmü’l-Kur’ân*’ın belli başlı eserlerinden biri sayılan *Fünûnü’l-efnân fî ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı kitapta müellifin diğer eserlerinde geniş olarak yer verilen konular özetlenmiştir. Otuza yakın ana konudan oluşan kitap, Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970), ayrıca Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrut, 1408/ 1987)⁵⁸

53 İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzû’at* (nşr. Nureddin Boyacılar), Riyad 1418/ 1997.

54 İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân*, Beyrut, ts, II / 321.

55 İbnü’l-Cevzînin bu eseri Abdurrahman Muhammed Osman el-Mevzû’ât ismiyle neşre hazırlanmıştır. (İbnü’l-Cevzî’yi *el-Mevzû’at*’, Beyrut, 1983)

56 Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28.

57 Birışık, Abdulhamit, *DİA*, İbnü’l-Cevzî, mad, XX / 550.

58 Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28-32.

d) Akaid dalında: Akaid konusunda da eserler kaleme alan İbnü'l-Cevzî, özellikle Ehl-i Sünnet ve selefin görüşlerini ölçü almaktadır. Mesela “*Def’u şühbeti’t-teşbîh*, (Dımaşk 1345/ 1927; Amman 1412/ 1992), “*Es-Sebât’inde’l-memât*” adlı eserler Abdullah Leysî el-Ensârî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut, 1406/ 1986).⁵⁹

Fıkıhta ve fıkıh usulünde de eserleri mevcuttur.⁶⁰ Ebeveyne karşı olan görevlere dair rivayetleri derleyen bir eser olan “*Birrü’l-vâlideyn*” Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ ile (Beyrut, 1408/ 1988) Âdil Abdülmevcûd ve Ali Muavvez tarafından yayımlanmıştır (Beyrut, 1993). Üzerinde Stefan Leder İbn Al-Gauzî und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft adıyla (Beyrut, 1984) tahlilî bir çalışma yapılan “*Zemmü’l-Hevâ*” (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire, 1962). Adlı eseri İbrâhim Muhammed Ramazan ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut, 1993).⁶¹

e) Diğer Eserleri; İslam tarihinin ilim ile kültür havzalarının biri sayılan ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî yüzlerce eser kaleme almış, günümüze kadar gelebilen telifatının bir kısmı, değişik metot, yöntem kaynakları gibi müellifin değişik yönleriyle akademik çalışmalara konu yapılmıştır.⁶² Çalışmanın ikinci bölümünde konu ile alakalı olan eserlerine yer verilecektir.⁶³

4.1. Tasavvufa Ait Eserleri

Çalışmada daha önce değinildiği üzere, kendisi tasavvuf öncüleri hakkında “*Sıfatü’s-Safve*” eserini yazmıştır. Bu eseri, ilk dönem tasavvuf kaynaklarından tabâkat türü eserler arasında yer almıştır. Eser, ilk dönem zühd hareketlerinden ve asr-ı saadetteki örnek yaşayışlardan bahseden önemli bir kaynaktır.⁶⁴ Müellif nefis ve şeytan hilelerini ve bunlarla mücadeleyle, nefis terbiyesini işlemiş ve *Saydü’l-Hatır* gibi bir eser ile bu alandaki gözlemlerini, uyarı ve eleştirilerini tecrübî birikimiyle harmanlayarak kaleme almıştır.

59 Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28-32.

60 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 305; Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 32.

61 Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28-32.

62 Misal olarak, İ. H. Alawiye Tenvîrî’l-ğabeş fî fazlî’s-Sûdân ve’l-Habeş tahkiki Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958; İÜ Ktp., TY, nr. 2648). (İbn al-Jawzî’s Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitâb Tanwîr al-Ghabash fî Faḍl al-Sudân wa’l-Habash, 1985-1986, PhD thesis, School of Oriental and African Studies). Kılıçarslan, Mehmet, “Zadü’l-Mesir Adlı Eseri Bağlamında İbn’ul Cevzî’nin Tefsir Anlayışı”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı Doktora Tezi, (Basılmamış) 2016.

63 Bkz. İkinci bölüm, “Tasavvufî Konuların İşlendiği Eserleri” adlı başlık

64 Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara, 2001, s. 39.

4.1.1. Saydû'l-Hatır

İbnü'l-Cevzî *Saydû'l-Hâtır* adlı eserini uzun bir zaman diliminde ve ömrünün son zamanlarında yazmıştır. İyi bir sosyal gözlemci olan İbnü'l-Cevzî, bütün tasavvur, fikir ve düşünlerini, henüz zihin havsalasından gitmeden yazıya aktardığını belirtmektedir. *Saydû'l-Hâtır* hatırat ve anılar birikiminden ibaret olan bir eserdir. Eser, yedi yüz civarı konu içermektedir. Zühd ve tasavvufî hayatla ilgili birçok başlık yer almaktadır. Dolayısıyla müellifin bu konudaki anlayışına ışık tutan bir eserdir. Bu konu çalışmanın birinci bölümünde yer almaktadır.

Hâtır, insanın içine gelen hitap, iç aleminde duyulan ses veya alınan mesaj, akla ve hatıra gelen şey anlamlarında kullanılan bir kelimedir.⁶⁵ Başka bir deyişle kalpte hissedilen duygu, düşünce ve müşahedelerin hepsine birden “havâtır” denir. Havâtır hâtır kelimesinin çoğuludur. Eserin adında geçen “Sayd” kelimesi av demektir. Tasavvufî düşünce tarihinde kalpte oluşan düşünce, duygu, niyet ve kasıtlar anlamına gelen “hatır/ havâtır” mutasavvıfların kalp tasfiyesi ile irtibatlandırarak üzerinde yoğun olarak durdukları önemli bir tasavvufî mesele olagelmıştır. Tasavvufî literatürde genel olarak havâtır ismi ile anılan bu düşünceler açıklanırken hadîsü'n-nefs, ilhâm, niyet, anı, azm ve kast gibi kavramlara da yer verilmiştir.⁶⁶ Zira tasavvufî hayatta her havâtıra güvenmemek gerekir.⁶⁷ Buna göre, müellif, iç alemine meydana gelen “Havâtır”dan ilmî ve tecrübî birikiminin sözgecinden geçirmek suretiyle -kaydetmeye değer gördüğünü- avlamak eserinde yer vermeye çalışmıştır.

4.1.2. Telbîsu İblîs

Telbîsu İblîs, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/ 1201) başta tasavvuf ehli olmak üzere, bir kısım İslâmî zümrelerin din anlayışını usûlü'd-dîn açısından eleştirdiği eseridir. Şeytanın hilelerini, bu hilelere karşı dikkatli ve uyanık olmayı, şeytanın âlimlere,

65 Çelik, *Tasavvufî Düşünce ve Havâtır*, adlı makaleden, Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts, III, 41; Çetin İsmail, *Teklifî Hükümler Ölçüler*, Dilârâ Yayınları, Isparta, 1992, s.35; Ergül, Âdem, *Kur'an ve Sünnette Kalbi Hayat*, Altınoluk Yayınları, İst., 2000, s.344-445.

66 Çelik, *Tasavvufî Düşünce ve Havâtır*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II (2002), Sayı: 1, s. 57-170.

67 Ebu'n-Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, Tah., Abdulhalim Mahmud-Abdûlbakî Surûr, *Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs*, Mısır, 1380/1960, s.30.

yöneticilere, dindarlara, sıradan insanlara ve hemen herkese nasıl yaklaşıp onları saptırdığını çok çarpıcı örneklerle ifade eden bir eserdir.

Telbîsu İblîs'in birinci bölümü sünnete ve cemaate, Resûlullah ile ashabın İslâm anlayışına uymanın önemi hakkındadır. Kitabın adının bazı neşirlerinde *Nakdû'l- 'ilm ve 'l-Ulemâ ev Telbîsu İblîs* şeklinde kaydedilmiştir. (Muhammed Münîr ed-Dımaşkî'nin tashihiyle, 1340, Kahire) Kısa bir mukaddimeden sonra on üç bölüm (bab) halinde düzenlenen eserin mukaddimesinde, aklın Cenâb-ı Hakk'ın insana lutfettiği en büyük nimet olduğu, Allah Teâlâ'nın bunun yanında peygamberleri vasıtasıyla vahiy gönderdiği ifade edilmiştir. Müellif, burada -muhtemelen Gazzâlî'den ilham alarak- aklı göze, vahyi de güneşe benzetmiştir.⁶⁸ Göz sağlıklı ve açık bulunduğu takdirde güneşi görecektir. Bununla birlikte Hz. Âdem'in evlâtlarından itibaren insanlar arasında düzen bozulmuş ve şeytanın istediği kötü durum meydana gelmiştir.

Onuncu bölüm zâhidler zümresinden sayılan sûfîye hakkında olup kitabın yarısından fazlasını işgal eder. Müellif, Sülemî'nin Kitâbü's-Sünen'i ile Tabakatü's-Sfiyye eserini, Serrâc'ın el-Lüma' adlı eserini, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kütü'l-Kulûb eserini, Kuşeyrî'nin er-Risâle adlı eserini ve Gazzâlî'nin İhyâ'ü Ulumi'd-dîn eserini zikreder. Bu eserlerde yer alan bazı malumatları da eleştirir.⁶⁹

İbnü'l-Cevzî ilk sûfîlerin Kur'an'a ve Sünnet'e bağlı olduğuna vurgu yapar; bu bağlamda Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî ve Serî es-Sakatî'den nakillerde bulunur. Daha sonra çeşitli başlıklar altında tasavvuf ehlinin şeytanın hile ve tuzaklarına kapılma yolları sıralanır, bunlara ilişkin çeşitli rivayetler aktararak değerlendirmeler yapılır. Bunlar arasında ilme önem vermeme, yeme içme ve mesken edinmede olumsuz davranma, giyimde gelenekten uzaklaşma, raks ve semâya düşkün olma, tevekkülde aşırılığa kaçma, genç kadın ve erkeklerle samimiyet kurma, tevhid inancına ve dinin genel kurallarına uymayan beyanlarda ve yorumlarda bulunma gibi hususlar sayılmaktadır. *Telbîsu İblîs* eserin on birinci bölümü, şeytanın keramet gibi görünen bazı olayları vasıta edinerek, dinine bağlı fakat bilgisi eksik kimselere telkin edeceği yanlış inançlar hakkındadır.

Müellif, *Telbîsu İblîs*'te Kur'an ve Sünnet'i esas almakla birlikte akla da önem vermiş, ikisinin birleşimi anlamında kullandığı ilmi, hemen her bölümde hakkı bâtıldan ayırmanın vazgeçilmez şartı kabul etmiştir. Zengin ilmî birikime sahip olan İbnü'l-Cevzî'nin bu yönü değerlendirmelerinde ortaya çıkmaktadır. *Telbîsu İblîs*'in çeşitli yazma

68 Gazzâlî, *el-İkhtisâd*, s. 70.

69 Topaloğlu, Bekir, *Telbîsu İblîs*, DİA, c: 40, s. 396; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 60, 64.

nüşhaları bulunmaktadır.⁷⁰ Tesbit edilebildiğine göre eser ilk defa *Telbîsu İblîs* adıyla Kahire’de 1323 yılında basılmıştır.⁷¹ Çeşitli konularda eserler kaleme alan Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin asıl alanı, naklî ilimlerdir.

4.1.3. Sıfatü’s-Safve

Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin *Hilyetü’l-evliyâ* adlı eserini kısaltıp bazı zâhid ve sûfleri ilâve ederek yeni bir tertiple telif etmiştir. İbnü’l-Cevzî “zâhidlerin efendisi” olarak tanımladığı Hz. Peygamber’e yer verilmemesini, zâhid olarak tanınmayan bazı kişiler esere alındığı halde bazı meşhur zâhidlerin anlatılmamış olmasını, az sayıda âbid ve zâhid kadının zikredilip diğerlerinin ihmal edilmesini de *Hilye*’nin eksik yanları olarak görmüştür.

“*Hilyetü’l-evliyâ*” adlı eserde 688 biyografi bulunmasına karşılık “*Sıfatü’s-Safve*”de bu sayı 234’ü kadın olmak üzere 1031’e ulaşmıştır. Müellif bulunduğu Abbâsî başşehri Bağdat’ı merkez kabul ederek, bunun doğusundaki belde ve şehirleri meşrik, batısındakileri mağrib diye isimlendirmiş, Mekke ve Medine’de yaşayan âbid ve zâhidleri anlatarak eserine başlamıştır.⁷² Eserde İbnü’l-Cevzî, zâhid ve sûfleri bulundukları bölgelere ve beldelere göre sınıflandırarak anlatmıştır.

4.1.4. Âdâbu’l-Hasani’l-Basrî ve Zühdhü

Hasan el-Basrî hakkında klasik dönem müelliflerinden Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/ 1201) tarafından “Hasan el-Basrî” adı altında müstakil bir eser kaleme almıştır. Hasan es-Sendûbî’nin geniş bir mukaddimesiyle birlikte yayımlanan bu eseri (Kahire, 1931) Mustafa Kaya Velîler Serdarı Hasan Basrî⁷³ adıyla Türkçe’ye çevirmiştir.

70 Meselâ bkz. TSMK, Medine, nr. 395, III. Ahmed, nr. 1454; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1641, Reîsükkütâb, Mustafa Efendi, nr. 586; Gazi Hüsrev Paşa Ktp., İsmail Cennetîç, nr. 1926.

71 Topaloğlu, a.g.e., s. 64.

72 İbnü’l-Cevzî, “*Sıfatü’s-Safve*” (nşr. Mahmûd Fâhûrî – M. Revvâs Kal’acî), Beyrut 1399/ 1979; Detaylı bilgi için bkz. Gürer Dilaver, “*Sıfatü’s-Safve*”, *DİA*, XXXII / 370.

73 İbnü’l-Cevzî, *Âdâbu’l-Hasani’l-Basrî ve zühdhü ve Mevâizihî*, thk. Süleyman Haşr, Dâru’sSıddîk, Beyrut, 2005; İbnü’l-Cevzî, *Hasan el-Basrî*, Kahire, 1931.

4.1.5. Siretu ve Menakibu Ömer Bin Abdulaziz, el-Halife, ez-Zâhid

Türkçe karşılığı “Zâhid Halife Ömer b. Abdulaziz’in Sireti ve Menkıbeleri”⁷⁴ adlı eserinde Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil el-Eşec Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî (ö. 101/ 720)’in zâhidlere örnek olacak zühd hayatı İbnü'l-Cevzî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Onun yöneticilere örnek olacak idareciliği, sabır ve hoşgörülüğü, ibadet ve ihlası, adalet ve yardımseverliği gibi değişik yönlerine değinmiştir. Menkıbelerin yer aldığı, kırk dört bölümden oluşan bir eserdir. Eserde en çok onun zühd ve samimiyeti üzerinde durulmaktadır. Nitekim eserin adında “zâhid halife” tabiri yer almaktadır.⁷⁵

İbnü'l-Cevzî’ye göre, akıl ile ahiret düşüncesi yani Allah korkusu ile beraber rehber edindiği zaman kişiyi dareyn saadetine ulaştırır ve onu örnek alınacak kemal ehli bir şahsiyet haline getirir. Eserin “Dünya Ehli ve Ahiret Ehli” başlığı altında idarecileri, hâkim ve âlimleri değerlendirmekte ve Ömer b. Hattab^(r.a.) ile Ömer b. Abdülaziz’i örnek göstererek şöyle demektedir. “Akıl; kendisini rehber edinip danışmayana, hiçbir fayda sağlayamaz. Akıl muşavereti ise, ancak ihtiraslara karşı sabırlı olmakla nefse kabul ettirilebilir. İdarecilerden Ömer b. Hattab^(r.a.) ile Ömer b. Abdülaziz’i,^(r.a.) âlimlerden Ahmed b. Hanbel’i, zâhidlerden Üveys el-Karani’yi düşün. Hepsi dünyaya geliş gayelerinin farkında ve ona göre günahlardan pak ve nezih bir yaşam sürmüşler. Ayağı kayıp helâk olanlara bakıldığı zaman, çoğunu ayağını kaydıran, şehvî dürtülere karşı olan zafiyet olduğunu görebilecektir, zira şehvî dürtülere esir olmanın sonu haşır dolayısıyla azaba inanmaya varır. İnanmayan suç işlerse garip değil. Asıl garabet ahirete inanır, Allah'a

74 İbnü'l-Cevzî, *Siretu ve Menakibu Ömer Bin Abdulaziz, el-Halife, ez-Zahid*, Tahk. Naim Zerzûr, Darü'n-Neşr, Beyrut, 1984.

75 Büyük dedesi Ömer b. Hattab’ın izinden giden, adaleti devletin her kademesinde kaim kılan, her an zühd ve takvâ üzere yaşamıştır. Eser, hem akla hem de kalbe hitap eden menkıbelerle doludur. O, Allah’ın gözetimi ve korumasında, maharetli ve güvenilir elleriyle tarihin akışını değiştirerek ona yeni bir yön veren, milletlere, toplumlara ve insanlara verilmiş yetileri Allah’ın rızası doğrultusunda kullanmalarını sağlayan ender bir halifeydi. Ömer bin Abdülaziz’in dönemi yargı alanında tarihimizde eşsiz bir yere sahip olan dedesi Hz. Ömer’in zamanını hatırlatmaktadır. O, Dimaşk Mescidi’ne giriyor ve en yüksek ses tonuyla şöyle haykırıyordu: “Ey insanlar beni dikkatle dinleyin! Allah’a isyan ettiğimiz konularda bize itaat etmek zorunda değilsiniz!” Ömer bin Abdülaziz’in ömrü boyunca ettiği dua: “Allah’ım, hakkımda takdir ettiklerinin başıma gelmesinden gönlümü hoşnut eyle. Kaderimi hakkımda öylesine mübarek kıl ki; erken geldiğini düşündüğüm nimetler konusunda ertelenmesini istemek, sonradan vereceğin nimetler konusunda da acele etmek gafletinde bulunmayayım. Senin, hakkımda her zaman en güzeli ihsan ettiğin şuuruyla yaşayayım.” Ömer bin Abdülaziz’in de dediği gibi: “Sizler aslında ebediyet makamı olan ahiret için yaratıldınız. Ne var ki şimdilik dünya hayatında bir evreden diğerine geçiş yapıp durmaktasınız.” Bu ve benzeri konular hakkında detaylı bilgi için bkz. İmadüddin Halil, *Ömer b. Abdulaziz*, Terc: Mustafa Solmaz, İstanbul, 2019.

“Dünya hayatı yok olmaya doğru kısalıp duran bir gölge gibidir. Durum bu olmasına rağmen insan, canını dişine takarak dünya için çalışmakta ve onu kendisinin göz aydınlığı olacağını zannetmektedir. Ancak yüce Allah onun için olan kaderini tecelli ettirdiğinde ve ölüm okunu boğazına sapladığında artık onun için her şey biter.

inanır da inancı ona çekidüzen verememe, günahları akıbetin idrak eder de aklı o günahı işlemesine mâni olamama çelişkisidir.”⁷⁶

Bir zâhid ve âdil halife olarak Ömer b. Abdülaziz faktörü eserde örnek gösterilmesi ilim ile amel, dünya ile ahiret dengesi bağlamında önem arz etmektedir.⁷⁷ Ömer b. Abdülaziz örneği, manevîyata önem veren, adaleti tekrar tesis etmeye çalışan bir kişi olarak bu dönemin aydınlatılması için en önemli figür durumundadır.

4.1.6. Siretu Süfyan es-Sevrî el-Kûfî

Ebû Abdillâh Süfyan b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/ 778) adıyla anılan fıkıh mezhebinin imamı, müfessir, muhaddis ve zâhiddir. Onun hakkındaki tek menâkıb kitabını, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin yazmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin bu eseri, günümüze ulaşamamışsa da Zehebî tarafından yapılan ihtisarı mevcuttur.⁷⁸ Süfyan es-Sevrî, zühd ve takvâsı ile örnek kişiliği yanında bir mezhep oluşturacak kadar başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerdeki derinliği olan ilim, zühd ve kemal ehli bir zattır. Onun örnek kişiliği hakkında aşağıda detaylı bilgi verilecektir.

5. Çalışma Konusu Olan Eseri

İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* adlı eserini uzun zaman sürecinde ve ömrünün son zaman diliminde yazmıştır. İyi bir sosyal gözlemci olan İbnü'l-Cevzî, bütün bu tasavvur, fikir ve düşüncelerini, henüz zihin havsalasından gitmeden yazıya aktardığını belirtmektedir. *Saydü'l-Hâtır* hatırat ve anılar birikiminden ibaret olan bir eserdir.

İbnü'l-Cevzî, kitabına Peygamber^(s.a.v.)'in *İlmi yazı ile bağlayınız*⁷⁹ mealindeki hadis-i şerif ile başlamıştır. Unutmamak adına zihinde oluşan düşünceleri yazmayı kendine

76 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 513-514.

77 Hatalmış, Ali, “Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz'in İslam Toplumunu Yeniden İnşa Çabası”, *Mukaddime*, 2017, 8(2), 135-154.

78 İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, III, 147-152, 189; Detaylı bilgi için bkz. Recep Özdemir, Çavuşoğlu Ali H. Çavuşoğlu, “Ebû Abdillâh Süfyan b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî”, *DİA*, xxxviii, 380; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 229-279; VIII, 92; XIII, 323; a.mlf., *Menâkıbü'l-imâmi'l-a'zam Süfyan es-Sevrî*, Tanta, 1993, tür.yer.; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 169; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 204-207.

79 Tirmizî, *es-Sünen*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî-İbrahim 'Utve, Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ, Mısır 1975, İlm 12, (2668)

şîar edinmiştir.⁸⁰ İnsanın aklına gelenleri ihmal etmeden peş peşe yazması gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* kitabına uyanıklık ve gaflet arasında başlığıyla başlamıştır. Bu bölümde vaiz ile vaiz dinleyen kişilere değinir. Dinleyenler bir süre sonra oradan ayrıldıklarında gaflete düştüklerini ve bu durumun sebebini açıklar. Nefsin dünyaya olan cazibesinden bahsederken, nefsin ıslahının zorluğunu ve dünyaya olan eğilimini düzeltmeyi, suyu tersine akıtmaya benzetmektedir. “Daima aşağı akmaya devam eden suyu, yukarı akıtmak zordur. Hadiste *Cennet zorluklarla Cehennem ise şehvî şeylerle kaplanmıştır*.⁸¹ geçmektedir. Cenneti isteyen, nefesine hâkim olup istemediği şeyleri ona yaptırın. Bunun aksini isteyen ise nefsinin peşine düşen şehvî şeylerle uğraşın.”⁸² Müellif, zühd adına irtikâp edilen hurafelerden söz ederken, saadet asrına dönüşü ve selefin seçkin şahsiyetlerini örnek alınmasını, yegâne çıkış yolu olarak gösterir. Kavrama kabiliyetini kaybetmiş kişilerin vaazdan etkilenmeyen kişiler olduğunu söyler ve bunların doğru yoldan saptığından bahsetmektedir.⁸³

İbnü'l-Cevzî'nin çalışmaya konu olan eseri *Saydü'l-Hâtır* adını neden verdiği araştırıldığında, birden fazla muhtemel gerekçe akla gelmektedir. Yukarıda değinildiği üzere, eserin muhtevası zihin ve kalbinde oluşan düşüncelerden meydana gelmiştir. Eserin adında geçen “Sayd” kelimesi “av” demektir. Buna göre, müellif, iç alemine meydana gelen “Havâtır”dan, ilmî ve tecrübî birikiminin süzgecinden geçirerek -kaydetmeye değer gördüğünü- avlamak anlamında yakalayıp esere yazmıştır. Ehl-i havâtır'dan biri olan müellif, *Gönülden Geçenlerin Avı* anlamını işaret etmek üzere, bu isim vermiş olabilir. Diğer taraftan, siyasî iktidardan kendisine bir zarar gelmesinden çekindiği için, iktidar sahiplerine dokunur görüş ve eleştirilerini dolaylı bir şekilde ifade ederken bu anlamda isimlendirme yapmış olabilir.⁸⁴ Aynı kelime irticâlen, “hazırlıksız olarak”, “ön hazırlıksız olarak”, “kendiliğinden”, “doğaçtan ve hazırlık olmaksızın” oluşan düşünceler, başka bir deyişle kalpte hissedilen duygu, düşünce ve müşahedelerin hepsine birden “havâtır”

80 Bkz. İbnü'l-Cevzî, “Saydü'l-Hâtır”, s. 17.

81 Tirmizi, *Cennet*, 31.

82 Bkz. İbnü'l-Cevzî, “Saydü'l-Hâtır”, s. 19.

83 İbnü'l-Cevzî, “Saydü'l-Hâtır”, s. 19-20.

84 Nitekim müellifin başından geçen bazı acı tecrübeler bu ihtimali güçlendirmektedir. Şöyle ki, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın, Şîî olan ve Hanbelîlere karşı iyi düşünceler beslemeyen İbnü'l-Kassâb'ı vezir tayin etmesi üzerine yaşlılık döneminde devlet ricâliyle ilişkileri bozuldu. İbnü'l-Kassâb tarafından, Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen bir Nâsıbı olduğu iddiasıyla Şîî temayüller taşıyan halifeye şikâyet edilmesi üzerine medresenin vakfından zimmetine mal geçirmekle suçlanarak görevinden azledilmiştir. 590'da (1194) Vâsıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle oradaki bir evde tek başına ikamete mecbur tutuldu, bazı kitapları da yakıldı. Oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un yaptığı vaazların Halife Nâsırlidînillâh'ın annesini etkilemesi sonucunda sürgün cezası kaldırılmıştır. Yusuf Şevki Yavuz, “Havâtır”, *DİA*, XVI, 523, s.523.

denir.⁸⁵ Eserin içeriği, başlıkların karma olması, konuların muhtelif olması, bunun yanında dil ve üslubu gibi dikkat çeken özellikler, söz konusu anlamları desteklemektedir. Binaenaleyh, bu anlamları düşünerek, bu isimlendirme yoluna gitmiş olabilir. Diğer bir ihtimal, bu isimlendirme lügat kitaplarında yer aldığı üzere bir deyim olup, kültürel boyutu olan bir terkiptir. Eser hatırat türünden bir görünüm arz etmektedir. Bilindiği üzere bu türden eserler, uzun zaman diliminde biriken hatıratlar, kişinin başında geçen olaylar, şahit olunan hadiseler, akla gelen görüş ve yorumlar gibi, karma birçok farklı konu içermektedir.

Esere otobiyografi türündendir denilemez, zira otobiyografilerde kişi doğrudan kendi hayatını anlatır, duygu ve düşünceleri geniş yer tutar. Hatırat ise, kişi kendi hayatıyla birlikte dönemini ve çevresini anlatır. Bir kimsenin kendi hayatını, yaşadığı devrede şahidi olduğu veya duyduğu olayları anlattığı yazıların ortak adı hatıratır. Edebiyat sahasının en yaygın türlerinden biridir.⁸⁶ Nitekim müellif, birçok yerde çalışmanın ikinci bölümünde görüleceği üzere “...gördüm ki, ...baktım ki, ...şahit oldum” gibi ifadelerle konuya girmektedir. Eser, yedi yüz civarı konu içermektedir. Bu konulara baktığımızda uzun bir süre zarfında kaleme alındığını teyit eder mahiyettedir.

Eserde sosyal -az da olsa- siyaset, din, -ağırlıklı olarak- zühd ve tasavvuf gibi konular yer almaktadır. Ayrıca hacimli sayılan eser, içerdiği yedi yüzü aşkın başlıkla anı, hatırat ve havâtır türü olmakla beraber, tecrübe ve hikmet öğeleri içermektedir. Nitekim müellif, büyük çalkantıların yaşandığı bir zaman ve zeminde yaşamıştır. Halkın içinden gelen ve halktan büyük teveccüh gören bir toplum insanı olarak, her bir başlıkta mutlaka olayları belli sabiteler ışığında değerlendirmiştir. Müellif, aynı zamanda doğru ve yanlış ortaya koyarken aynı zamanda konu hakkındaki görüş ve tavsiyelerini açık bir dille ifade etmiştir. Nitekim hatırat türü eserleri yayımlamanın çeşitli amaçları vardır. İnsanlar, hayat tecrübelerinin başkalarına örnek olabileceğini düşüncesiyle, bu gibi çalışmaları kaleme alırlar.

Eser bir hatıralar ve günlükler gibi görünmekle beraber, herkese hitap eder. Bazen genele, bazen özel bir guruba, bazen de bir kişiye yöneliktir. Âlimlere, talebelere, zâhid ve abidlere, sûfî ve müritlere yönelik tenkitleri olmuştur. Bu konulara üçüncü bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir. Bazen genel halka, bazen idarecilere, bazen tüccarlara ve

85 Yavuz, Yusuf Şevki, “Havâtır”, *DİA*, XVI, 523, s.523-526; Cebecioğlu Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ank., 1997, s.331.

86 Hatıra türü eserlerde şartlar ne olursa olsun anlatımda dürüstlük ve sorumluluk duygusu ön planda tutulmalıdır. Tarihe, topluma, yön vermiş kişilerin hayatı daima insanların ilgisini çekmiştir. Hatıralar, genel bilgilerden daha özel bilgiler verir. Bkz. Teksoy Murat, Anı- Hatırat, başlıklı yazısından alıntı, http://www.xn--edebiyatgretmeni-twb.net/hatirat_anı.htm tarih: 05.05.2018.

bazen esnaf ve görevlilere hitap etmiştir. Özellikle dinî hayat ve manevî hayatta, seyr u sülûk alanında bozulan dengelere yönelik eleştirileri, söz konusu eserinde sıklıkla göze çarpmaktadır. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde bu konular üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır. Eser; başta ayet ve hadisler olmak üzere veciz sözler, anlamlı deyimler, öğüt ve tavsiyeler, daha çok ıslaha dönük ibret ve örnekleri ihtiva eder.

Sonuç olarak eserin hepsi incelendiğinde görülmektedir ki; İbnü'l-Cevzî, bu eseri için de hatırına gelen her bir düşünceyi, anı ve hatıratı kayda değer görmüştür. İnsanların faydasına olduğuna inandığı her türlü bilgiyi, kayda geçirmiş ve nihayetinde bu hatıra gelen değerli bilgilerden böyle bir eser meydana getirmiştir. Müellif, ekseriyetle ayetlerden istişhad yoluna gitmektedir. Aynı zamanda tefsir⁸⁷ ve hadis⁸⁸ âlimi olması hasebiyle hemen hemen bütün konuları Kur'an ve Sünnet süzgecinden geçirmektedir. Bazen şiirle de istişhad yoluna gitmiştir.⁸⁹ Yukarıda zikredildiği üzere bir anı ve hatırat görünümünde olması hasebiyle eserin tertibinde belli bir yöntem ve standardı icra ettiği söylenemez.

Çalışma konusu olan eser, kaleme alınış biçimi bakımından farklılık göstermektedir. Bazen, müellifin bazen bir konu hakkında farklı zamanlarda farklı görüşler beyan ettiği de olmuştur.⁹⁰ Diğer bir ifadeyle bir zamanda herhangi bir konuda aklına

87 İbnü'l-Cevzî, önce *el-Muğnî (fî tefsîri'l-Kur'ân)* adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek *Zâdü'l-mesîr*'i meydana getirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28

88 İbnü'l-Cevzînin, *el-Mevzû'ât* adlı eserini, Nureddin Boyacılar *el-Mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'ât* (Riyad 1418/ 1997) Detaylı bilgi için bkz. Kılıçarslan, s. 28.

89 Mesela; "Boynu Bükük Allah'a Yalvarmak" başlığı altında akıllı olan kimse, her hâlükârda Mevlâ'sının kapısından ayrılmamalı ister isyan, ister itaat etmiş olsun, onun kerem ve merhamet eteğine yapışmalı dedikten sonra Huzura karşı bir yabancılık hissedildiğinde buna sebep olan şeyi ortadan kaldırmak gerektiği söyler ve Şairin dediği gibi: "Devşirdiğinden yabancılık mı duyuyorsun, istersen eğer onunla iyilik yapıp da ünsiyet bulursun." Nefsin dünyaya meylettğini görürsen ondan dilemeli... Eğer ahireti istiyorsan, onun için çalışıp tevkifi vermesini dilemen, dünyalıktan hedeflediğini ona zarar vereceğinden korkuyorsan, kalbinin ıslahı ve hastalığın tedavisi için dua etmelisin. Kalp salah bulunca ona zarar verecek şeyleri isteyemez. Hayatı bu çizgide olanın mutlu bir hayatı var demektir. Bu mutluluğu yakalamak için takvâdan ayrılmaması gerekir; çünkü ünsiyet ve ülfet ancak onun sayesinde olur. Takvâ erbabı olanlar her şeyden vazgeçip ancak Mevlâ'ya iltica ve tazarrudan vazgeçemezler. Rivayete göre Kuteybe b. Müslim Türkleri savaş meydanında saf halinde dizerken onlardan kuşkulandı; "Muhammed b. Vasi nerede?" diye sorunca; "Emevîlerin komutanıdır, o sağ cenahın ucunda kılıcın kabzasına dayanıp parmağıyla göğe doğru işaret edendir," denildi. Kuteybe: "Şu benzersiz parmak bana yüz bin pehlivan kılıcından ve keskin oklarından daha hayırlıdır." dedi ve onlara iyilik yapınca; "Muhammed ne yapmak istiyorsun?" sorusuna; "Size bütün iyilikleri yapmak isterim." dedi. Allah'ın Verdiği Nimetleri Saçıp Savurmak başlığında da; Üzerinde Allah'ın vermiş olduğu nimetler tezahür eden kişi bunun izinin görünebilen bir kısmını dışa karşı gösterebilir, ancak hepsini göstermemelidir. Dedikten sonra hayatın üzerine yemin ederim ki nimetlere mazhar olan zat, kıskananın içi haset ve kinle dolmasını ister, ama onun göz nazarından da kendisini emniyette hissetmez. Bunu bildiği halde çoğu zamanda nazar değer... Der ve aşağıdaki şiirle istişhad eder. "Diline sahip ol, üç şeyi söylemesine fırsat verme, / Yaşın, biriktirebildiğin servet ile mezhep. Bu üç haslete üç şeyle tedbir alınır./Çarpıtmak, yamalamak ve yalan söylemekle." Söylemediklerimi de söylediklerimi de kıyasla ve deneyimsiz, bütün sırlarını ulu orta ehil olup veya olmayan boş boğazlar gibi olma. Bazen dilin söylediği bir kelime, insanın hayatına mal olabiliyor. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 144-147.

90 Misal olarak bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, "Uzlet" ve "İnziva" bahsi, s. 250, 259, 295, 403, 404, 251 ve 447-448.

geleni yazıya geçirmiş, başka bir zaman aynı konu hakkında bir önceki görüşüyle çelişen beyanları da olmuştur.⁹¹ Dolayısıyla bu yönüyle günümüz anlamda tam bir anı ve hatıra formatına uymayabilir. Eleştirel bir üslupba hâkimdir. Müellifin Vaaz ve irşad kabiliyeti hatırlanacak olursa, toplumun davranışlarını iyiye ve doğruya yönelik dönüştürmede rehberlik vazifesi üstlendiği görülmektedir. Bu gibi şahsiyetlerin uyarı ve ikazlarda bulunmalarında ve “def-i mefsedet, celb-i maslahattan evladır.” düsturu gereğince, tenkit ağırlıklı olmalarının tabii bir sonucudur.⁹²

İbnü'l-Cevzî, kendi dönemine kadar teşekkül eden İslâmî telâkki ve disiplinlere dengeli ve kendine özgü içtihadî yaklaşımlarda bulunmuştur. Kur'an, Sünnet ve beşerî ilimler açısından İslâm'a genel çerçevede bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.⁹³ Hayatını vaaz ve irşatla geçiren İbnü'l-Cevzî, ilim ve kemal ehli olma yolunda çalışarak, bu iki özelliğinin bir arada olması gerekliliğini savunmuştur. Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/ 713), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/ 778), Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/ 855) gibi âlimlerin zühd ile ilmi bir arada yürüttüklerini belirtmiştir.⁹⁴

İbnü'l-Cevzî kitabına Peygamber^(s.a.v.)'in bir hadis-i şerifi ile başlamıştır. Hz Peygamber buyuruyor ki: *İlmi yazma ile bağlayınız.*⁹⁵ Düşünceleri bir süre sonra unutacağını, unutmamak için en iyisi hatıra gelenleri yazmak olduğunu söylemiştir. İnsanın aklına gelenleri ihmal etmeden peşpeşe yazması gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* kitabına uyanıklık ve gaflet arasında başlığıyla başlarken bu bölümde vâiz ile vâiz dinleyen kişilerden bahsetmiştir. Dinleyenler bir süre sonra oradan ayrıldıklarında gaflete düştüklerini ve bu durumun sebebini açıklamıştır. Nefsin dünyaya olan cazibesinden bahsederken, nefsin dünyaya olan eğilimini akan suya benzetmiştir. Bu akışın daima aşağı akmaya devam ederken, yukarı akıtmanın zorluğundan bahsetmiştir. Zühd adına irtikâp edilen hurafelerden söz ederken, asr-ı saadete dönüş, öze dönüş selefî örnek alınmasını çıkış yolu olarak göstermiştir. Kavrama kabiliyetini kaybenlerin, vaazdan etkilenmediklerini söylerken, onların doğru yoldan saptığından söz etmiştir. “Tehlikeli otlığın etrafında otlama” başlığıyla, kontrol altında tutulması gereken en önemli şeyin dil

91 Bu hususta detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, mukaddime ile dipnot ve başlıkları düzenleyen Naci Tantavî, tah, Ali Tantavi, Dimeşk, 1960, s. 7-8.

92 Sözlükte “itidal çizgisinden sapmak, bozulmak” anlamına gelen ve salâhın karşıtı olan fesâd kökünden türetilmiş olup “bozulmaya sebebiyet veren, fesat ve zarar içeren” demektir; isim olarak çoğulu mefâsid, karşıtı maslahattır. *Lisânü'l-'Arab*, “fsd” md.; Zemahşerî, s. 341.

93 Yavuz, Yusuf Şevki – Avcı, Casim, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferrec, *DİA*; c: 20, s: 544.

94 İbnü'l-Cevzî, *Leftü'l-Kebed fî Naşîhati'l-Veled*, Süleymaniye Ktp. Fâtih, nr. 5295, vr. 36-44; Detaylı bilgi için bkz. Hatipoğlu, İbrahim, *DİA*, “İbnü'l-Cevzî” mad, XXX / 550-551.

95 Tirmizi, *İlm* 12, (2668).

ve göz olduğunu vurgulamıştır. Müellife göre, nefse uyma ve gözleri serbest bırakma, gençliğin affetlerindendir. Bunlardan daha kötü olan ise, en büyük cezalandırmanın, cezalının cezayı farkedememesidir.⁹⁶

İbnü'l-Cevzî'nin çabası, hicri altıncı asrın sonları yedinci asrın başlarında dini disiplinlerin tedvin dönemi sayılan, hicri birinci ve ikinci asırlardaki saf ve sahih olan çizgiyi yakalamaktır. Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728), İmam Azam (ö. 150/ 767), İmam Şafii (ö. 204/ 819) gibi zatlar onun için örnek şahsiyetlerdir.⁹⁷ Tasavvufun saf ve özü itibarıyla iyi bir yol ancak, hurâfe ve bid'atlara açık bir alan olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî, bozulan tarafların ıslahı için te'lifatlar vermiş vaaz ve tebligatta bulunmuştur. Dönemin idare makamlarıyla ters düşmek pahasına olsa dahi, bu idealinden vaz geçmemiştir. Bu idealini gerçekleştirmek yolunda ömrünü nihayetlendirmiştir.

Müellif, Tefsir, Hadis, Tarih ve Ahlâk başta olmak üzere dinî ilimlerin hemen hemen hepsinde kalem oynatmış; te'lif ettiği eserlerin sayısı üç yüzü geçmiştir. *Saydû'l-Hatır* ve *Telbîs'ül-İblîs* gibi ahlâkî eserleri, birçok dile tercüme edilmiştir. *Saydû'l-Hatır* adlı eserinde, toplumsal hayat, ilmi hayat ve tasavvufî hayatla ilgili görüş ve tenkitleri ağırlıktadır. Sadece bu çalışma ile onun görüş ve yaklaşımlarını kesin olarak ortaya koymak zordur. Bu nedenle çalışmada mümkün olduğu kadar müellifin orijinal sözlerine yer verilmiştir. Müellif eserinde merkeze İslam ahlâkını alırken; ihlası, ilim ve amel bütünlüğünü, kurtuluş için Kur'an, sünnet ve selefin yolunu göstermeye çalışmıştır. Ona göre bütün ilimler değerlidir; ancak ilimsiz amel olmaz ve amelsiz ilim de fayda vermez. Her bir ilimden kifayet miktarı alınmalı, ancak en önemli ilim, fıkıhtır. Fakih olabilmek için, bütün İslâmî ilimleri bilmek, hepsinden önce de İslâm ahlâkına bağlı olmak gerekir. Nizamiye geleneğinden gelen bir zat olarak, medrese ve tekke birlikteliğini savunmuştur. Müellif, tekkenin tek başına kaldığında, hurafelere ve bid'atlara yol açtığını ve manevîyatsız medrese ilimlerinin de manevî afetlere sebebiyetini vurgulamıştır. Bunun için zülcenaheyn olmayı ve dengeli yürütmeyi tavsiye etmiştir.

İbnü'l-Cevzî'ye göre ilim; niyet ve maksadın merkezi konumdadır. İlim olmadan amel/ ibadet / zühd tek başına doğru yolu bulamaz. Niyet de amel için temel şarttır. Maksadın da niyet kadar önemli olduğunu ifade eden İbnü'l-Cevzî'ye göre, bilinmeyen

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hatır*, s. 21.

⁹⁷ Hasan el-Basrî' ö. 110/ 728)nin hayatı zühd, vera' ve takvâ mihverlidir. O dünyanın fanî ahiretin ise bakî ve Allah her an kendisini m Mürakaba ettiği düşüncesiyle hareket etmiş, fakat her şeyin hüküm ve hikmet boyutunu mülâhaza etmek suretiyle zahirî ve manevî hayatı dengeleyebilmiş örnek bir şahsiyettir. bkz. Massignon, Louis, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev.: M.Ali Aynî, Ataç Yay., İst., 2006, s. 75.

konularda bilenlere sormalı ve ilim ehli örnek alınmalıdır. Bu ilkelere riayet etmeyen nice zâhid ve abidlerin, hurâfeler içerisinde boğulduklarını anlatır. Nitekim müellife göre; kâinatta her şey fitrat açısından hak ettiği değeri ile değerlendirilmelidir. Dengeler bozulmadıkça, her şey iyidir. Mezmum değildir. Hristiyan bakış açısı gibi karamsar ve kötümser olmayı reddeden müellif, dünya hayatı dahi aynî ve bizzat mezmum değildir. Dengeli olmak kaydıyla, dünya ile ahiret, zahir ile batın, ruh ile beden ikilemi, müellifin tasavvufî yaklaşımının bir parçasıdır. İbnü'l-Cevzî'ye göre, insanlar zâhidlik şekilleriyle gösteriş yapmamalıdır. Allah (c.c) insana sorumluluklar vermiştir. Bu sorumluluklar dağların kendi üzerine almaktan çekindiği sorumluluklardır. Burada akıl, kaderin çizdiği mukadderata boyun eğmelidir. Kişi takdir edene ferman buyurana teslim olmalıdır. Muhakkak ki, O merhametlilerin en merhametlisidir. Özellikle de çocukların ve hayvanların acı çekmesi konusunda. Bir ilim öğrenilirken, onun derinliğine gitmek gerekir; fakat ömür kısa insanın merakı yanında acziyetinide gözönünde bulundurması gerekir. Eğer ilim kişiyi, Allah'ı tanımaya ve Ona hizmet etmeye çağırıyorsa vazgeçilmezdir. İlmi nâfî olan tasavvuf, bilmek seyretmek değil hikmet ve sırra ulaşmaktır. Bu ideale ulaşmak için de İslam, ilimlerin doğru yerlerde kullanılmasını sağlamak ve şerre alet olmasına mâni olmak gayesiyle “ilm-i nâfî” ile kalbî hayatı tezyin eylemiştir. Peygamberlerin uyarısı, Allah'a davettir. Peygamberler insanları Allah'a davet çabaları, ibadet maksadıyla yalnız kalmalarının önüne geçmiştir.

Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde ahlâkı, ilim ve amel birlikteliğini merkeze almış, kurtuluş için Kur'an, Sünnet ve manevî hayatta örnek şahsiyetlerin yolunu göstermeye çalışmıştır. Zahir ile batın, şariat ile tasavvuf, tekke ve medrese birlikteliğinin gerekliliğini savunmuştur. Ona göre bütün ilimler değerlidir. Her ilimden kifayet miktarı alınmalı, fakat en önemli ilmin de fıkıh olduğunu belirtmektedir. Müellif, fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmenin, hepsinden önce de İslâm ahlâkına bağlı olmanın gerekliliğini ve önemini vurgulamaktadır.⁹⁸ Bu düşünceden yola çıkarak, eserin her bir bölümünde ilim ve amel bütünlüğünün öneminden bahsettiği görülmektedir.

98 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Saydu'l-Hâtır*, thk. Abdülhamid Hindâvî, *el-Mektebetü'l-Asriyye*, Lübnan, Beyrut, 2001.

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN “SAYDÜ'L-HÂTİR” ESERİ BAĞLAMINDA TASAVVUF ANLAYIŞI

1 Tasavvufî Anlayışı

Bu bölümde İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtir* adlı eserinden yola çıkarak, tasavvuf anlayışı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Tevbe, sabır, ihlas, takvâ, basiret, kalp, nefis terbiyesi, ahlak, akıl ve tevâzu, ölüm, murakabe, uzlet gibi kavramlar ayet ve hadisler ışığında anlatılacaktır.⁹⁹ Aynı zamanda bu konuları işlerken, tasavvuf literatürünün kaynaklarının kayıtlarından istifade edilmiştir. Böylece müellifin, tasavvufun fikrî ameli ve yaşantı sahasıyla ilgili görüşleri ortaya çıkarılacaktır.

Müellifin tasavvufî görüşlerini bütünüyle ortaya koymak için, sözü edilen eserindeki tasavvufî izahları değerlendirmenin yanı sıra, onun tasavvufî düşüncesini etkileyen şahsiyetlerden bu bölümde bahsedilecektir. Konuları bu şekilde ele almakla, İbnü'l-Cevzî'nin tasavvuf anlayışının daha iyi kavranması sağlanacağı kanaatindeyiz. Zira tarihî bir şahsiyet olarak İbnü'l-Cevzî, miras bıraktığı te'lifat külliyatı ve icra ettiği vaaz ve irşad faaliyetleri bağlamında, birçok akademik çalışmalara konu yapılmış ancak onun tasavvufî anlayışı başlı başına incelenmemiştir.¹⁰⁰ Bu nedenle bu bölümde yeri geldikçe tasavvuf literatüründen de yararlanılacaktır. Ayrıca müellifin eserinde kullandığı ifade ve kavramların; dil, konu bağlamı ve tasavvuf terminolojisi açısından yorumlarken, yaşadığı zaman ve zemin gözönünde bulundurulacaktır. Onun amaç ve niyetini, anlam sürecine katmanın, konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple çalışmaya konu olan eseri, bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekir. Müellif, söz konusu eserde “tasavvuf” ifadesini otuz yerde kullanmıştır.¹⁰¹ Bunun yanında tasavvufî yaşayışla ilgili ifade ve anlatımları da çoktur.

99 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtir* eserinde tasavvufî kavramlar üzerinde durmuş ve yaşadığı dönem hakkında insanlara değerli bilgiler vermektedir. Bu yönüyle müellif, tasavvuf döneminde zâhidâne yaşamı göze çarpmaktadır. Ayrıca meseleleri ele alırken ayet ve hadisler ile izah etmeye çalışmıştır.

100 Kılıçarslan, Mehmet, “Zadü'l-Mesir Adlı Eseri Bağlamında İbn'ül-Cevzî'nin Tefsir Anlayışı”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı Doktora Tezi, (Basılmamış) 2016.

101 Misal olarak bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtir*, s. 12, 73, 113, 119, 176, 236, 242, 253, 281, 284, 382, 390, 445 vd.

Saydü'l-Hâtır adlı eserinden yola çıkarak İbnü'l-Cevzî, bir mutasavvıf mıdır? Bunu söyleyebilmek için öncelikle bu nitelemenin içeriğine ve tarihi seyrine bakmak gerekir. Hicrî ikinci asırdan itibaren bazı âbid ve zâhidlere “sûfî” denilmeye başlanmıştır. Üçüncü asırdan sonra ise, âbid ve zâhidlerin tuttuğu yolu belirtmek için “sûfî” kelimesiyle, aynı kökten türeyen “mutasavvıf” tâbiri de kullanılmıştır.¹⁰² Sûfî kelimesi, ikinci asırda ortaya çıkmıştır. “Sûfî” ünvanıyla meşhur olan ilk mutasavvıf da Hicrî 150/ Milâdî 777’de ölen Ebû Hâşim es-Sûfî el-Kûfî’dir. Kendisi aslen Küfe’lidir. Bu yüzden el-Kûfî diye meşhurdur. Ebû Haşim, sünnî ve şeriata bağlı bir sûfidir.

İlk sûfî müelliflerden, Kelâbâzî, Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Sülemî, Kuşeyrî, Hücvîrî gibi müellifler, eserlerinde, “sûfî” ve “mutasavvıf”ın yanı sıra aynı mânada “fakîr”, “garîb”, “sâih” gibi kelimeler de kullanmışlardır. Ancak anılan bu tabirler içerisinde “mutasavvıf” tabiri daha fazla yaygınlık kazanmıştır.¹⁰³ Şehâbeddin es-Sühreverdî’ye göre, tasavvuf yolunun iyi ve doğru bir yol olduğuna inanmak, bir mertebedir. Bu mertebede bulunan kişiye, müteşebbih denir. Müteşebbihin bu yola girip Hakk’ın yakınlığına ermek için çabalaması gerekir; o zaman mutasavvıf mertebesine yükselir. İman ve amelin semerelerini devşirip, ilâhî huzura ermenin zevkini yaşamak ise sûfînin mertebesidir. Müteşebbih mücahede, mutasavvıf murakabe, sûfî müşahede sahibidir.¹⁰⁴

İbnü'l-Cevzî hakkında yazılan hangi esere bakılırsa bakılsın onun takvâsından, dindarlığından, sünnete bağlılığından, ticaretle uğraşan bir aileden gelmesine ve zamanına göre varlıklı olmasına rağmen, zâhid bir hayat yaşamasından bahsedilmektedir.¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, kaleme aldığı eserleri ve terceme-i hayatı bir zâhid ve mutasavvıf portresi

102 Uludağ, Süleyman, “Mutasavvıf” mad, *DİA*, XXI / 201.

103 Uludağ, Süleyman, “Mutasavvıf” mad, *DİA*, XXI / 201-202.

104 *Avârifü'l-ma'ârif*, s. 49-53.

105 Bkz. Kılıçarslan, Mehmet, *Zadü'l-Mesir* Adlı Eseri Bağlamında İbn'ul Cevzî'nin Tefsir Anlayışı, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı Doktora Tezi, (Basılmamış) 2016 adlı eserden, İbnu Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII / 70-71; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr* I / 4; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, I / 8; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXI / 365-384; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX / 255; ez-Zehebî, *Tezkire*, IV / 1342; İbnu Receb, *ez-Zeyl*, I / 399; İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, II / 321; Kâhhâl, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, V / 157-158; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 117; Ed-Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I / 270; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II / 483-485; İbnu'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnân*, s. 8; Alûcî, *Müellefâtu İbni'l-Cevzî*, s. 11; İbnu'l-Cevzî, *Keşfu'l-Müşkil*, s. 4; Hayrüdî bin Mahmud, bin Muhammed bin Ali bin Faris ez-Zerkelî, ed-Dimeşkî, el-A'lâm, Neşr: Darü'l-İlm, 15. Bsk, 2002, IV / 89-90; Taşköprüzade, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, s. 284-285; Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, II / 4; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbuâtü'l-Arabiyye*, s. 67-68.

çizmektedir.¹⁰⁶ İlmî yanında takvâsıyla meşhurdur. Az uyumaya, çok ibadet etmeye gayret etmiştir. Süfyan es-Sevri (ö.161/ 778) ve Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728) gibi meşhur zevat hakkında eserler kaleme almış¹⁰⁷ ve tasavvufî yaşayışta bu gibi ilim ve kemal ehli zevatın örnek alınması gerektiğini tavsiye etmiştir.¹⁰⁸ Kendisi de bizzat bu zevatı örnek alarak zâhid bir hayat yaşamıştır. Vaaz ve irşadla halkın davranışlarını ıslah etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla günümüzde mutasavvıflar konusundaki algılar değişkenlik arz etmekle beraber, kendisi hakkında tasavvufa karşı gibi göstermek haksızlıktır. Onun bu alandaki eleştirileri esasa değil, usûle ve pratiğe dönüktür. Bu husus, çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

Gerek yukarıdaki malumat ışığında gerekse kâl'dan ziyade hâlin (teoriden ziyade pratik) önem arz ettiği bir hüviyetten söz ediliyorsa, İbnü'l-Cevzî için zâhid bir âlim olup sûfî bir şahsiyet nitelemesi yapılabilir. Daha sonraki bölümlerde müellifin, söz konusu eseri bağlamında, tasavvufî hayatla alakalı ele aldığı bazı hâl ve makamlar ele alınmaya çalışacaktır. Ancak burada müellifin tasavvufî anlayışına ışık tutmak babından eserde yer alan bir bahsi ele almanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Aşağıda yer verildiği üzere müellife göre, nefsin terbiyesinde, nefsi tamamiyle özgür bırakmak ve her isteğini yerine getirme anlamına gelmez. Ona göre, nefsin terbiyesinde avam halkla oturup kalkmak ve çokça halkın içine girmek iki temel tehlikedir. Buna mukabil, müellif nefis mühasebesi babından Allah'ı çokça zikretmek ve uzlete¹⁰⁹ çekilmeyi öğütlemektedir. “Yüce İlah'a ve Onun buyruklarına inanan kalp daima o yüce ilahın zikriyle hem hâl olmaya ihtiyaç duyar, bu ise himmetin toplanmasına bağlıdır. Kalbi alt üst etmek için şehvî şeylere temayül etmek yeter de artar. Binaenaleyh kalbini sadece Yüce Allah'ın zikrine, emirlerini hayatında tatbik etmeye ve onun huzuruna çıkma

106 Nitekim Ali Bolat'ın kaleme aldığı “Tasavvufun doğuşu” adlı kitap bölümünde tasavvuf tarihinde eser yazan müelliflerden biri olarak yer almıştır. Bkz. Kadir Özköse, (editör) *Tasavvuf El Kitabı* Grafiker yay. Ankara, 2015, Ali Bolat, Tasavvufun Doğuşu bölümü, s. 108.

107 İbnü'l-Cevzî, *Âdabu'l-Hasani'l Basrî ve zühdhü ve mevaizih* thk. Süleyman Harşi, *Daru's-Siddik*, Beyrut, 2005.

108 İbnü'l-Cevzî, ilim ve kemal ehli olan Süfyan es-Sevri (ö.161/ 778), Hasan-ı Basrî (ö. 110/ 728) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/ 855) gibi âlimlerin zühde ilmi bir arada yürüten şahsiyetlerin hayatlarını örnek almayı tavsiye etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Leftetü'l-Kebed fi Naşihati'l-Veled*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36-44; Detaylı bilgi için bkz. Hatipoğlu, İbrahim, *DİA*, “İbnü'l-Cevzî” mad, XXX / 550-551; Ayrıca bu konuda detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* s. 42, 43, 53, 69, 74, 77, 86, 152, 185, 197, 236, 239-240. 343, 257, 260, 281, 325, 357, 360, 426, 503 ve 529.

109 Belirli bir ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla dünya hayatından ve sosyal çevreden uzaklaşarak arzuları sınırlamaya çalışma, münzevi bir yaşam sürme anlamında kullanılan uzlet, kavramı için tebettül (el-Müzzemmil 73/8), inzivâ, gibi terimler de kullanılmıştır. İnzivâ çekilmek suretiyle halka karışmaktan uzaklaşmanın yani uzletin esas maksadı nefsi terbiye ve ıslah edip Hak Teâlâ'nın yakınlığını kazanmaktır. Bkz. Muhâsibî, *Bed'ü men enâbe ilellâh* (el-Veşâyâ içinde, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 104; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, II, 375; *Telbisü'l-İblis*, s. 204, 278.

hazırlığına inhisar etmesi için himmetinin toplanmasına bütün gayretiyle çalışılmalı. Bu ise herkesle ilişkilerini koparıp kalbi meşgul edecek her türlü meşgalelerden uzak durmakla oluşabilir. Her ne kadar insanın fitrî gereksinimleri gereği sosyal ortamdan tamamıyla tecerrüd etmek mümkün olmasa da bu konuda azami gayret göstermeli. Himmeti dağıtan, kalbi bulandıran iki baş tehlike vardır:

Birincisi: Doymak nedir bilmeyen nefsin her isteğine boyun eğmektir ki, bunun sonucunda din ve dünya elden gider de nefis muradına eremez. Bazen dünya malına tapar, bazen de dünyevî şan ve riyasete meftun olur... Önü alınamaz arzu ve istekler. Ömür biter arzulardan onda birine bile nail olamaz.

İkincisi: Halkın içine karışmak özellikle de avam ve cahil kesim ve çarşı sokak dolaşmaktır. Bu durumlarda insan tabiatı şehvî şeylere meftun olup dünyadan gücü unuttur. İtaat ve ibadetten taviz vermeyi tembellik gaflet ve rahatı sevmeye başlar. Halk içinde olmayı alışkanlık haline getirene ilim ve ibadetle meşgul olmak ağır gelir. Uzun süre avam halkın içinde kalan gıybet ve dedikoduyu ehven görmeye başlar ve saatlerce ömür sermayesini bir hiç uğruna zayi eder. Himmetini toparlamak isteyen hiç kimsenin sesini duymayacak bir zaviyeye çekilmeli, ancak o zaman gönül ilâhî marifetle baş başa kalır ve nefis kendisini şehvî ihtiraslara dürtecek bir yandaş bulamaz. Halkın içine karışma ihtiyacı olduğu zaman ise sadece zaruret gereği miktarınca olmalı. Sudan çıkmış balık misali bir an önce uzlete dönmeli işte budur selamet yolu bu yolun faydalarını düşünürsen senin de hoşuna gideceğinden eminim.¹¹⁰

İbnü'l-Cevzî, bütün hayatını dünya malı kazanma peşinde tüketen kişi ile çocukluk ve gençlik dönemlerini ilim tahsilinde geçirmiş olan kendisini mukayese etmiştir. Sadece elde ettiği takdirde pişman olacağı şeyler dışında, arada bir fark olmadığını vurgulamıştır. Dünya ehlinin elde ettiklerini kendisinin de kazandığını, kendi yaşantısının onlarinkinden daha iyi ve güzel olduğundan bahsetmektedir. Halkın gözünde temsil ettiği mevkiin onlarinkinden daha üstün olduğu, elde ettiği ilim ve irfanın ise paha biçilmez olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹¹¹ Bu sözlerinden müellifin Allah'a karşı samimiyeti ve ihlası anlaşılmaktadır.

110 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 447-448.

111 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 221.

2. “Saydü’l-Hâtır”da Örnek Gösterdiği İlim ve Kemal Ehli zâhid Şahsiyetler

İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır* adlı eserinde örnek alınması gereken müşhidlerin varlığından söz eder. İlim amel, adalet ve takvâyı dinin emir ve yasaklarına uymayı kendine düstur edinen ehl-i kemal şahsiyetlerin örnek alınmasını tavsiye eder. Nitekim “Yarıştâ Önde Gidenler” başlığı altında şunları söyler: “Allah, ^(c.c.) yeryüzünde onun hüccetiyle kaim, ilim ile amel arasını birleştirmiş, hak ve hukukunu bilen, ondan korkan insanları eksik etmez. ... Yeryüzü bu sıfatlara haiz birinden noksan kalmaz. Bu kişi ümmet için peygamberin varisleridir, anlatmaya çalıştığım bu zat farzaları yerine getirir, yasaklardan sakınır, bunun yanında bazen ilmi veya faziletleri az da olabilir. Bütün dallarda mükemmel olanlar çok azdır, ama her devirde böyle biri olacak.”¹¹²

İbnü’l-Cevzî bu evsafa sahip kişilerin sayısının da az olduğunu söyler ve bunlardan örnek olarak ilimde müctehid seviyesine gelmiş amelde de âbidler önderi olmuş üç kişiyi zikreder. Bunlardan birincisi; Hasan el-Basrî, ikincisi; Süfyan es-Sevri, üçüncüsü ise Ahmed b. Hanbel. Bunların her biri hakkında ayrı bir kitap yazdığını söyler. Dördüncüsü Said b. el-Müseyyebdir (ö. 94/ 713) diyenlere de itiraz etmediğini söyler. Devamında şunları söyler: “Selefin içinde her ne kadar sadatlar var ise de ancak çoğunda bir dal galip olup diğer dal nakıs olmuştur. Kiminde ilim galip gelmiş kiminde ameli öne çıkmış. Gerçi her iki gurubunda yeteri kadar ilim ve yeteri kadar hizmeti marifetleri var idi. Bunların selefiyet fazileti var ise de bugün dahi bunların seviyesinde kişilerin çıkmamasından ümitsizlik olmamalı.”¹¹³

İbnü’l-Cevzîye göre, marifette kemale ermek kalbi ıslah etmekle mümkündür. Ona göre, bu alanda sadece hadis ve fıkıh ilmi okumak kalbin ıslahı için yeterli değildir. Selef-i salihinin hayatlarına bakmak ve tasavvufun incelikleriyle de hem hal olmak gerekir. Şöyle der: “Tecrübelerimin neticesi olarak diyebilirim ki, muhaddis ve hadis talebelerinin ekserisinin gayesi ve himmeti hadisin rivayet ve turuklarından münhasırdır. Fakihlerin himmeti ise münazara bilgileriyle hasmını nasıl tuşa getirmelerinden başka bir şey değildir. Kalp bunlarla nasıl incelsin. Bu nedenle Hasan el-Basrî, ö. 110/ 728) Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778, İbrahim b. Edhem, Beşir el-Hafi, Ahmed b. Hambel gibi isimlerin her birinin hayatını anlatan ayrı ayrı eserler yazdım.”¹¹⁴

112 Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, “Yarıştâ Önde Gidenler” bahsi, s. 67, 68, 69.

113 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 68, 69.

114 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 242-243.

Müellif söz konusu eserinde âlim ve zahidlerden şöyle bahseder: “Yaratılışı düşündüğümde yaratılıştan maksad; zillet ile eksiklik ve acziyetin isbatı olduğunu gördüm. Âlimler ile zâhidleri de iki kısma ayırdım. Âlimler listesine Malik, Süfyan, Ebu Hanife, Şafii ve Ahmed’i koyarken zâhidler listesine de Malik b. Dinar, Rabia, Maruf el-Kerhi ve Bişr b. Haris’i koydum. Âbidler ibadet ettikçe lisanı hâl ile ibadetlerinizin sevabı sizden bir karış ileri gitmez; ancak âlimlerin sevap ve yararı, onları geçip başkalarını da faydalandırır. Onlar enbiyaların varisleri ve Allah’ın yeryüzündeki halifeleri olmaları yanında tevazularına rağmen onlara dayandırılır ve saygınlıkları devam eder. Malik b. Dinar, öğrenim için Hasan’a gelir ve ‘Hasan üstadımızdır,’ der.”¹¹⁵ “Âlimler ilimlerin değeri amelde olduğunun farkına vardıklarında lisanı hâl onlara şöyle seslenir: *İlimden maksad, amelden başka bir şey var mı?* Ahmed b. Hanbel: *İlimle iyilikten başka bir şey istenmez ki*, der. Süfyan es- Sevrî’nin de sahih bir rivayette şöyle dediği nakledilmiş: *İsterdim ki, her iki elim kesilseydi de hadisleri yazmamış olsaydım.*¹¹⁶ Ümmü Derda bir adama: *Bildiklerinle amel ettin mi?* sorusuna *hayır* demesi üzerine: *Kendi aleyhinde Allah’ın delillerini neden çoğaltıyorsun?* dedi. Ebu Derda da şöyle der: *Öğrenip de amel etmeyene, bir defa yazık olsun bildiği halde uygulamayana yetmiş defa yazıklar olsun.*Fudayl de: *Âlimin bir tek günahının bağışlanması karşılığında cahilin yetmiş günahı bağışlanır* der.¹¹⁷ Bütün bunlar, Allah’ın bu sözüne ulaşamaz: *De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*¹¹⁸ “Süfyan Rabia’nın önünde diz çöker onun bilgilerinden yararlanır ve ilmin, âlimlere bilgidен maksad amel olduğunu ve ilmin sadece araç olduğunu gösterirdi. Böylece âlimler, tevâzu edip kusurlarını itiraf etmiş olurlar. Hepsı de bu gerçeği fark ettiler. Netice olarak bu itirafları sonucunda marifet onlardan ubudiyetin hakikatini meydana çıkardı ki, sorumluluktan maksad da budur.”¹¹⁹

İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır* adlı eserinde şöyle söyler: “Diyorum ki âlimlerle beraber ol, her biri İslam’ın direği gibi olan Hasan el-Basrî(ö. 110/ 728) Süfyan es-Sevrî

115 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 53.

116 Maksat ilimden nefret ettirmek değil belki sorumluluğu izahat etmek ve doğrulan takip etmenin ağırlığını açıklamaya çalışıyor; çünkü o Resulullah’tan alıntı yapıyor. Hâlbuki Resulullah (s. a.v.) kendi aleyhinde yalan söyleyenleri cehennemle tehdit etmişti: *"Bilerek benim hakkımda yalan söyleyen cehennemdeki yerine hazırlansın."* Buhârî, İlim, 38.

117 Bütün bu sözler âlimi amel etmeye teşvik etmek için söylenmiş olduğu telakki edilmeli... Yoksa ilmi teşvik eden hadisler var bu hadisler şeytana karşı bir âlim bin abidden daha şiddetlidir daha ötesi âlimlerin Allah katında şefaet edeceklerine dair bile hadisler var bu iki görüşü birleştirmemiz lazım... İlim bir zorunluluktur onunla amel etmekte bir zarurettir onun gibi. Evet, âlimler, âlim olmayanlardan daha hayırlıdır. Ayette: *"De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* buyruluyor, hatta âlim içtihad edip de yanılırsa bir sevap içtihadında isabet ederse iki sevap almış olur. Allahu a'lem.

118 Zümer, 9.

119 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 54.

(ö.161/ 778) Malik, Ahmed b-Hanbel (ö.241/ 855) ve Şafii'nin yolunda yürü. Dinde ilmi az olanı -zâhidliği çok fazla bile olsa- taklit etme.”¹²⁰ Şimdi örnek gösterdiği şahsiyetlerden bazılarını ele almaya çalışalım.

2.1. Hasan el-Basrî

Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/ 728), Basralı meşhur tâbiîn, âlim ve zâhiddir. İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde ilim ve kemal ehli olan Hasan el-Basrî'yi örnek göstermektedir. İbnü'l- Cevzî, yiyecekler konusunda din adına sahte zâhidlik yapanları da kınamıştır. Meselâ, “Ben hurma (tatlı) yemiyorum. Çünkü ben onun şükrünü yerine getirmeye güç yetiremem” diyen bir adama Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/ 728): “Bu ahmak bir adamdır. Acaba içtiği soğuk suyun şükrünü yerine getirebiliyor mu?”¹²¹ sözüyle eleştiri getirmiştir.

2.2. Süfyan es-Sevrî

Kendi adıyla anılan fıkıh mezhebinin imamı, müfessir, muhaddis ve zâhid Ebû Abdillâh Süfyan b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/ 778)dir. İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ehli için örnek alınması gereken şahsiyetlerden ilim ve kemal ehli olan Süfyan es-Sevrî'den söz etmiştir. Müellife göre Süfyan, ilim ile ameli kendi hayatında mezceden, zühd yaşayışıyla örnek bir şahsiyettir. Aynı zamanda kendine has bir mezhep oluşturacak düzeyde ilmî derinliğiyle gerek zahiri gerek manevî alandaki hal ve davranışıyla örnek bir kişiliği vardır.

İbnü'l-Cevzî “kurtuluş ilimdedir” adlı başlıkta Süfyan es-Sevri (ö.161/ 778)den örnek vermektedir. Mesela, Süfyan es-Sevrî sefere çıkarken yanına kızartılmış kuzu eti alarak ‘*binek onu iyi besledin mi iyi çalışır*’ diyerek bazı cahil zâhidlerin davranışlarını hıristiyanlığın mistizimine benzmiştir. Nefsi istiyor diye yememezlik yapmanın doğru

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 239-240.

¹²¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 135-136.

olmadığını, zira selef âlimlerin hiçbir zaman bu tür hareketlerde bulunmadığını söylemiştir.¹²²

İbnü'l-Cevzî, zâhitlerden sayılan Süfyan-ı Sevrî'nin (ö.169/ 785) yolculuğa çıktığı zaman yemek için yanına kızartılmış et ve ciğer aldığını söyleyerek, Basra tasavvuf okulunun peygamberî zihniyete daha çok yaklaştığını savunmuştur. Onun tanımlamasına göre nefis, insanın bir bineği gibidir. Yüce gayelere ulaşması için insanın bineğine yumuşak davranması gerekir. Ona göre, "Helâl olan düzenlemeleri terketmek suretiyle aşırılıklara tevessül etmek, hem dine ve hem de insan sağlığına zarar verir."¹²³ Görüldüğü gibi İbnü'l-Cevzî, yiyecekler konusunda Allah'ın düzenlemesini terk ederek, meşrû olan davranışlardan kaçacağım derken, dinde meşrû olmayan davranışları ihdâs eden câhil sûfilere karşı çıkmıştır.

2.3. Ma'rûf el-Kerhî

İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde ilim ve kemal ehli olan Iraklı meşhur zâhid ve sûfilerden biri olan Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhîdir. (ö. 200/ 815-16 [?]) Eserin "Âlim Ve Hâkim" başlığı altında âlim ve zâhidler kategorisinde sayar ve örnek alınması gereken kemal ehli olduğunu söyler.¹²⁴ Onun ehl-i kemal biri olduğunu şöyle anlatır: "Sevgiliye vardıracak yol uzun sayılmaz, Allah o sevgiliyi hayırla mükâfatlandırınsın. Ona ulaşmamak dahi bu yolda azık olur. Gerçekten ilim tahsili yolunda katlandığım mihnetler, başıma gelen sıkıntılar, âli himmet ve iştiyakıyla tuttuğum arzum uğrunda, bana baldan daha tatlı gelirdi. Yutkunduğum her mihnet lokması üzerine âli himmetten bir yudum içerdim. Himmetimin yüzü ilim etme dışında bir şeyi göremez olurdu. Bu hâl beni öyle bir safhaya getirdi ki, Resûlullah^(s.a.v.) hadislerini; siret, adap ve ahlâkı yanında sahabe ile tabi'în hayatını çok okuyup dinlemekle bu alanda, İbn Ecved gibi oldum."¹²⁵ Yine bu zat ve emsallerinin tasavvufî hayatta ne kadar hassas ve ihlasla yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: "İhlâs ve samimiyetle Allah için amel edenler ne kadar da azdır, zira çoğu insanlar ibadetlerinin başkaları tarafından bilinmesini severler. Hâlbuki

¹²² İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 504-505.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 136.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 53.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 263.

Süfyan es-Sevri, başkaları tarafından bilinen ibadetine güvenme der ve daima haktan gizli amel etmeye gayet ederdi. Bugünün insanları ise giysileriyle şöhrat buluyorlar.”¹²⁶

Müellif, Ma'ruf el-Kerhî hakkında şöyle der:” İşte Maruf, inzivayla en güzel en mutlu hayatı yaşamıştır. Sonra vefatının üzerine dört yüz sene geçmesine rağmen her gün mezarında Kur'an okunur, hatimler indirilir. Mezarını ziyaret edenler en azından bir ihlâs okur, ruhuna hediye eder. Padişah ve sultanları ise kabirlerinde yalnız ve zavallıdırlar. Ölümden sonra halleri budur, mahşer gününde ise asıl kerametleri orada anlaşılmış olacak. Sultanlarla sıkı ilişki içinde olma musibetine yakalananlardan bazılarının yaşantısı derinden etkilenmiş, ruhani atmosferden teneffüs etmeleri engellemiştir.”¹²⁷ Bu zevatın özelliği, halvet ve inziva ile Mevlâ'yla baş başa kalabilme, ilim hazına varabilme gibi güzel ve mutlu bir hayat yaşamış olmalarıdır. Maruz kaldıkları sıkıntılar karşısında sabırla karşılık vermişlerdir ki böylece dereceleri yükselmiştir.

2.4. Rabiâtü'l-Adeviye

Rabiâtü'l-Adeviye (ö. 185/ 801 [?]) Basralı kadın bir sûfidir. Hicrî 95 (714) veya 99 (718) yılında Basra'da doğdu. Fakir bir ailenin dördüncü kızı olduğu için “Râbia” ismi verilmiştir. Kays b. Adî kabilesinin âzatlı kölesi olduğundan Adeviyye veya Kaysiyye nisbeleriyle anılmıştır. Künyesi Ümmü'l-hayr'dır. İbnü'l-Cevzî Saydû'l-Hâtır adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan Rabiâtü'l-Adeviye'yi nefis terbiyesi ile nefse eziyet verme bağlamında örnek göstererek şöyle der: “ Rabiya; (Adeviye) Allah'a ibadet edecek beden faluzec tatlısını yemesinde bir sakınca görmüyorum, demiş. Rahatlık içinde yetişen insan; elinden geldiğince nefesine iyi muamele edip, birden alışagelmış olduğu âdet ve alışkanlıklarından menetmesin ki, bu tecrübeyi kendi nefsimde yaşadım.”¹²⁸ “Bu manada beden bir binektir. Seni menzile vardiyan bir binektir. Bu şuurla kişi bedenine ıztırıp çektirmemelidir.”¹²⁹ diyerek onu örnek göstermiştir.

126 Resulullah (s. a.v.) şöhrat aracı olan paça uzatmaktan nehyetmiş ve “kim kibirle paçasını uzatırsa onun yeri ateştir” demiştir. Ancak insanlar kısa paçalarıyla daha tanınıyor hale gelince ve kısa paçaları ile şöhrat dönüyor hale gelince kibir ve tanınmışlıktan kaçınmak niyetiyle paçayı uzatmayı bir vesile görmüştür. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 281.

127 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 326.

128 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 504.

129 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 504-505.

İbnü'l-Cevzî, Allah'ın takdirine rıza gösterme konusunda Rabiâtü'l-Adeviye'yi örnek gösterirken şöyle der: “Senin kesp ve gayretinin müdahalesi olmayan kaza ve kaderlere razı ol. Rabia'nın ^(r.a.) dediği gibi onun meclisinde, âbidlerden biri mezbeleden topladığı şeyleri yiyip geçiniyor, diye anlatınca: *Allah'tan rızkını başka bir yerden vermek için dua etsin ya*, denince, Rabia: *Rıza eri seçim yapmaz marifet icazetini tadan onda muhabbet tadını bulur dolayısıyla zaruretin rıza oluşuveriyor*. dedi. Marifeti delillerle talep edilmeli, sonra marifetin gerektiği şekilde ciddiyetle hizmet etmeli ki, bu muhabbeti tevarüs edebilsin.”¹³⁰ Müellifin bu sözlerinden anlaşılacağı üzere, Rabiâtü'l-Adeviye rıza ehli ve muhabbet ehli bir şahsiyettir.

2.5. Bişr el-Hafî

İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan ilk devir sûfilerinden Ebû Nasr Bişr b. Hâris b. Abdîrrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî (ö. 227/ 841) örnek göstermektedir. Eserinde yirmi yedi yerde bu zatı örnek olarak zikretmektedir: “Bişr daima yalınayak gezerdi. Bu yüzden el-Hafî lakabını almıştır.”¹³¹

İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde “Âlim ve Hâkim” başlığı altında dünya meşakkatlerine karşı sabır ve dayanma konusunda Ebû Nasr Bişr b. Hâris el-Hâfî'den örnek vererek şöyle der: “Birçok ilim erbabı dünya geçimi mevzuunda sıkıntılara maruz kalınca yaşantıları, hâl hareketleri ne durumda olduğu kendilerince malûmdur. Bunların sultan ve idarecilere yanaşıp dünyalık elde etmeye çalıştıklarını görmekteyiz. İlim sahibi bu yanlış davranışıyla hem kendisine hem kendisini örnek almaya çalışan yakın çevresine felaket kapısını açtığı gibi halka da yanlış örnek olmaktadır. Halk; âlimin yaptığını doğru bilir ve zâlimlere yanaşıp münkeratlarına karşı çıkmamasını bunun caiz olduğuna yorumlar. En azından dünya sevgisi mevzuunda halkına kötü örnek olur. Buna mukabil bir ömür boyunca şehvet ve ihtirasların şiddetli sıcağında, dünyalık susuzluğuna sabır ile tahammül edenler, ölüm günü ilahî rıza şerbetini kana kana içinceye kadar ilahî zikirle susuzluklarını giderir, gönüllerini ferahlatırlar. İşte size erdem şahsiyetlerden birkaç örnek...Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855); ihtiyaçtan hasat zamanı tarlada buğday

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 111.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 282.

başaklarını toplar, fakat sultanın ayağına gitmezdi. *Ġarîbü'l-ḥadîṣ* adlı eseriyle tanınan lugatçı, hadis hâfızı, fakih ve zâhid Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899), ot ve bitkilerle beslenir yine el-Mutesem (halife)'in aylık bin dinarını reddeder. Açlığa dayanılmaz hale gelen Bişr (el-Hafî)ye; un getirip sana bazlama yapalım diyenlere, ‘yarın Allah bu unun nereden geldiğinin hesabını soracak diye korkuyorum,’ deyip reddetmiştir.”¹³²“Evet, yaptıkları amel ve zikru evradları baki kalırken, sabrettikleri meşakkat zamanı ise hafif bir uyku anı gibi gelip geçti. Dünya zevklerine ruhsat arayanlar ise tatmış oldukları lezzetler tükenip bittiğinde geriye güç ve takatten düşmüş çürük bir beden ve din adına ahiret adına bir hiç. Ey tevfiği ilâhîden nasibini alan din kardeşim, sabır... Sabır...Sakin dünyalığın yolunda gidenlere gıpta etme. Onun dünyalık adına bolluğunu araştırırsan din açısından sıkıntılar içinde olduğunu göreceksin. Sakin dünyalık uğruna nefsin uydurduğu bahane ve fetvalarına ruhsat verme; çünkü bu dünyadaki ömrün çok azdır.”¹³³

Yine müellif söz konusu eserinde Bişr el-Hafî’yi örnek gösterdiği “Nefsin Bahaneleri” başlığında şöyle der: “ ... En zor sorumluluk ise nefsi idare etmek, sevdiği şeylerden alıkoymak, sevmediği şeyleri ona yüklemek sorumluluğudur. Gördüm ki, en isabetli çözüm nefsi teselli etmek, okşayıp moral vermek sabır yolunu kesmektir.

Nazlanınca sabah aydınlığını bahane et

Kuşluk vaktinde dönüşüyle oyala onu.

Buna benzer biri olay Bişr b. Hafî'den ^(r.a.) hikâye ediliyor: Bişr b. Hafî ile bir adam yolculuk ederken adam: *Susadım şu kuyudan su içelim mi?* der. Bişr: *İleriki kuyuya kadar sabret*, Oraya vardıklarında da bir ileriki kuyuya diye diye, arkadaşını avutmaya çalışıyor ve sonra ona dönüp şöyle diyor: *İşte böyle dünya da bitiveriyor*. Bu espriyi anlayan nefsin avutmaya çalışır, şefkat gösterir, yüklenmiş olduğu ağırlığa sabretmek için daima, ilerde güzelliklerin onu beklediğinin vaadi ile moral vermelidir, bazı seleflerin yaptığı gibi nefsimi şöyle diyordum: *Allah'a yemin ederim ki, ey nefsim! Seni sevdiğin bu işten alıkoymanın nedeni, sadece sana acımadır*. Ebu Yezid ^(r.a.) diyor ki: *Nefsimi alamamasına rağmen daima onu Allah'a doğru sürmeye çalıştım ta ki, bu yola sürdüğümde gülerek*

132 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, 442.

133 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, 443.

yürüdü.¹³⁴ Bil ki, nefse sabır aşılacak ve şefkat göstermekle yol kolaylıkla aşılabılır, bu sadece bir işarettir.”¹³⁵

Bişr-i Hafî’yi örnek bir zâhid ve âlim olarak niteleyen İbnü’l-Cevzî, eserinde şöyle der: “Helâl haram mülâhazası yapmadan dünyalık biriktiren âlimler, zâhidlik yaşayışını çıkarı için alet eden mutasavvıfları düşün! hem dinleri gitti hem dünyaları zail oldu. Bişr gibi ihlâslı âlimleri düşün! acılı günleri geride kalırken akrabalarında güzel nam bıraktılar ve seçkin örnek olarak tarihe geçtiler. Netice olarak: *Kim Allah'tan korkarsa Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder ve ona beklemediği yerden rızık verir.*¹³⁶ Sıkıntılara sabredebilmek de Allah'ın bir fazlıdır. Acılı günler geçer, sabr-ı cemilin güzel semeresi ise baki kalır deyip öğütte bulun.”¹³⁷ Müellifin sözlerinden anlaşıldığı gibi, Bişr-i Hafî takvâsıyla birlikte sabır ve rıza ehli, daha birçok özelliği ile tarihte adı geçen zahidlerdendir.

2.6. Malik b. Dinar

İlk dönem zâhidlerden Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/ 748’den önce) yaşamıştır. İbnü’l-Cevzî *Saydü’l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan Malik b. Dinar’ı örnek göstermektedir. Onun ilim ile amel birlikteliğinin önemi konusundaki hassasiyetini şöyle anlatır: “Âbidler ibadet ettikçe lisanı hâl ile ibadetlerinizin sevabı sizden bir karış ileri gitmez; ancak âlimlerin sevap ve yararı, onları geçip başkalarını da faydalandırır. Onlar enbiyaların varisleri ve Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olmaları yanında tevazularına rağmen onlara dayandırılır ve saygınlıkları devam eder. Malik b. Dinar, öğrenim için Hasan'a gelir ve ‘Hasan üstadımızdır,’ der. Âlimler ilimlerin değeri amelde olduğunun farkına vardıklarında lisanı hâl onlara şöyle seslenir: *İlimden maksad, amelden başka bir şey var mı?*¹³⁸

Müellif burada Tasavvufî hayatta, örnek şahsiyetlerin irşad ve rehberliğinin önemini de vurgularken ilim ile amel bütünlüğünü ölçü almaktadır. İbnü’l-Cevzî bu evsafa

134 Yani başlangıç da onu bahanelere uyutmaya çalıştı istemediği halde çalışmaya zorladı ve ara verince de yola devam edince nefis bana rıza gösterip sevinçle yoluna devam edebildi.

135 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 116.

136 Talak, 2-3.

137 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, 442.

138 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 54.

sahip kişilerin sayısının da az olduğunu ve onları peygamber varisleri olarak nitelendirmiştir.¹³⁹

İbnü'l-Cevzî eserinde Malik b. Dinar'ın sözlerine yer verirken; “Allah aşkına niyetinizi sağlam tutun dostlar, bu tür davranışlar hepsi merduddur, dinde yeri yoktur. Malik b. Dinar: *Niyetinde sadık olmayı söyleyin boşuna didinmesin*, demiş; çünkü o ihlâslı olmadığı müddetçe kalplerin sevgisinden mahrum kalacak, hiç kimse ona iltifat etmeyecektir. İhlâslı olan ise bütün kalplerde taht kurar. Riyakâr; kul görünmek istediği kalpler, isyan etmekte olduğu yüce zatın elinde olduğunu bilseydi riyakârlık etmezdi.”¹⁴⁰ diyerek Onun ihlasını örnek göstermiştir.

2.7. İbn Sîrîn

Hadis ve fıkıh âlimi, tâbi Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/ 729) İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde birçok yerde tasavvuf ve kemal ehli olan İbn Sîrîn'i örnek göstermektedir. “İbn Sîrîn, halkın içine karışınca şakalaşır gülerdi. Gece karanlığı çöktüğünde köşesine çekilir, postu üzerine Allah korkusundan bir köy halkını öldürmüş canı gibi hüngür hüngür ağlardı. Bilesin ki, kulluk etmekte olduğun zat ortak istemez. İhlâslı olan niyetinde, ibadetinde sadece onu düşünür. Riyakâr ise halkın övgüsünü kazanmak için ona şerik koşar, fakat emeline ulaşamaz; çünkü övgülerini beklediği kişilerin kalbi o zatın elinde onun lehine değil, aleyhine döndürür. Muvaffak insan muamelesi gizli ameli ihlâslı olandır. İşte bu insanda -istemese dâhi- halk teveccüh gösterir. Diğer yandan bütün çabalarına rağmen riyakâra iltifat etmezler. Bu hasletlere sahip adamın bir özelliği de ilim tahsilinden faziletler adına her türlü amellerden geri kalmaz. Zamanını zerresine kadar hayırla doldurur. Kalbi ise bir an bile zikir ve tefekkürden boş kalmaz.”¹⁴¹ Başka bir yerde de bu manada şöyle der: “İbnu Sirin gassal idi (ölüleri yıkardı). Evet, selefi salihinin hiçbir ferdinde şan ve şöhret kurnazlığı göremezsiniz. Bizimkiler ise halkın içine girerken sükût (konuşmama) ile takvâ ve tevâzu taslamaktalar ki, bu münafıklığın da kendisidir. İbn Sîrîn, gündüz toplumun içindeyken konuşur, sohbet

¹³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 68, 69.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 438.

¹⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 476.

eder ve güler, gece olunca da Allah korkusundan hep ağlardı”¹⁴² Müellifin sözlerinden anlaşıldığı gibi, İbn Sirîn halkın içinde hak ile beraber bir zâhiddir.

İbnü'l-Cevzî, burada Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/ 729) örnek gösterirken onun ilim ve amel bütünlüğüne, ayrıca ihlas ve zühdüne dikkat çekmektedir. Çalışmanın diğer bölümlerinde değinildiği üzere, hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatının temel prensiplerinden biri olarak bu halete “Halvet der-Encümen” yani “zahiren halk içinde olup kalben Halık ile beraber olma hali”¹⁴³ Muhammed b. Sîrîn için bir meziyet olarak vurgular. Bu meziyetinden dolayı onu tasavvufî hayatta örnek şahsiyet olarak zikreder.

2.8. İbrahim b. Edhem

Zâhid, sûfî ve muhaddis Ebû İshâk İbrâhîm b. Edhem b. Mansûr (ö. 161/ 778 [?]) İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan İbrahim b. Edhem'i örnek göstererek şöyle der: “İbrahim b. Edhem; *Kalbe baskı yapıldığı zaman kör olur*, der. Onun bu sözü altında ince bir sır var, o da Allah insanoğlunun fitratını acayip bir mana üzerine inşa etmiş, fitrat arzuladığı bir şeyi seçtiğinde bu seçimiyle neler elde edeceğini, ne gibi yararlar sağlayacağını bilir.”¹⁴⁴

İbnü'l-Cevzî İbrahim b. Edhem gibilerin özellikle helal lokmaya dikkat ettiklerini anlatır, helal lokmaya dikkat etmeyen sûfîleri ise eleştirir. Şöyle der: “Selefi Salihin hep yemek mekanlarını kontrol eder, hatta İbrahim b. Edhem arkadaşlarıyla gece uyumayıp yemek hazırlar ve yarın kimlerle sofraya oturacakları konusunu istişâre ederlerdi. Sırrı es-Seketi takvâ konusundaki makamına rağmen en güzel yemekleri yemekle tanınırdı. Şimdi Sûfî diye geçinen bir kısım insanlar, bu sâdatların peşinde gittiklerini iddia ederken şunun bunun malından yiyip, bunun kökü neden gelmektedir diye hiç sormazlar. Bir de rızkımız bizi buldu derler. Hayret, yediğinin nereden geldiğini umursamaz ne ihtiraslardan sakınır ne de perhiz yapar.”¹⁴⁵

Ebû İshâk İbrahim b. Edhem özellikle verâ' ve takvâ yönüyle bilinen sûfî, zâhid, ve muhaddisdir. Müellif eserinde ondan bahsederken şöyle der: “İbrahim b. Edhem hastalandığında yanı başına, sağlıklı insanların yiyebildiği miktarda yiyecek koyardı,

142 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 437.

143 Akot, Bülent, *Tasavvufun 100'ü*, Otto yay, Ankara, 2017, s. 136.

144 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 78.

145 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 178.

ziyaretine gelenler zahitliğini fark etmesinler diye. Bizim zahidlerin bazıları ise haftada bir Kur'an-ı Kerim'i hatmediyor denilsin diye. cuma günü sabah namazını cemaate kıldırırken (muavezeteyn) Felak ile Nas sûreleriyle kıldırıyor.”¹⁴⁶ Müellif, burada ilim ile amel bütünlüğü ile bilinen Ebû İshâk İbrahim b. Ethem'i örnek gösterirken onun mütevâzi yönüne vurgu yapmaktadır.

2.9. Cüneyd-i Bağdâdî

İlk devir sûfliğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî Ebû'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/ 909)dir. İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan Cüneyd-i Bağdâdî ve el-Leys b. Said 'i örnek göstererek şöyle der: “Fırsatları değerlendirmede ciddiyet ve gayret... İşaretler görünmüş özellikle bu vadiyi yol işaretleri veya doğru yolda giden yolcuların izini fark etmek suretiyle iyi tanıyanlar ki, ciddiyet ve gayretkâr kulların aradığı da budur. Cüneyd (el-Bağdadi), ölüm sekaratındayken sürekli bir şeyler okuyormuş, etrafındakilerin ne yapıyorsun, sorularına; *biran önce sahifenin dürülmesini sabırsızca bekliyorum*, demiş. Bundan sonrası murad edilen muvaffakiyetler bahşeder, aranan zat yardım eyler. Seni bir makama layık gördü mü, seni ona göre programlamakta onun işidir.”¹⁴⁷

İbnü'l-Cevzî eserde Cüneyd-i Bağdâdî ve emsallerinin örnek alınması gerektiğini ifade eder. Bu zevatı örnek almama durumlarını ihlasın azlığına işaret olarak görmektedir. Şöyle der: “Her şeyden önemlisi ihlâslı niyet ve samimiyet olmalı.... Misafirhane veya dergâh yaptırmak ise hiçbir şey değil, zira bugün bazı mutasvıfların büyük çoğunluğu ilme, irfana sırtını dönmüş, artık Sırrı (es-Sakâtî) ve Cüneyd (el-Bağdadi) gibilerin siyretini de terk etmişler.”¹⁴⁸

İbnü'l-Cevzî ilk sûfîlerin Kur'an'a ve Sünnet'e bağlı olduğuna vurgu yapar; bu bağlamda Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî ve Serî es-Sakatî'den nakillerde bulunmuştur. Daha sonra çeşitli başlıklar altında tasavvuf ehlinin şeytanın hile ve tuzaklarına kapılma yolları sıralanır, bunlara ilişkin çeşitli rivayetler aktararak değerlendirmeler yapmıştır.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s.438.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 349-350.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 408-409.

2.10. Serî es- Sakatî

Evliyânın büyüklerinden ve meşhûrlarından. İsmi, Sırrî bin Muglis es-Sakatî olup, künyesi, Ebü'l-Hasen'dir. Bağdâd'da doğdu. 251 (m. 865)'de Ramazân-ı şerîf ayında orada vefât etti. Şûnizî kabristanına defnedildi. Ma'rûf-i Kerhî hazretlerinden feyz aldı. Cüneyd-i Bağdadî'nin dayısı ve hocasıdır.¹⁴⁹ Tasavvufta, vera' ve takvâda asrının bir tanesi idi. Hâris-i Muhâsebî ve Bîşr-i Haffî'nin akranıdır. İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde tasavvuf ve kemal ehli olan Abdullah b. Mubarek'i örnek göstererek şöyle der: "Selef sûfîlerden Sırrî es-Sekatî, gece boyunca Allah korkusundan ağlar, her halinde takvâyî düstur edinirdi. Bugünkülerde ise ne Sırrî'nin takvâsı ne de Cüneyd'in işleri güçleri yeme içme ve oğlan çocuklardan şarkı dinlemektir."¹⁵⁰

İbnü'l-Cevzî, bu şahsiyetleri örnek verdikten sonra dönemin durum tesbitini yaparak bazı tavsiyelerde bulunmaktadır: "...Bu dönemde riyaset arzusu bütün maksadların önüne geçmiş bir haldedir ve şu da bir gerçek ki, kalpte gaflet, başkalarına gösteriş, riya bir de hak ve hukuku unutmamakça, dünyevî şan ve makamlar elde edilmez. Böyle davranan dünya ehli riyaseti rahatlıkla elde edebiliyorlar... Hayret doğrusu benim gittiğim yol Resûlullah(s.a.v.) ve ashabının gittiği yol iken halkın gözünde, şan ve câh için insanların icad ettikleri âdet ve gelenekleri örnek olarak alırlar... Hayır, Allah'a yemin olsun ki, Hakk'ın gözünden düştüğünüz için, halkın gözünden de düşüyorsunuz dedim. Halkın icadı olan âdet ve gelenek ölçülerine uyma uğrunda nice zahmetlere katlanmasına rağmen, muradına eremediği gibi, en büyük murat olan Allah rızasını da kaçırmış nice kişileri gördük."¹⁵¹

Müellif, sözlerine şu tavsiyelerle devam eder: "Ne olur kardeşlerim, niyetlerinizi ıslah etmeye başkalarına beğendirmeyi terk etmeye çalışın. Daima dayanma direğiniz Allah (c.c.) ile istikamet olsun, selefimiz bununla terakki buldu bununla saadete kavuştu. Sakın büyük insanların (Riyaseti arzulama ve şan ile cana değer vermeleri ve dini dünyalığa alet etmeleri) gidişatı sizi aldatmasın, zira bu gidişat selefin şuurlu yaşayışına nazaran uyku hükmündedir."¹⁵²

149 Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Tabakât-üs-sûfiyye* sh. 48.

150 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 465.

151 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, Tasavvufî hayatta Bozulmalar" konusu, s. 281-282.

152 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 282.

İbnü'l-Cevzî, sûfîlerin, sûfinin kalbinin ve niyetinin dağılmaması için okumamasını, yazmamasını, evlenmemesini ve dünya malı için çalışmamasını tavsiye eden görüşlerini de İslam'a aykırı bulur.¹⁵³ Zira Kur'an'da ve sahih sünnette okuma-yazma övülmüş, evlenme ve aile kurma teşvik ve tavsiye edilmiş, helal lokmanın önemi üzerinde durulmuştur. Elbette vahye ve akla aykırı bir tutum sergileyen bazı sûfîlerin görüşlerini eleştirmede İbnü'l-Cevzî yalnız değildir. Önemli bir sûfî olan Hucvîrî de kendi döneminde bazı kişilerin tarikatlara intisap ettikten sonra kalbe perde olma bahanesiyle ilim tahsilini bırakarak ders kitaplarını denize atmalarının yanlış olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁴

Müellif, şöyle der: “Bilesin ki, marifette yüce makamlara ulaşmak, başkalarının beğenip beğenmemesini bir tarafa bırakarak mümkün olduğu kadar, haktan gizleyip samimi niyet ve ihlâslı bir kalple yapılan amel ile mümkündür.”¹⁵⁵

Son olarak müellif, onu ve emsallerini dünya âlimleri değil ahiret âlimleri olarak niteler. “Asıl padişahlık onun gibi yaşamaktır” diyen müellif, bu zevatı örnek göstererek bazı tespitlerde bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse;

1-Dünyalık elde etmek uğruna iktidar sahipleriyle iç içe olmak, onlara yağcılık yapmak, bu durum kişinin dininin selameti tehlikede olduğuna işarettir. Zahirden böyle bir tehlike sezilmese de akıbeti hayır ile neticelenmeyecektir.

2-Kanaatli bir geçim imkânı bulmak kaydıyla dünya erbabına yanaşmadan yalnız başına münzevi bir hayat yaşamaktan daha şerefli, daha güzel bir yaşam tarzı tanımıyorum. Böylece kalbini yaralayacak laflar veya idarecilerin içinde bulunduğu ortam hasebiyle dinin müsaade etmediği tavizler, halkın gözünde yadırganacak durumlara düşme gibi sakıncalar oluşmaz.

3-İnziva hayatını tercih eden Ahmed b. Hanbel, Ebi Davud ve Yahya b. Eksem'in yaşamını inceleyen, bu dünyada mutluluk ve ahiret saadetinin iksirinin ne olduğunu bilecektir. İbrahim b. Edhem ne güzel söylemiş: *Eğer padişah ve padişah ailesi bizim nasıl mutlu bir hayatımız olduğunu bilselerdi, bu hayat tarzımızı da elimizden almaya çalışacaklardır.* Evet, gerçekten İbn Edhem doğru söylemiş. Padişah önüne gelen sofraya, biri içine zehir katmış olmasından korkar. Uyurken bile birinin başına hile yapabilir korkusuyla yatağa girer. Kilitli kapılar ardında ne rahat bir balkona çıkar ne de temiz bir nefes. Halkın içine indiğinde ise en yakın adamlarından bile güven duymaz, daima kuşkulu yaşar,

¹⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 282.

¹⁵⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, Kahire, 1315, I. 156. 33 Ayrıca bkz. Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 217-219.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 282.

yaşadığı zevkli hayatı aslında sıkıntı ve stresten başka bir şey değil ne yeme içmeden ne de diğer imkânlardan bir haz alamaz. Yeme içme dediğin ne ki, zaten o konumda bulunanların ekser çoğunluk mide rahatsızlıkları olup daima perhizlidirler.

4-Fakirin, yoksulun aç karnıyla oturduğu sofradan aldığı lezzeti, ailesiyle oturup hasret giderdiği ve yaşadığı hazzı, padişah ve sultanlar asla bulamazlar. Sonra yoksul dediğin adam ulu orta yerde uzanır, yere rahat ve huzur içinde uykuya dalabilirken padişah ve padişah çocukları kapı ardında biri gelir beni boğar endişesiyle kâbuslu rüyalar görmektedir. Lezzeti olmayan, fakat hevâsı ağır olan bir hayat; Hasan el-Basrî, Ahmed b. Hanbel ve Süfyan es-Sevri gibi ihlâslı âlimler ile Maruf (el-Kerhi) gibi gerçek zâhidlerin yakalayabildikleri mutluluk dolu gerçek lezzetli hayatı, başka birilerinin yakalayabilmiş olduğuna ihtimal vermiyorum. Hele ki, o ilimle dolu lezzet, bütün lezzetlerin üstündedir.

¹⁵⁶ Bu zevatın özelliği maruz kaldıkları bir sıkıntı karşısında sabırla karşılık verirler, böylece dereceleri yükselmiş olur. Hayat tarzı olarak seçtikleri halvet ve inziva ise Mevlâ'yla baş başa kalabilme, ilim hazzına varabilme gibi güzel ve mutlu bir hayat tarzı olduğu malumdur.” ¹⁵⁷

İbnü'l-Cevzî, bu zühed, ilim ve kemal ehli olan kişilerin yaşayışlarını ve menkıbelerini anlatmak suretiyle;

- 1- Dünyadan bütünüyle el çekmenin dinî bir dayanağının olmadığını,
- 2-Nimetlerin kıymetini bilmek ve Allah'ın verdiği nimetlerden yararlanmak gerektiği,
- 3-bedenin kişiyi menzile vardırان bir binek hükmünde olduğu, dolayısıyla nefsi terbiye etmek bedene eziyet anlamına gelmediğini,
- 4-Nefis ve şeytan hilelerine karşı uyanık olmak gerektiği, Şeytan'ın bazen sağdan da yaklaşabildiği (sûfîlerin kendi ibadetleriyle övünmeleri, halkın dış görünüşlere aldanması)
- 5- Dünya gayesini iyi anlamak ve ahiret için azık hazırlanmak gerektiği,
- 6- Tasavvufî hayatta ilim ve şariat-ı garraya uymanın esas olduğunu
- 7- Dünyayı ahirete bir araç, bedeni de menzile vardırان binek olarak telakki etmek,
- 8- Zâhidlerin efendisi Hz. Peygamber olduğu dolayısıyla tasavvufî seyr u sülûkte öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v)'i, sahabeyi ve seçkin selef âlimleri örnek almak gerektiğini,
- 9-Din ile din adamı, tasavvuf ile sûfîyi ilim ile ilim adamını ayırdetmek gerektiğini söyler. Dolayısıyla dinî hayatta örnek alınması gereken dinin sahih kaynaklarıdır.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 324.

¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 325.

10- Tasavvufî hayatta, örnek şahsiyetlerin irşad ve rehberliğinin önemini de vurgular, bu hususta da ilim ve kemal ehli olan zâhid ve âlim zatların örnek alınmasını tavsiye eder.

Çalışmada daha önce değinildiği üzere İbnü'l-Cevzî bu evsafa sahip kişilerin sayısının da az olduğunu söyler ve bunlardan örnek olarak ilimde müctehid seviyesine gelmiş amelde de âbidler önderi olmuş üç kişiyi zikreder: “Bunlardan birincisi; Hasan el-Basrî, ikincisi; Süfyan es-Sevri, üçüncüsü ise Ahmed b. Hanbel.” Bunların her biri hakkında ayrı bir kitap yazdığını söyler. Dördüncüsü Said b. El-Müseyyeb (ö. 94/ 713), 'tir diyen varsa ona da itirazım yok der. Devamında şunları kaydeder: “ Selefin içinde her ne kadar sadatlar var ise de ancak çoğunda bir dal galip olup diğer dal nakıs olmuştur. Kiminde ilim galip gelmiş kiminde ameli öne çıkmış. Gerçi her iki gurubunda yeteri kadar ilim ve yeteri kadar hizmeti marifetleri var idi. Bunların selefiyet fazileti var ise de bugün dahi bunların seviyesinde kişilerin çıkmamasından ümitsizlik olmamalı.”¹⁵⁸ Müellif bu sözleriyle ümmeti muhammede ümit vermektedir.

3. “Saydü'l-Hatır”daki Tasavvufî Kavramlar

Burada müellifin, söz konusu eseri bağlamında, tasavvuf hayatıyla alakalı ele aldığı bazı hâl ve makamlar ele alınmaya çalışacaktır.

3. 1.Tevbe

Sözlükte; “pişmanlık duymak, dönmek ve vazgeçmek, geri dönmek, yönelmek” anlamlarına geldiği gibi, “öz dönüşüm, iz dönüşüm” anlamlarına da gelir.¹⁵⁹ Tasavvufî ıstılahta ise; “kişinin günahattan pişmanlık duyarak yüce Allah’a yönelmesi, bâtıldan Hakk’a dönmesidir.”¹⁶⁰ Yani kişinin günahından rücû etmesi ve Hakka yönelmesidir.

Kur’ân-ı Kerim’de Allahu Teâla şöyle buyurur: *Ey müminler! Topluca Allah’a tevbe edin, umulur ki kurtulursunuz.*¹⁶¹ Bu ayetten anlaşılacağı üzere, Allah yarattıklarının

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hatır*, s. 68, 69.

¹⁵⁹ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, s. 62.

¹⁶⁰ Suâd, *el -Mu'cemu's-Sûfî*, Nedra Yay., Beyrut 1981, s. 238-43.

¹⁶¹ en-Nûr, 31.

kendisine tevbe etmelerini istemektedir. Bir kurtuluş sebebi olan tevbe konusu, Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayetinde seksen sekiz yerde geçmektedir.¹⁶²

Peygamber efendimizin de önce istiğfârı, ardından da tevbeyi teşvik eden hadisleri vardır. Onun eshabı da Nebî (s.a.v)'ın bir meclisten kalmadan önce yüz kere, *Rabbim beni mağfiret et, benim tevbemi kabul et, Sen tevbeleri kabul edensin bağışlayansın.* buyurduğunu görmüşlerdir.¹⁶³ Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri olan Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711-12) (r.a), Hz. Peygamberden rivayet etmiştir: *Günahından tevbe eden hiç günah işlememiş gibidir.*¹⁶⁴

Seyr u sülûkta zikredilen tevbe, makamların başlarında yer almaktadır.¹⁶⁵ Mutasavvıf ve âlim Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) tevbeyi bidayâtın on makamdan ikinci sırada zikretmektedir.¹⁶⁶ Bu sürece ait hâl ve makamları anlatan eserlere baktığımızda, genellikle bidayette tevbeye yer verildiği ve tevhid makamıyla sonlandırıldığı görülmektedir. Yani tasavvufî terbiyedeki çabaların başlangıcı öze dönüş olduğu gibi sonucu da bu özün birliği ve tekliği olan tevhiddir.¹⁶⁷

İbn Kayyum el-Cevziyye'ye göre ise, *Tevbe mertebelerin ilki, ortası ve sonudur.*¹⁶⁸ Aslında insanoğlu, ölünceye kadar tevbeden ayrılmamalıdır. Böylece tevbe, kulluğun hem başlangıcı hem de hedefi olmalıdır. Başka bir deyişle, kulun tevbeye olan ihtiyacı, bidayette olduğu gibi nihayette de kaçınılmazdır (zarûridir).¹⁶⁹

Tevbe'nin sahih ve geçerli olmasında, mutlaka uyulması gereken bazı şartlar vardır. Bunlar Hâce Abdullah el- Herevî 'nin dediği gibi; pişmanlık duymak, gûnahtan dolayı Allah'a özür beyan etmek ve gûnahtan vazgeçmektir.¹⁷⁰ Kuşeyrî de tevbenin şartlarından bahsederken, aynı maddelerden söz etmektedir. Buna ek olarak, kişinin yapmış olduğu günaha dönmemeye kesin olarak karar vermesi de önemlidir. Bir tevbenin sahih ve geçerli olması için bunlar muhakkak olmalıdır.¹⁷¹

162 Meselâ bkz. En'am 6/ 54; Hûd 11/ 3; et- Tahrîm, 66/ 8; ez- Zümer, 39/ 54; Hucurat 11.

163 Ebû Dâvûd, *Salât*, 361; İbn Mâce, *Edeb*, 57.

164 İbn Mace, *Zühd*, 30; Beyhakî, *Sünen*, 10/ 154; Heysemî, *ez-Zevâid*, 10/ 200.

165 Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 429; Ayrıca bkz. Sühreverdî, *Avârifü'l-Maarif*, s. 614; Cebecioğlu, *TTDS.*, s. 657.

166 Hâce Abdullah el-Ensârî el- Herevî, *Menâzilü's -Sâirîn*, Bursa, 2008, s. 76.

167 El-Herevî, *Menâzilü's -Sairin*, s. 147, 148

168 İbn Kayyim el- Cevziyye, *Medâricu's- Sâlikîn*, - Kur'ânî Tasavvufun Esasları- s. 165 İstanbul, 1990, insan yayınları,

169 İbn Kayyim el- Cevziyye, *Medâricu's- Sâlikîn* aynı yer.

170 el- Herevî, *Menâzilü's -Sâirîn*, s. 76.

171 Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi (Süfîlerrin inaç ve ahlâkı) s. 145*, İstanbul, 2009.

Nedâmet, tevbenin sıhhati için ilk şartlardan biridir. Hz.Peygamber ^(s.a.v), ın buyurduğu gibi *Pişmanlık bir tevbedir.*¹⁷² Aynı zamanda kul, tevbe etmede aceleci davranmalıdır. Tевbe eden günahkâr kulun, nedâmet duygusuyla gözyaşı dökmesi, suyun ateşi söndürmesi gibidir. Aklîselim kişi, bu idrak üzere hayatını düzenlemelidir, zira müellif, eserinde, tevbe gözyaşları başlıklı kısmını anlatırken, aklîselim üzere yaşayanlara hitap ederek şöyle der: “Akıl sahibine düşen görev kendini günahlar akıbetinden sakınmaktır, zira kor ateşi, közün altındadır. Bazen ceza gecikir ve ansızın gelip çatar. Bazen de hiç gecikmeden gelir. Onun için günah işleyen günahlarının ateşini söndürmede acele etmelidir ve bu ateşi göz pınarından akandan gayrı söndürecek su yoktur. Umarız ki, ceza savcısı hâkim henüz hüküm vermeden razı olur ve düşer.”¹⁷³

Nedamet ne kadar önemli ise, gûnahtan vazgeçip tevbede sebat etmekte, bir o kadar zordur. İbnü'l-Cevzî, tevbeyi sağlam tutmanın öneminden bahsederken, şu öğütleri vermektedir. “Allah aşkına tevbenizi sağlam tutunuz (bozmayınız). Umulur ki, cezaya engel olur. Sakın ha sakın, günahlardan özellikle de yalnızlıktan kaçının, zira Allah’a ^(c.c.) mübareze etmek, kulu onun gözünden düşürür.”¹⁷⁴

Kul günahlarından sonra pişman olup tevbe etmezse, onun akıbeti kötü olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî, mümin kişinin kendini hesaba çekerek, sürekli muhasebe halinde olması gerektiğinden bahseder. Yani mümin günahını bilip, günahını da tanımalıdır.¹⁷⁵ Müellifin bu konudaki sözleri şöyledir: “Ne olur günahlardan uzak durun; çünkü akıbetleri kötüdür. Öyle günahlar var ki, sahibinin ayağını kaydırarak fakr u zarurete duçar eder. Başına gelenler ile dünyalıktan kaçırıldıklarına hasretler içinde bırakır ve ölünceye kadar alçaltarak rüsvay eder. İrtikâp ettiği o çirkin günahın cezasını anladığı zamanda, gayelerini elde edememedeki suçu, kadere yüklemesi onun cezasını katlamaktan başka bir fayda vermeyecektir.”¹⁷⁶

İbnü'l-Cevzî, eserine “En büyük ceza, cezayı farketmemektir.” sözünü tekrar ederken şöyle der: “Cezalandırıldığı halde cezanın farkında olmayanlara yazıklar olsun. Vay o cezalara ki, o geciktiğinde hangi suçun cezası olduğu unutulur. Ceza altında olup da en büyük ceza, cezayı fark etmemek olduğunun idrakinden yoksunluk ne acı bir şey. Allah aşkına tevbenizi sağlam tutunuz (bozmayınız). Umulur ki, cezaya engel olur. Sakın ha

172 İbn Mâce, *Zühd*,30; Ahmed, *Müsned*, 1/ 376,423; Hâkim *Müstedrek*,4/ 243.

173 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 222.

174 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 220.

175 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 218-219.

176 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 219.

sakın, günahlardan özellikle de yalnızlıktan kaçının, zira Allah'a^(c.c.) mübareze etmek, kulu onun gözünden düşürür. Mevlâ'n ile aranı gizlilikte ıslah edersen aşıkâr hallerin rahatlıkla düzelir. Yüce Mevlâ'nın günahlarını gizlemesine aldanma, yoksa bir gün gelir bütün namahremlerini ortaya döker onun hilmine güvenme, gün gelir ki, cezayı vermekten hiç acımaz.^{”177}

Müellif, tevbenin kul için bir sığınak ve moral kaynağı olduğunu söylerken, tevbekâr kul olmanın, beşer olmanın bir gereği olarak görür. Ona göre tevbe edince dahi kula düşen görev, sabırlı olmaktır. Sabrının neticelerini bu dünyada elde etme konusunda, aceleci davranmaması gerekmektedir. Nitekim eserde şöyle der: “Daima ona yalvar, ona sığın, ona yönel yararlı bir şey varsa budur. Mahzun gönüllü olmayı kendine azık et, gözyaşı kâsesini akıt ve gam küreğiyle ihtiras kalbinin kuyusunu kaz. Belki su bulup da onunla suçunun birini temizlersin. Öfkelenildiğinde bile iyilik sahibi rıza halinde ol O, ancak adalette müsamaha etmez. Ceza veren hâkim haksızlık yapmaz ve emin katında hiçbir şey kaybolmaz. Ey günahkâr! Cezanın nefesini ensende hissettiğinde, sakın sabırsızlık edip ben tevbe ettim, pişman oldum, neden hâlâ bu cezayı çekiyorum, deme. Olur ki, tevben tahakkuk etmemiştir. Cezalanma da müzmin hastalık gibi uzun zaman sürer. Süresi nihayet bulmadan çareler fayda vermez ve "asa" (isyan etti) ile "fetelekka" arasında uzun bir zaman var. Onun için ey hata işleyen; taharetine hükmedilinceye kadar tekrar tekrar yakınacaksın ve sıkılan necis elbise misali, gönlün isyanların pasından temizleninceye kadar, gözyaşların durulanıncaya kadar akıversin.”¹⁷⁸

Müellif, bu konuda Kur'an'dan şu örnekleri de vermektedir: “Âdem işlediği hatası için üç yüz sene ağladı. Eyüp^(a.s.) hastalık imtihanında on sekiz sene bekledi. Yakub^(a.s.) da Yusuf^(a.s.) hasretine tam sekiz sene ağladı. Musibetlerin belli süreleri var, o süre nihayet bulduğunda zeval bulurlar; ama bazı belâlar var ki, ölünceye dek devam eder. Sana lazım olan Mevlâ'ya dönüş mihrabına yapışmak, dilenci postuna oturmak ve yakarışı azık ağlamayı da içecek yapmaktır. Böyle yaptığın zaman bazen müjdeci ansızın gelir. Kederli Yakup gören olurverir.”¹⁷⁹

177 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 220.

178 "Âdem Rabbine isyan edip yolunu şaşırdı" ile "Âdem Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve tevbe etti" Ayeti kerimelerine işarettir.

179 Bu cümlede teşbih yapılmıştır. Tevbe edenin halini Yakub (a.s.) haline benzetmiş. Tevbenin kabul olmasını da Yakub'a (a.s.) Yusuf müjdesini getirene haberciye benzetmiş diğer yandan tevbekârın gönlünde yatan hüznü Yakub (a.s.) gözleri göremediği ana benzetmiş. Müjdecinin getirdiği haber Yakub'un (a.s. kör gözlerini iyileştirdiği gibi tevbenin kabulü de tevbekârın gönlünde deveran eden hüznü, ızdırabı siler.

İmtihanlar içerisindeki kul, sabredip aceleci davranmamalıdır. “Geçici musibetlere sabırla mukavemet edin, ne kadar da çabuk kayboluverir. Hakikate ermeyi muvaffak kılan Allah'tır, zira güç yalnız onun elinde, kuvvet ancak onun fazlıyladır.”¹⁸⁰ Bu hâl üzere devam eden kul, ömrü yetmese bile ahiretteki mükâfatı büyük olacaktır. Müellifin görüşü ise “Bu çile üzerine de ruhunu teslim etsen bile bu ıstırabın ahiret ıstırabına bedel olacak ki, bu büyük kârdır,”¹⁸¹ şeklindedir. Allah kullarını, günahlar karşısında uyarmıştır. Onun ayetlerini unutmak büyük bir aldanmadan ibarettir.

İbnü'l Cevzi bu konuyla ilgili “Nisa Sûresi”ni daha derinlemesine tefekkür etmeyi öğütlemektedir. “Sağlık ve esenliğin devamlılığını arzulayan, Yüce Allah'tan korksun; zira bir gerçek var ki, kul nefisini az bile olsa takvâya muhalif bir eylem ve davranışta serbest bıraktı mı, mutlaka dünyada veya ahirette cezasını bulacaktır. Günah işleyip de akabinde iyilikle karşılaşınca bunu müsamaha zannetmek: *Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür.*”¹⁸² Ayetini unutmak aldanıştır. Bazen nefis, o bağışlar deyip müsamaha bekler. Evet, bağışladığı doğrudur, ama dilediği kişiye. Şimdi değineceğim noktaya tefekkür edip bağışlanmanın ne olduğunu öğrenmeye çalış. Önceden niyet ve kasd olmaksızın irtikâp ettiği hatayı, bir daha tekrar etme azminde olmadan fark edip istiğfar ettiyse, hatalı konumdan çıkmamakla beraber bağışlanır. Mesela gözüne takılan bir hanıma, nefsi galip gelip bakmaya devam ederken diğer yandan, bu yasağın günahını düşünmekle sarhoş veya baygın timsali bir haletten uyanıp, hatasına duymuş olduğu pişmanlık, kasıtsız yanılma mesabesinde olan bu kirleri temizlemektedir.¹⁸³ İşte bu: *Onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda (Allah'ın emir ve yasaklarını) hatırlayıp hemen gerçeği görürler.*”¹⁸⁴ Ayetinin manasının işaretidir. Bu yasak bakmaya ısrarla devam eden ise yasağa karşı inat eder. Çekinmeden muhalefet eder konumda olur ki, ısrarı miktarınca Mevlâ'nın affından uzaklaşır. Er veya geç cezasını görmemesi düşünülemez.”¹⁸⁵

Kulun, günahından sonra cezalandırılmayacağını düşünmesi en büyük yanılıdır. Cezalandırılmayacağını bir kurtuluş olarak görmek ise, daha büyük felâkettir. Bu konudaki görüşü ise oldukça dikkat çekicidir: “Bilmiş ol ki, gûnahtan sonra cezaya duçar olmamayı kurtuluş zannetmek en büyük felakettir. Ceza geciktirilebilir, fakat asla ihmal edilemez. Yine en büyük musibetlerden biri dini gitmiş, gönlü kararmış, nefsi asileşmiş, beden

180 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 205.

181 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 221.

182 Nisa, 123.

183 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 203-204.

184 A'raf, 221.

185 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 204.

sıhhatli ise, işleri yolunda gidiyor diye hissetmemesidir. İşte ben sahil başında çağırıyorum. Kardeşlerim, bu denizin dalgalarına dikkat sakinliğine aldanmayın, sahilден uzaklaşmayın, takvâ kalesine sığının, ceza dalgaları acımasızdır, şunu da biliniz ki, takvâyâ sarılmakta bazı arzu ve ihtiraslardan vazgeçme acıları var, ne var ki, bu sonunda sıhhat gelen "humma" ateşine benzer. İhtirasta taşkınlık ise bazen ansızın ölümleri bile celbeder.”¹⁸⁶

Günahtan dönüp Allah’a yönelme anlamındaki inâbe, tevbe sürecinin bir parçasıdır. Tevbenin fiili boyutunu teşkil etmektedir. Tevbe üç kısımdan ibarettir. Tevbe, inâbe ve evbe kavramları ise bazı mutasavvıflar tarafından kullanılmaktadır. İnâbe de anlatılmak istenen dönüş, elest bezminde Allah ile kul arasında yapılan ahdin tazelenmesi veya her insanın fitrat çizgisine dönmesi şeklinde de açıklanabilir; çünkü kul, selim fitratında mevcut ahid şuurundan, zaman zaman uzaklaşmakta veya bunu tamamen unutmaktadır. Tevbede, bu uzaklaşmaya son verme çabasıdır.¹⁸⁷

İbnü’l-Cevzî *Telbîsu İblîs* adlı eserinde, birçok konuda sürekli şeytanın hile ve tuzaklarına dikkat çektiği gibi, *Saydü’l-Hâtır* eserinde de bu tuzaklara değinmektedir. Şeytanın bazen sağdan da yaklaşabileceğini hatırlatmaktadır.¹⁸⁸ Tevbe kâr kişinin, her an şeytanın tuzakları ile karşı karşıya olabileceğini unutmaması gerektiğini söyleyen müellif, şöyle der: “Şeytanın en büyük hile ve tuzaklarından şunu gördüm. Zenginleri uzun ömürle, ahiret ve ahiret çalışmalarını engelleyen dünya meşgaleleriyle kuşatır. Onları malla, mal toplama hırsı ve elde etme şevkiyle bağladıktan sonra onlara, cimriliği emreder ki, malın bekçisi olurlar. Bu şeytanın büyük hileleri, kuvvetli tuzaklarındandır. Sonra bu tuzakta çok ince gizli hileler var. Bunlardan biri inananları mal mülk biriktirmekten korkutmak, böylece ahiret taliplisi servetten kaçır, tevbe eden kişi hemen elinde olan malı çıkarmaya çalışır ve şeytan daima onu zâhidliğe teşvik eder. Dünyalığı terk etmeyi emreder. Onu dinine bağlılık bahanesiyle geçinme çabalarından korkutur bu işlerin altında acayip tehlikeler var. Bazen de şeytan, tevbekârın mensup olduğu şeyin diliyle ona, mal mülkten kurtul, zâhidlerin zümresine katıl, kahvaltın, akşam yemeğin olduğu müddetçe sen zâhid olamazsın der. Bazen de sahih olmayan hadisleri kendi amacında ona tekrar tekrar anlatır. Elindekilerini çıkarıp geçinemez hâle geldiğinde, bu sefer arkadaşlarına yük olmaya başlar

¹⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 204.

¹⁸⁷ Topaloğlu Bekir, “İnâbe” mad, *DİA*, XXI / 286.

¹⁸⁸ “Öyle ise” dedi, “Sen beni azgınlığa mahkûm ettiğin için, ben de onları gözetlemek üzere senin doğru yolunun üzerinde pusu kurup oturacağım. Sonra onların gâh önlerinden, gâh arkalarından, gâh sağlarından, gâhollarından sokulacağım, vesvese verip pusu kuracağım, Sen de onların ekserisini şükreden kullar bulmayacaksın!” (A’raf, 17)

veya idarecilerin yakınlığını görmeye başlar; çünkü zâhidlik ve dünyalığı terk etmeye gücü ancak birkaç gün dayanabilir, nefsi geri dönüp kaçırdıklarını elde etmeye çalışır ve önce kaçtığı en pis şeylere bulaşır.”¹⁸⁹

İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* eserinde yirmi dokuz yerde tevbe'yi ele almaktadır.¹⁹⁰ Tevbe'nin teorik boyutundan ziyade, pratiğinden söz etmektedir. Marifet boyutuna dikkat çektiği tevbenin, gerekliliğini, önemini, sonuç ve muhtemel arızalarından bahsetmektedir. Tevbe konusunda bile şeytanın tuzaklarına maruz kalmış tevbekârın, zâhidlik bahanesiyle dinde olmayan yollara sürüklendiğine dair, yaşanmışlıklardan örnekler¹⁹¹ vermektedir.

3. 2. Sabır

Sözlükte sabır, “engellemek, hapsedmek; güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelmektedir.¹⁹² Bir tasavvuf ve ahlâk terimi olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metânet” gibi manalara gelmektedir.¹⁹³

Gazzâlî, sabrın hakikatini ve manasını açıklarken, dinin makamlarından bir makam ve saliklerin menzillerinden bir konak olarak açıklamaktadır. Ona göre sabır, “din duygusunun nefsanî arzu ve tutkuların baskısına karşı direnç göstermesi,” demektir.¹⁹⁴ Bu tanıma benzer başka âlimlerin ifadelerinde de yer almaktadır. Mesela İbn Miskeveyh sabrı sıkıntılar karşısında dirençli olmak şeklinde tanımlayarak, böyle davranmayı yiğitlik olarak kabul etmektedir.¹⁹⁵

İbnü'l-Cevzî ise, sabır ve rıza konusunda, sabrın mümin üzerine farz, rızanın ise faziletli bir amel olduğunu söylemektedir.¹⁹⁶ Müellif, eserinde elli altı yerde “sabır” kavramına değinmiş¹⁹⁷ ve sabrı, rıza ile birlikte açıklamaktadır. İnsana yüklenmiş olan sorumluluklar içerisinde, kaza ve kadere karşı sabretmekten daha zor, ona rıza

189 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 29-30.

190 Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 13, 27, 30, 33, 39, 49, 51, 71, 73, 83, 93, 108, 127, 156, 169, 174, 203, 205, 207, 221.

191 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 13, 27, 30, 156, 169, 174, 203, 221.

192 Kâmus Tercümesi, II / 458-459.

193 Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1993: IX,109.

194 Gazzâlî, *İhyâ'*, IV / 63; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Çağrı Mustafa, *DİA*, “Sabır” mad, XXXV / 115.

195 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 106.

196 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 207.

197 Misal olarak bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 106, 107, 109, 115,116, 140, 141, 143, 145, 149, 178 vd.

göstermekten de daha faziletli bir şey yoktur. “Sabır farz, rıza ise fazilettir,” demiştir.¹⁹⁸ Müellif, özellikle iki hususta sabrın önemi üzerinde durmaktadır. Birincisi, kaza ve kadere imanının, ikincisi Allah’a tevekkülün göstergesi babından nefse ağır gelen bela ve musibetlere karşı sabretmektir. Buna istinaden şöyle der: “Belâ ve musibetlerin Allah (c.c.) katında belli vadeleri vardır. Onun için musibetzâde miadın bitimine kadar sabretmelidir. Nasıl ki, bir mikrop bir uzva girince geri dönmüyorsa, kendi kendine yok oluncaya dek sabretmek gerekir. Onun süresi takdir olmakla beraber bir an önce bu sıkıntı bitsin diye acele etmenin hiçbir faydası yoktur. Bize düşen görev sabretmektir.”¹⁹⁹

Tasavvufun temel öğretilerinden biri, daima Allah ile beraber olmak olduğuna göre²⁰⁰ Allah’ın kulu ile beraber olmasının yolu da sabırdan geçmektedir.²⁰¹ Bundan dolayı olacak ki müellif, eserinde sabır konusuna detaylı yer vermiştir. Başta bela ve müsibetlere karşı olmak üzere, nefse karşı, ibadetler konusunda, kaza ve kadere karşı, kısaca Allah’ın emir ve yasaklarına karşı sabrı ele almaktadır.

Müellif, tahammülü zor ve nefse ağır gelen sabrın zorluğunun nedenini, onun nefsin hoşuna gitmeyen bir sahada icra edilmesine bağlamaktadır. Bu konuda işaret ettiği gerçek, Kur’an’da da beyan edilmektedir: *Oysa onların tek gerçek kabul ettikleri bu dünya hayatı hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Ahiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bilselerdi.*²⁰²

Nefsin, bu geçici dünya ve geçici hevesleri, onu Hak’tan saptırmaya ve batılı sevimli göstererek, onun başına bin türlü dertler açmaya sebeptir. İbnü’l-Cevzî, bundan sonra kurduğu mizan terazisinin öteki yanında duran nefse muhalefet ederek kulluk görevini ifa eden kimseyi koymaktadır. Dini emirlere riâyet eden ve aynı zamanda ilim yoluna koyulan bu kimsenin hâli ise, diğerine göre farklıdır. Belini fakirlik bükmüş, musibetler omuzlarına çökmüş halde zâlim nesifle mücadele etmektedir. Onun bu çetin imtihanı bize şu ayeti hatırlatmaktadır: *Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamberler ve onunla beraber müminler, “Allah’ın yardımı ne zaman?” diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah’ın yardımı pek yakındır.*²⁰³

198 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 207.

199 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 176.

200 Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın kullarını (en-Nisâ 4/ 1) ve her şeyi (el-Ahzâb 33/ 52) gözetim ve denetimi altında tuttuğu belirtilmektedir. Bkz. Uludağ Süleyman “Murakabe” mad, *DİA*, X / 50.

201 Bakara, 153.

202 Ankebut, 64.

203 Bakara, 214.

Müellif, ibadet, zikir ve dua konusunda da sabrın önemini anlatmaktadır. Tâhâ sûresinde yer alan bu husustaki emrin²⁰⁴ içtenlik ve psikolojik boyutuna da değinerek özellikle Allah'tan talepler konusunda aceleci davranmamayı tavsiye etmektedir. “Her başımız sıkıştığında başvurduğumuz dua meşru ise de icabetinde, aceleci davranmak uygun olmaz. Bilakis sabır ve dua yanında hikmet sahibine, musibetlerin yeşermesine sebep olan damarları kesmelidir, zira sıkıntıların ekseriyeti işlenmiş suçlardan ileri gelmektedir. Duada aceleci davranan tedbir sahibine kafa tutmuş olur ki bu ubudiyet ve kulluk makamı değil, en yüce ve gerekli olan makam rıza ve sabır makamıdır.”²⁰⁵

İbnü'l-Cevzîye göre dua, bir kulluk görevi iken sadece bir şeyler talep etmek ve elde etmek değildir. Kul duasını yapmalı, karşılığının verilip verilmemesini yine rıza ile karşılamalıdır. Şöyle der: “İbadeti ile Yüce Yaratıcıya bir menfaat dokundurmuş gibi ibadetinin ücretini talep edercesine, duanın karşılığını bulduysa bunu ilahi fazıl, karşılık bulamadıysa mülk sahibinin kendi mülkünde tasarrufatı olarak telakki edip, kalbinde zerre kadar itiraz meydana gelmez.”²⁰⁶

Müellif, ehl-i kemal şahsiyetlerin dua ve sabır konusundaki tavırlarını tasvir ederken şöyle der: “Hiçbirinin gönlünde en ufak bir sıkıntı yok, sadece Allah korkusu ve dolayısıyla ona karşı isyan etmekten başlarını öne eğerler. İcabete mazhar olamamanın, buna layık olamamaya bağlarlar. Onların tek arzuları, ilâhî affa nail olmaktır. İçlerinden biri Mevlâ'dan bir şey isteme cüretini gösterip de karşılığında icabeti göremediyse, bin pişmanlıkla nefesine dönecek, ‘senin gibilere icabet edilmez bazen de benim maslahatım dileğime erememekte olabilir’ der.”²⁰⁷

İbnü'l-Cevzî, sabır konusunda üzerinde durduğu diğer bir konu ise bu dünyada kişinin başına gelen bela ve musibetlerdir. Bu konuda anahtar öğreti yine sabırdır. İnsana üzüntü veren ve onun fitratına uygun olmayan her şey kötüdür ve bunlara genel olarak bela ve musibet denilmiştir.²⁰⁸ Bu konuda Gazzâlî'nin beyanı şöyledir; “Bela ve musibetler ya mutlak (küfür ve isyan gibi); ya da mukayyed olur (hastalık gibi). Sabredilmesi gereken

204 Taha, 132.

205 Kişi yüce Allah'a çok dua etmeli ama mümin kaza ve kadere karşı çıkmamalı; çünkü etse bile eline geçeceği bir şey yok, zira Allah yaratmış takdir etmiş ve hükmünü koymuştur. Takdiri ilahiye itiraz eden kişiye kâmil iman vasfına haizdir denilemez. Acelecilik ise duanın sevabını kaçıır; çünkü hadiste geçtiğine göre dua edenin duası makbuldür. Aceleci davranmadığı müddetçe acelecilik, yüce takdire karşı çıkmaktır ki böylece bilemediği konulara müdahale demek oluyor. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 176.

206 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 177.

207 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 355.

208 Kurtubî, a.g.e., II, 175.

hastalık gibi bela ve musibetlerdir, zira küfür ile isyan gibi bela ve musibetlere sabır olmamalıdır. Bunlara sabır caiz değildir.”²⁰⁹

İnsanların başlarına gelen mukayyed bela ve musibetler, tasavvufta avam, havâs ve havassu’l-havâs olarak derecelendirilen mutasavvıflar arasında, farklı şekillerde algılanmaktadır. Bu algılama ise daha çok nefsin bela ve musibetlere karşı durumu ve kazandığı itmi`nan şeklinde tezahür etmektedir.²¹⁰

Resûlullah (s.a.v)’e gelen bir sahabenin *Yâ Rasulallah, sizi çok seviyorum* demesine karşılık Allah’ın Resulü; *O zaman başına gelecek belaya hazır ol.*²¹¹ Musibetlere gösterilen sabır neticesinde mutmain olan nefis, masivâ alakalarından kurtularak sâfileşir ve insana güzel huylu olma vasfını kazandırır. Nefsin yumuşaması ve terbiye edilmesi hususunda insana sabır ahlakını kazandıran musibetlerin ise birtakım sebepleri bulunmaktadır. Sabır ile nefis mutmainne mertebesine ulaşır. Kul, bu makama ulaşınca, başına gelen bela ve musibetler ona zarar vermez. Kazaya tam bir teslimiyet ile bela ve musibetlere sabretme halini yaşarlar, zira Allah ve Resulü’nü sevmenin de bir bedeli olmalıdır. Bu da kimi zaman bela ya da musibetle karşılaşmak şeklinde tezahür edebilir. Kimi zaman da nefsin arzu ve isteklerine karşı sabretmektir.²¹² Müellif şöyle devam eder: “İster arzulanan ister çekilen şeylere karşı olsun sabırdan daha zor bir şey yoktur. Bu kâinatta özellikle de zaman uzayıp ya da içinde bulunduğu kederden kurtulma ümidi kırılırsa, işte bu süre yolculuğunu aşincaya kadar bir azığa ihtiyaç duyar. Bu azık da musibeti bir süre takdir etmektir, ama bazen daha fazla da sürebilir. Müptela olduğu musibetten daha beterini düşünmek, mesela yeni doğan çocuğunun ölümünde ya büyük çocuğum olsaydı gibi düşünmek... Allah’ın bu dünyada daha iyisini nasip edeceği ahiretteki ecrini düşünmek ve çevresinden aldığı suçu ve takdir tanımazsa, yüce Mevlâ’dan umduğu ecir veya duyulan sıkıntı, sahibini utandırmaktan başka fayda vermediği gibi akıl ve fikrin muhakemesiyle bulduğu teselliler de muhtelifdir. Sabrı yakalama yolunda bunlardan başka harcanacak sermaye yoktur, onun için kişi sabrında, nefsinin bu tesellilerle meşgul ederek minnet saatlerini geçirinceye kadar istinad gücü yapar.”²¹³

Görüldüğü üzere tasavvufî hayatın temel özelliklerinden olan nefsi tezkiye ve iradeyi terbiye hususları sabır ameliyesinin vazgeçilmez parçasıdır. Ayrıca sabır İslam ahlakının

209 Gazzâlî, *İhya*, IV, 232.

210 Mekkî, *Kutu’l-Kulub*, II, 247.

211 Tirmizî, *Zühd*, 36 (IV, 576).

212 Bkz. Serrâc, *el-Luma*, s. 64-95.

213 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 177.

temel unsurlarından biri olup, tasavvuf kaynaklarında detaylı bir şekilde yer almıştır.²¹⁴ Müellif ise bu konuyu şöyle açıklar: “Genelde kader, sabrın zorluğunun nedeni olarak nefsin hoşlanmadığı mecrada yürür. Nefsin hoşnutsuzluğu sadece vücuttaki acı ve hastalıktan ibaret değil birçok yönlerde çeşit çeşit şekillerde tezahür ediyor ve akıl kaderin icra hikmetine şaşıp kalıyor. Buna misal olarak bakıyorsun ki, bir dünya pereste her taraftan servet ve zenginlik akıyor, o da bu serveti ne yapacağını bilmiyor. Kullandığı kapların kapaklarını altından yaptırıyor. Malum; billur, akik ve benzeri madenler ondan daha güzel ise de dinle alakası olmadığından, yasak olup olmaması onun için bir değer teşkil etmez. İpek elbiseler giyer, insanlara zulmeder ve hâlâ dünyalık arar. Öbür yandan dindar ve ilim talebesi, fakirlik ve musibetleri içinde bocalıyor, o zâlimin velayetinde kahroluyor bu noktada şeytan faaliyete geçiyor, kader hikmeti de kusur aramaya vesveselerini, nüfuz ettirme çabasına girişmiş oluyor. Bu durumda müminin dünyalıktan aldığı tokat ve İblîs mücadelesinde sabra çok muhtaçtır. Diğer yandan kâfirlerin Müslümanlara tasallutu, fasıkların dindarlara tasallutu, daha ötesi hayvanlara acı vermek, çocukları çeşitli acılarla cezalandırmak bu gibi yerlerde iman sarsıntı geçirir. Her iki halde de sabrı güçlendiren nakil ve akıldır. Nakil, Kur'an ve sünnettir. Kur'an ise iki kısma ayrılır.

Birincisi, malın kâfir ve asilere verilisinin sebebi: *Onlara mühlet veriyoruz ki, günahları artsın.*²¹⁵ *Eğer bütün (küfre meyledip) tek ümmet olma duruma gelmeyecek olsaydı Rahman olan Allah'ı inkâr edenlerin evlerine gümüşten tavanlar, üzerlerine çıkacakları merdivenler, odalarına da kapılar, üzerlerine yaslanacakları koltuklar ve altın ziynetler yapardık.*²¹⁶ *Bir kasabayı helâk etmek istediğimizde oranın şımarık varlıklılarına yola gelmelerini emrederiz, onlar yoldan çıkarlar. Artık o kasaba helâk olmayı hak etmiştir.*²¹⁷

İkincisi, müminin başına gelenlerle imtihan olunması; *Allah sizi sınavıp sizden kimlerin cihad edip kimlerin etmediğini belirtmeden cennete gireceğinizi mi sandınız.*²¹⁸ *Sizden öncekilerin başına gelenlerin benzeri sizin de başınıza gelmeden cennete*

214 Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, III / 53; Seyyid Şerif Cürçani, *Ta'rifat*, s. 68.

215 Al-i İmran, 178.

216 Zuhruf, 33-35.

217 İsra, 16.

218 Al-i İmran, 142.

*gireceğinizi mi sandınız. Onlara kıtlık, darlık ve sarsıntı isabet etmişti...*²¹⁹ Allah; sizden kimlerin cihad ettiğini, öğrenmeden serbest bırakılacağınızı mı zannettiniz.²²⁰

Allah Resulü şöyle buyuruyor: *Eğer dünya, Allah (c.c.) katında sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfire bir yudum su bile içirmezdi.*²²¹ bu hadise istinaden Müellif, sabrı güçlendirme noktasında şöyle der: “Akıl, sabır ordusunu değişik noktalarda, askerleriyle güçlendirir. Bu noktalardan biri; mademki, takdir sahibinin hikmetine kesin deliller, ispat edilmiş esaslar, cahilin helal sandığı vehimler hatırına terk etmem demesidir. Diğer bir destek noktasında da gıpta ettiğin asrın maddî bolluğu, manada yokluk, dindarın yoksulluğu ise manada bölüktür; çünkü asinin maddî refahı ilerde uzun ve acı bir cezaya tebeddül edeceği mukabilinde dindarın sıkıntıları büyük mükâfatlara vesile olacaktır. Her iki adamın zamanı yakında sona erecek, yolculuk bitecek, yolcular ise durmaksızın gizli adımlara o sona doğru yol almaya devam ediyorlar.”²²²

Müellif, şöyle bir benzetme yapmaktadır: “Mümin kul, ücretli memur, sorumluluk müddeti ise gündüz mesai saatleri gibidir. Öyleyse çamur işinde çalışan beyaz temiz elbiseleri giymeyip, işini bitirip temizliğini yaptıktan sonra beyaz temiz elbiselerini giymeli. İş esnasında tekebbür edip beyaz temiz elbiselerini giyinip hava atmaya başlarsa, mesai sonunda ücret dağıtımında pişman olacak, sorumluluk esnasında yaptığı tembelliğin cezasını çekecektir. Bunlar sabır gücüne güç katan bir nebzedir.”²²³ Nitekim Abdullah b. Mes’ûd, imanın iki kısımdan oluştuğunu, yarısının sabır, yarısının şükür olduğunu söylemiştir.²²⁴ Hz. Peygamberin (s.a.v)’in *Sabır imanın yarısıdır*²²⁵ hadisten hareketle imanın bu iki faziletten oluştuğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere sabır, katlanmak ve rıza göstermek diye iki boyutu vardır. Eserde bu husus detaylandırılmıştır: “Bazen belâ ve musibetler anında müminin imanı belirir, çok dua etmesine rağmen icabetten eser bulamaz. Ümitsizlik emareleri ağır basmasına rağmen yüce Hakk, kendisine inancı tam olduğu için rica ve ümidinde zerre kadar değişim olmaz. Yüce Mevlâ’sı göndermiş olduğu belâyı kadere teslim olup sabır gösterir mi veya bu belâyı vesile bilip daha ziyade iltica ve duada bulunur mu diye kendisinden iman ve sabır istediğini bildiği için gönlünde zerre kadar daralma peyda

219 Bakara, 214.

220 Tevbe, 16.

221 Tirmizî, *Zühd* 13; İbn Mâce *Zühd* 3.

222 İbnü’l-Cevzî, *Saydû’l-Hâtur*, s. 109.

223 İbnü’l-Cevzî, *Saydû’l-Hâtur*, s. 109.

224 Gazzâlî, a.g.e, IV / 66.

225 Ebu Davud 3124, Müslim 923, Tirmizi 992, Nesei 1870, İbni Mace 1596; Ayrıca bkz. Hakim, II / 446.

olmaz. Duada aceleci davranan bir an önce icabet edilsin diye homurdanıp durmak imanı zayıf olanların özelliğidir. Duasının icabet bulması gibi bir hakkı mı var. Allah'tan amelinin ücretini mi istiyor? Yakub ^(a.s.) hikâyesini duymadın mı? Sekiz sene acıyla hasretle kıvrandı yine ümidinden zerre kadar gevşeklik olmadı. Yusuf'un ^(a.s.) yokluğuna Bünyamin de yokluğu eklenince ümidinden dönmeyip;²²⁶ *Umulur ki, Allah onların hepsini bana getirir.*²²⁷ Bu mana Yüce Allah'ın^(c.c.) şu ayetinde bariz olarak görülmektedir: *Ey müminler! Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki, nihayet peygamber ve beraberindeki müminler; "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediler. Bilesiniz ki, Allah'ın yardımı yakındır.*²²⁸

Müellife göre sabır meşakkatli bir ameldir; ancak mümin için sabretmekten başka çare yoktur. O, kadere iman ve Allah'a tevekkülün sabrı gerektirdiğini vurgulamakta ve şöyle demektedir: “Sakin ha, sakın! Belâ ve musibet zamanı uzayıp da çok dua etmekten sıkılma, zira sen musibetle imtihan olunuyor sabır ve duayla ibadet etmiş oluyorsun musibet ne kadar uzun sürse de Allah'ın rahmetinden ümit kesme.”²²⁹

İbnü'l-Cevzî, bu mücadele esnasında insanın kader perdesiyle karşılaştığından söz etmektedir. Ayrıca, kişinin kadere isyan ettirici vesveseler veren şeytanın darbelerine karşı, sabır reçetesine ihtiyacın önemini dile getirmiştir. Sonra da dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşanan İslâm ve Müslümanlara yapılan taarruzları ortaya çıkarmaktadır.²³⁰

Sabır, dinî yaşayışın dört temel unsurundan biridir.²³¹ Asr sûresinde, sabrı tavsiye etmek ve hüsrana uğramamak için Allah tarafından insanlara tevdi edilmiş bir görevdir. Bu sürede iman ile salih amel yanında, hakkı tavsiye etmek esastır. Tavsiyenin yanısıra, ehl-i iman ve onların toplumunun hüsrandan kurtulabilmesi için toplum üyelerinin birbirine sabrı telkin etmesi de şart koşulmuştur. Yani hakkın ve onu himaye etmenin uğrunda karşılaştıkları bütün zorluk, musibet, meşakkat, zarar ve mahrumiyetler karşısında birbirlerine, sebat göstermeyi telkin etmelidirler. Her fert, bu şartlara karşı sebat göstermesi için diğerine cesaret vermelidir.²³²

226 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 481.

227 Yusuf, 83.

228 Bakara, 214.

229 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 482.

230 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 207.

231 Asr, 1-3.

232 Detaylı bilgi için bkz. Dehr, 16, Beled, 14.

Sonuç olarak müellif, sabırlı olanları da şöyle nitelendirir: “Hevâ heveslerine karşı sabırlı olup, helâl olmayan şeyleri terk edenlere bir sıkıntı arız oldu mu, sabır gücü genişliğiyle kadere rıza, o sıkıntıyı bertaraf eder. Bu duruma bakarak Allah'ın (c.c.) aşağıdaki ayetten ne demek istediğini anlamış oldum.”²³³ *Çünkü kim Allah'tan korkar ve sabrederse şüphesiz Allah güzel davrananların mükâfatını zayi etmez.*²³⁴

Müellif, eserin değişik bölümlerinde hayatî tecrübelerle bunu anlatmaya çalışmıştır. Açıklamalarında kendi yaşantısından da ibret alınacak örnekler vermiştir. Nitekim eserinde açıkça şöyle der: “Bu hizmetim sene 561'de idi. Sene 565'e girdiğimde Allah'ın inayetiyle ondan daha hayırlı semerelere muvaffak oldum. Dedim ki, işte bu Yüce Allah için arzularını terk etmenin dünyadaki karşılığı ahiret mükâfatı ise daha hayırlıdır.”²³⁵

Tasavvufta sabır, musibetlere karşı kulun tutumunu gösterir. Tasavvufun farklı mertebelerinde kazanılan diğer ahlakî özellikler gibi belalara karşı ve ibadetleri ifa etmede sabır, bir ahlakî vasıftır. Tasavvufta sabır, rıza ve ihlas ayrılmaz bir bütündür.

3.3. İhlas

Sözlük anlamı; “hâlis, temiz, saf, öz, doğru, gönülden gelen dostluk, açık sözlü olmak, ibâdetle riyâdan uzak durmak, samimi olmak, bir şeyin özünü almak, Allah'ın dışında her şeyden uzaklaşmak, serbest ve hür olmak” gibi anlamlara gelmektedir.²³⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de ihlâs, riyânın zıddı olarak ele alınmıştır.²³⁷ Kur’ân’da Allah’ın birliğinden bahseden sûreye de “*İhlâs sûresi*” denmiştir. Tasavvufî olarak ise; “amellerde Allah rızasını gözeterek samimi olmak, riyâdan uzak olup, hâlis bir kalple Allah’a kulluk yapmaya gayret etmek, yönelişte niyeti sadece Allah’a has kılmak, Allah ile ilişkilerde her türlü güç ve kuvveti Allah’tan bekleyerek mahlûkatı aradan çıkarmak” anlamına gelir.²³⁸ İhlâs konusunda ilk eser yazan sûfîlerin başında Hâris el-Muhâsibî (ö.

233 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 145.

234 Yusuf, 90.

235 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 225.

236 İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, II / 12-27; Cevherî, *es-Sihâh*, III / 1037.

237 Bakara, 2/ 36; Âl-i İmrân, 3/ 15, 17, 134; Mâide, 5/ 32; 16/ 90; Müddessir, 74/ 44; Fecr, 89/ 16-20; Beled, 90/ 12-17; Leyl, 92/ 17-21; Mâûn, 107/ 1.

3; İhlâs, 112/ 1-4. Kur’ân’da ihlâs kavramının kullanımı ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Yunus, Ekin, “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara, 2002, sy. IX / 147-160.

238 Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s. 149.

243/ 857) dir. Muhâsibî, kelimenin zıddı olan riâyı anlatarak ihlâstan bahseder.²³⁹ Cüneyd-i Bağdadî'ye göre ihlâs, kul ile Allah arasında bir sırdır. *Melek, onu bilmez ki sevap yazsın. Şeytan ona muttalî olamaz ki ifsât etsin.*²⁴⁰

Bir gurubu müstesna olmak üzere insanların çoğunluğu; atalarının âdet ve geleneklerine sarılıp şeriat-ı garrâyı bir tarafa atmış olduklarını müşahede ettiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî, bu gurubun da ihlaslı âlimler ve zâhidler olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle âlimleri birkaç guruba ayırmaktadır.

1-Sadece dünya muamelâtıyla ilgili ilimleri tahsil edip ahiret ile ilgili ilimlerden bîhaber âlimler. “Bunlar ya cehaletlerinden veya ahiret ilmi onlara ağır geldiğinden amel ve ibadeti mucib kılan ilimleri bir kenara bırakıp sorumluluk ve mesuliyet yüklemeyen, âdet ve geleneklerine göre yaşamayı tercih edenlerdir. Bazen âlim olma etiketi, kendisini ahirette kurtaracak vehmine kapılıp hatalar işleyebilmekteler. Bilmiyorlar ki, tahsil etmiş oldukları ilim, yarın yakalarına yapışacak...”²⁴¹

2-İlimden sadece şekille yetinip maksuttan yani bildikleriyle amel etmekten bîhaber âlimler.²⁴²

3-Sultan ve idareci konumda bulunanlara yanaşarak işlemekte oldukları zulüm ve günahları gördükleri hâlde karşı çıkmayan âlimler. “Değil karşı çıkmak bazen sultana yaptıklarım doğru olmasaydı, bu âlimler benimle oturmazlardı, imajını verecek kadar teşriki mesaide bulunurlar ki, bu tavırlarıyla reâyâyâ en büyük kötülüğü yapmış olurlar.”²⁴³

İbnü'l-Cevzî, ihlas noktasında zâhidleri de birkaç guruba ayırmaktadır. Mesela eserin “İhlas” bahsinde şunları söyler: “Zâhidlere gelince, bunlar da birçok kısma ayrılırlar.

1-Niyetlerinde samimi, fakat birçok amellerinde şeriatı garrâdan sapmış durumdaki âbidler. Bunlar eski mutasavvıfların yazmış oldukları ve muhteviyatında hurâfeler, sahih olmayan hadislerle ve şeriatı garrâyâ muhalif emir ve tavsiyeler bulunan kitaplara tabi olurlar. Tasavvufî hayatta mübtedî olanlar, gözünü açar açmaz karşısında bu kitapları görünce ihtiva ettikleri mevzu hadislerle onu, hata ve hurâfelere sevk etmekte. Mesela bu kitaplarda dünya hep kötülenir.²⁴⁴ Hâlbuki dünyada var olan her şey kötü değildir. İşte

239 Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 310-422.

240 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 104.

241 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 530.

242 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 530.

243 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 232.

244 Müellif, yaşadığı dönemi baz alarak, mutasavvıf olarak tanınan bazı zatların bu alanda yazdıkları eserlerin söz konusu tasavvuf adına toplumda menfi etkileri olduğunu söyler. Bunun büyük sebebi ise

mübeddî olan insanlar, bu kitapları okuduğunda dünyadan tamamen soğurlar ve dağlara kaçıp mağaralarda yaşamaya başlamışlardır. Böylece hem cuma gibi sosyal ibadetlerden mahrum kalırlar. Hem de beslenme konusunda aşırı perhiz yaptıklarından dolayı çoğu hasta olmuştur. Kimi günlerce sadece meşe palamudu ile armut yiyerek, kimi sadece süt içerek kimisi de sadece nohut ile mercimek yiyerek yaşamaya çalıştı, sonuçta hepsinde hastalıklar meydana gelmiştir.”²⁴⁵

2- Nefsi terbiye etmek adına bedenine eziyet edenler.²⁴⁶ İbnü'l-Cevzî Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778) den örnek vererek şöyle der: “Süfyan es-Sevrî sefere çıkarken yanına kızartılmış kuzu eti alarak *binek onu iyi besledin mi iyi çalışır* diyerek bazı cahil zâhidlerin davranışlarını Hristiyanlığın mistisizmine benzetir. Nefsi istiyor diye yememezlik yapmanın doğru olmadığını, zira Selef âlimlerin hiçbir zaman bu tür hareketlerde bulunmadığını söyler.”²⁴⁷

3- Tasavvufî hayat adına dinin temel nasları yerine ölçüp tartmadan, şeriatın sözgecinden geçirmeden bazı şahısların söz ve davranışlarının ölçü alanlar. Müellife göre, ihlas ve ihsan adına yapılması gereken şey, şeriat-ı garrâyâ uymak ve asr-ı saadeti bir de onların yolunda giden (âlim ve zâhid) seçkin şahsiyetleri örnek almaktır. Bu çizginin dışına taşan hâl ve davranışlar zühd adına, tasavvuf adına yapılırsa dahi yanlıştır. Düzeltilmesi gerekir. Hakikatte tasavvufî hayatın örnek şahsiyetleri hepsi bu gerçeği ifade etmişlerdir.²⁴⁸

Tarihî seyir içerisinde kaynağından uzaklaşan berrak su misali saf ve temiz dinî yaşayış hali olan tasavvufî alan, bazı zaman ve zeminlerde birtakım bulanıklıklara karışmış ve uygulamada gerçek anlamda ihsan ve ihlası zedeleyen bazı sapmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu meyanda müellif, bazı gözlemlerine dayanarak şunları ifade etmektedir. “Güzel bir elbise giyen, güzel bir hanımla evlenen veya bir gün oruç tutmayan bir âlimi gördüklerinde ayıplarlar onu. Bu zümrenin ekseriyeti, niyet ve maksatlarında

eserlerinde mevzu ve uydurma hadislere yer meleri olduğunu ifade eder. (İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 233) Aslında hadis alanında meşhur bir zat olan İbnü'l-Cevzî, mevzu hadisler hakkında eserler kaleme almasına rağmen, özellikle çalışmanın konusu olan eserde sahih olmayan hadislere yer vermektedir.

245 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 233.

246 "Unutma ki, nefsin senin üzerinde hakkı var. Eşinin de senin üzerinde hakkı var."Ebu Davud, Salat 317(1369).

247 Bir adam Allah Resulü 'ne benim kardeşim başı açık yalın ayak olarak hacca gideceğim diye adak adadı demesi üzerine. Allah Resul'ünün cevabı: "Hayır, başını örtün ve bineğe binsin; çünkü Allah böyle bir şey yapmasını istemez. Adağının kefareti versin. "diye rivayet edilir. Bu hadis Ukbe b. Âmir (r.a.)tan rivayet edilmiştir. Müslim; Adak / Hac, hadis no: 1181

248 Örnek olarak bkz. Ebu'n-Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, tah: Dr. Abdulhalim Mahmud, Taha Abdalbaki Sürûr, Mısır, 1960, s. 464; Hâce Abdullah el-Ensârî el- Herevî *Menâzilu's -Sâirîn*, Bursa, 2008, s. 76.

samimi iseler de ilim adına, birikimleri çok az olduğu için icraatları, şeriatı garrâyâ uygun olmadığı bilinmelidir. Öyle ki, onlardan biri; *Seksen seneden beri hiç yatmadım*, derken, bir diğeri, *Bir sene boyunca su içmeyeceğime yemin ettim*, der.²⁴⁹ Bunlar doğru şeyler değil, nefsinin de senin üzerinde hakkı vardır. Hem niyeti hem maksadı bozuk, münafık karakterli dünyalık elde etmek ve avam halka el öptürmek üzere sahtekârlara bir diyeceğimiz yok ki, günümüz mutasavvıfların büyük çoğunluğu bu kategoriye girmektedirler.”²⁵⁰

Müellif ihlasdan yoksun zâhid ve sûfiler için şöyle dua eder: “Yine sûfî ve zâhidlerden bazıları, kıyafet konusunda sadece sıradan elbise olan yamalıklarla dolaşır kitaplara sığamaz derecede bâtinî, yanlış ve hurafeleri irtikâp ediyorlar. Allah yeryüzünü bu tür hurafecilerden temizleyip yerlerine, âlim bir nesli varis kılarak yardım eylesin diye dua ederim.”²⁵¹

İbnü’l-Cevzî, bazı insanların nefsin teşvikiyle din adına yeni tarzlar icad edip sonra ona delil aramaya başladıklarından bahsederken; “İnsan delile tabi olmalı, bir yola girmeden sonra delil aramaya girişmemeli. Ancak bunlar daha ziyade görünüş ve duygulara hitap ettiklerinden dolayı avam halkın çoğu onlara tâbi olmaktadır. Âlimin biri onların yanlışına karşı çıkınca bütün avam halk cehaletlerinden aldıkları cesaretle üzerine hücum eder.”²⁵²

İbnü’l-Cevzî nefsi istiyor diye yememezlik yapmanın doğru olmadığını, zira Selef âlimlerin hiçbir zaman bu tür hareketlerde bulunmadığını söyler. Bu konuda kendi zühd ve tasavvuf adına ifrat tefritte yukarıda bahsi geçen kişi ve gibileri hakkında şöyle der: “Eğer ilim öğrenmiş olsaydı, en azından bilen birine sormuş olsaydı, yapmakta olduğu davranışın yanlış olduğunu ve yemesi gerektiğini söyleyeceklerdi. Kişi kendi bilgisiyle yetinmesi en büyük cehalettir. Zaten bütün olaylar peyderpey geliyor ta ki, şuur altında yer ediniyor. Saadet dönemi meşrebinde böyle bir şeye rastlamadığımız gibi hiçbir sahâbi, bu tür davranıştan bir tanesini dahi yaptığına dair bir rivayet yoktur. Yer, içerlerdi birbirlerine ikramlarda bulunurlardı. Bulamayınca da sabır ve tahammül etmeyi de bilirlerdi. Saadet dönemi meşrebine uymak isteyenler. İşte Allah Resulü ve ashâbın siretleri, onların hayatında gerçek şifa ve özlenen matlub mevcuttur. Binaenaleyh akıl sahibi olan zata, falan şeyh şöyle dedi, Ebu Yezid böyle yaptı, Suri dedi ki, gibi halkın

249 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 533-534.

250 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 534.

251 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 251.

252 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 251.

gözünde büyütülmüş ismi yaygın zevata taklit etmek de yakışmaz. Taklit eden âmâ gibidir ve dahi asa taşımaya tenezzül etmeyen âmâlar gördük. Bu işaretleri anlayan daha geniş ufuklu basiretli olarak en faziletli matlubu bulup onun peşinde koşacaktır.”²⁵³

Müellif ihlas ehli için şöyle der: “İhlâs ve samimiyetle Allah için amel edenler ne kadar da azdır, zira çoğu insanlar ibadetlerinin başkaları tarafından bilinmesini severler. Hâlbuki Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778, başkaları tarafından bilinen ibadetine güvenme der ve daima haktan gizli amel etmeye gayet ederdi. Bugünün insanları ise giysileriyle şöhrat buluyorlar. Eyüp es-Sahtiyani, fistanının paçasını topukları geçecek şekilde uzatır ve o zamanlar şöhrat, paçayı uzatmaktaydı. Bugün ise kısa paça ile şöhrat yapılıyor, ²⁵⁴ derdi. Bilesin ki, yüce makamlar sahiplerini o makamlara yükselten, başkalarının beğenip beğenmemesini bir tarafa bırakarak mümkün olduğu kadar, haktan gizleyip samimi niyet ve ihlâslı bir kalple yapılan ameldir.”²⁵⁵

Saydü'l-Hâtır adlı eserinde İbnü'l-Cevzî, “Allah ile Beraber Yaşamak” başlığında şöyle der: “Bütün ameller Allah'a^(c.c.) yönelik olmalı, Allah adıyla yapılmalı, sadece Allah için olmalı. O zaman Allah her işinde yardımcın olur, yardımcısı Allah olana bütün hayır kapıları açılmış olur. Sakın ha sakın, nefsine uyarak veya insanları razı etmek maksadıyla onun yolundan sapma. Bütün kapılar yüzüne kapanır olur. Amacına ulaşamazsın.”²⁵⁶

Tasavvufî hayatın üzerine bina edildiği temel kavramlardan biri ihsandır. Allah'ı görür gibi iman etmek anlamına gelmektedir. Belki biz Allah'ı göremiyoruz, ama onun bizi görüp gözetlediğini sağlam ve tahkiki bir iman ile idrak edip görebiliriz. İşte "ihsan" sağlam ve tahkiki bir iman şuuru ile Allah'ı görüyor gibi hissedip, sürekli huzur ve huşu içinde bulunabilme durumudur.²⁵⁷

253 Bir adam Allah Resulü 'ne benim kardeşim başı açık yalın ayak olarak hacca gideceğim diye adak adadı demesi üzerine. Allah Resul'ünün cevabı: "Hayır, başını örtsün ve bineğe binsin; çünkü Allah böyle bir şey yapmasını istemez. Adağının kefareti versin. " diye rivayet edilir. Bu hadis Ukbe b. Âmir (r.a.)tan rivayet edilmiştir. Müslim; Adak / Hac, hadis no: 1181

254 Resûlullah (s. a. v.) şöhrat aracı olan paça uzatmaktan nehyetmiş ve “kim kibirle paçasını uzatırsa onun yeri ateştir” demiştir. Ancak insanlar kısa paçalarıyla daha tanınıyor hale gelince ve kısa paçaları ile şöhrat dönüyor hale gelince kibir ve tanınmışlıktan kaçınmak niyetiyle paçayı uzatmayı bir vesile görmüştür.

255 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s.281-282.

256 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 509.

257 Bilindiği gibi “ihsân”, Allah'a sanki onu görüyormuşçasına ibadet etmek demektir. Bu haliyle kavram, sûflerin murâkabe, ihlâs, tevekkül, rıza gibi birçok terimle açıkladıkları seyr u sülûkun amacını ve en üst başlığını oluşturmaktaydı. Bu bağlamda zaman zaman tasavvuftaki son makam, ihsân makamı diye isimlendirilir. Sûfler açısından ihsân makamına ulaşabilmek başta tevbe, inâbe, zühd, tevekkül, tevfi, rıza ve ihlâs gibi seyr u sülûke ait yükümlülüklerin yerine getirilmesine bağlıdır. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 299.

İbnü'l-Cevzî, saadetin ve huzurun kaynağının bu şuurla yaşamak olduğunu ifade etmektedir. ...*Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir...*²⁵⁸ En mutlu yaşam, Yüce Yararı'yla olan yaşamdır. Onunla yaşamak nasıl olur? Emirlerine imtisal, yasaklarından sakınmak, kanunlarına riayet etmek, kaderine rıza göstermek, halvette güzel edep ile çok zikir yapmak ve tecelli eden takdiratına itiraz etmekten kalbi korumakla olur. İhtiyacın oldu mu ondan iste, isteğini verirse şükreder, vermezse rıza gösterirsin. Vermemesi cimrilikten değil, sende var olan bazı günahlardan dolayı vermediğini bilemezsin. Sakın duadan vazgeçme; çünkü dua ederken ibadet etmiş olursun, duaya devam edince muhabbetini nasip eder. Sana muhabbetiyle içtenlikle yapacağın tevekkül, seni maksuduna ulaştıracak ve muhabbetinin meyvesi olarak sıddıklar gibi bir hayata sahip olacaksın. Böyle olmayan hayata hayat denmez.” İbnü'l-Cevzî yukarıdaki tespit ve tavsiyelerinden sonra yaşadığı dönemin bir tasvirini yaparak şöyle der: “Bugün çoğu insan başı boş ve dağınık yaşamakta. Kendisini yaratanı unutmuş, aklıyla, kalbiyle sebeplere sarılmış. Rızıkını almak için sınırı aşan bir hırsla kendini yormakta, insanlara boyun eğmekte, amacına ulaşamayınca da aklıyla, kalbiyle kırılır ve kadere itiraz etmeye kalkar, fakat ilahi kader hiç kimsenin gözyaşına bakmadan cereyan etmeye devam eder ve ne kadar itiraz etse de takdirinden fazlasını alamaz. Geriye kalan ise yüce Mevlâ'nın kurbiyet ve muhabbeti ile onun buyruklarıyla edeplenmekten mahrumiyettir. İşte böyle yaşam behime (hayvanlar) yaşamıdır.”²⁵⁹

İbnü'l-Cevzî; Allah'a tevekkül hususunu ve bunun önemini sıklıkla ifade etmektedir. Bu konuda da dengeli bir yaklaşımı tavsiye ederek, *Önce deveni bağla sonra Allah'a tevekkül et*,²⁶⁰ hadisinden hareketle, tevekkül ederken de tedbiri elden bırakmamak gerektiğini vurgulayarak şu örneklemeleri yapmaktadır: “Akıllı insan, imkânları elverdiği nispette her halükârda tedbiri elinden bırakmamalı. Tedbir ve tedarikini temin ettikten sonra ilâhî takdir nasıl tecelli ederse etsin kanmayacaktır. Vuku bulması muhtemel her şeye karşı tedbirli olmalı, bunun için önceden hazırlıklı olmak bir vecibedir. Bu vecibe her zaman ve her mekânda melhuz olmalı.”²⁶¹

İbnü'l-Cevzî sonunda şu değerlendirmeye konuyu toparlar. Şöyle der: “Bu zikri geçen misaller; zikredilmeyen hayatın diğer bütün alanlarında, ibret tabloları olsun. En önemli ve en ehemmiyete haiz mesel, her an gelmesinden emin olunamayan ölüm gerçeğine karşı

258 Hadid, 4.

259 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 509-510.

260 Tirmizi, Kıyamet, 60.

261 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 419.

daima hazırlık yapmak suretiyle tevbe ve istiğfarla tedbir almalı. Bu meyanda tembellik hırsızından şiddetle korunmalı, zira o zamanı çalma konusunda çok hilekârdır.”²⁶² Kişi her daim tedbirli olmalıdır. İhlas ve samimiyetten ayrılmamalıdır.

3.4. Takvâ

Sözlükte “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamlarındaki vikâye mastarından türeyen takvâ kelimesini, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, “Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir” şeklinde tarif eder.²⁶³ İtaatler konusunda takvâ denildi mi bundan “ihlâs”, mâsiyetler konusunda ise “terk ve sakınma”nın kastedildiğini belirtir. Takvâ sahibi kişiye “müttakî”, bazen de “takî” denir. Ebu Talib el-Mekkî ise takvâyı bütün iyilikleri kapsayan bir isim olarak tanımlamıştır.

Takvâ ve kökün ittikâ, takî, etkâ, müttakî gibi diğer türevleri ve fiil şekilleri Kur’ân-ı Kerîm’de iki yüz seksen beş yerde geçmektedir. Takvâ sahibi kişi, “müttakî” bazı yerlerde de “takî” şeklinde ifade edilmiştir. Kur’an’da ve hadislerde takvâ bazen sözlük anlamında, bazen de “Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma” anlamında kullanılır.²⁶⁴

İbnü’l-Cevzî’ye göre ahlâkı kâmil için en sağlam yol nübüvvet yolu, bid’atlerden en iyi koruma yolu da takvâdır. Dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik anlamında bir kavramdır.

İbnü’l-Cevzî, dinî hayatta ifrat ve tefritten korunmak için nübüvvet yolunu tavsiye etmektedir.²⁶⁵ tasavvufî hayatta yanlış gidişatın düzeltilmesinde de nübüvvet yolunu göstermektedir. Nitekim bu konuda şu izahatta bulunur: “Sıra-tı müstakim ve selamet yolu, şeriat sahibine iktidâ eyleyip sünnetine tabi olmaktır; çünkü o kusursuz mükemmel örnektir bizim için. Ne yazık ki bir kısım insanlar zâhidlik adına bu doğru yoldan sapıp nefislerine gücünden fazla görevler yüklediler. Ömürlerinin sonlarında yaptıkları yanlıştan uyandılar, fakat artık beden çökmüş, ilim amel gibi en önemli vazifeler elden kaçmış artık telafi edilemez olmuş. Diğer bir kısım ise bütün gayretlerini, ilim tahsilinde tükettiler,

²⁶² İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 420.

²⁶³ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, “vky” md.

²⁶⁴ Bkz. Lutfullah, Cebeci, *Kur’ân’a Göre Takvâ*, Sehâ Neşriyat, İst., 1985, s. 16.

²⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 248.

fakat uyandıklarında artık yaş ilerlemiş ve amel adına hiç sermayeleri olmamış.”²⁶⁶ Hz. Peygamber, (s.a.v.) yolu ise ilim ve amel yanında bedene de şefkat yoludur. Nitekim Abdullah b. Ömer Amr İbnü’l As'a şu tavsiyede bulunur: *Unutma ki, nefsin senin üzerinde hakkı var. Eşinin de senin üzerinde hakkı var.*²⁶⁷ İşte doğru yol ve başka yoruma yer bırakmayacak söz bu... Zâhidlik adına bedenini takatten düşüren ise, değerli ilimleri eğer elde etmiş olsaydı ondan alacağı mükâfat, işlemiş olduğu amellerden kat be kat sevaplı olduğunun farkında olurdu. Âlim ise, cahilin misali gibi şuna benzer. Cahil yolu bilmediği için şafaktan ve ikindiye kadar yürür. Yolu bilen âlim ise ikindi üzeri yola koyulur ve gün batmadan cahilin katettiği yolun iki katını mesafe alır. “Bunun ispatını yapar mısınız?”, diye sorulursa “evet” derim. Şöyle ki; ibadetten maksad Allah (c.c.) hizmet ve buyruklarına imtisaldır, fakat genelde âbid bu mülâhazadan habersizdir; çünkü yeterince ilim donatımı olmadığından, eli üzerine hasat eden kerametlere, ehil elleri_öpülmeyi hak etmiş birçok insanlardan daha üstün olduğu zannına bağlıdır. İlimden maksad temel ilimlerdir; yoksa bir hadisin değişik rivayetlerini ezberlemek veya tartışmalı meselelerde_kaybolup gitmek değil. Âlim elde ettiği temel (usul) ilimler sayesinde temellük ettiği temiz ve güzel ahlâk ile adabı muâşeret ve halkı doğruya irşad etmekle âbidi geçebilir. Cahil âbid ise bütün gece kıyamda olsa dahi âlimin elde ettiği dereceyi elde edemez.”²⁶⁸ Bunlar akla sığmayan dinin de tasvip etmediği nefse işkence ve bedeni çökertmekten başka bir şey değildir. Şu kadarı var ki, bazı insanlar haklılığından emin olunmadığı veya haram karışmış olma ihtimali yiyecekler gibi bazı arızı sebepler nedeniyle vera’ (takvâ) adına, ihtiyaçlarından fazlasına ihtiyatla yanaşmışlardır.

Müellif şöyle tavsiyede bulunur: “Hz. peygamber (s.a.v.) gece kıyamıyla, zikirle uğraşmasıyla ve ibadet yönüyle yaşantısını hakkıyla ifade ederdi. Binaenaleyh meşreblerin en mükemmeli hiç şüpheye mahal bırakmayan şeriatına tabi ol, şu bu zâhidlerin dedikodularına iltifat etme. Bazı sapmalara yapabildiğin oranda, bir mazerete iyi niyetle engelle, eğer bu konuda yol bulamazsan fiilleriyle sorgulanacak kendileridir. İnsanların yegâne rehberi, akıl sahiplerinin efendisi Peygamber(s.a.v.)’dir. Halkın bozulmasına neden olacak yol, şeriattan sapmaktan başka bir sebep olabilir mi? Bir bakarsın o zâhid üstünü başını yırtarak bağırıp çağırıyor, kendi hayali doğasıyla şeriat sınırlarını ve manasını aşıp gidiyor, kimileri de sürekli oruç tutarak açlıkla nefsini

266 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 248-249.

267 Ebu Davud, Salat, 317.

268 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 248.

bastırmaya çalışıyor. Hâlbuki Resûlullah^(s.a.v.) Abdullah b. Amr'a: *Bir gün oruç tut bir gün iftar et.* Dedi. Abdullah: *Ben bundan fazlasını da yapmak istiyorum,* deyince, Allah Resulü: *Bundan daha iyisi yok.* mealinde sahih hadis var.²⁶⁹ Kimileri seyahate çıkarak, cemaatten alınan cemaat sevabından, kendini mahrum ederken kimileri de kitaplarını toprak altına gömüp, sadece namaz kılmak ve oruç tutmakla uğraştı. Bilmiyordu ki, daima gaflete düşmeye âmade olan nefsin, her hal u kârda (tezkir) hatırlatmaya muhtaç olduğunu ki, bu büyük hatırlatma da kitaplarda olur. Dolayısıyla bu yaptığın çirkin bir hatadır. Nimetlerin ürküp kaçmasından, musibetlerin aniden gelmesinden sakın. Hilm örtüsünün genişliğine avunmamak gerektiğini, bunların her an zail olabileceğini söyleyen müellif, şöyle der: “Bil ki, zaman aynı hâl üzere durmaz. Allah ^(c.c.) şöyle buyuruyor: *Bu günleri insanlar arasında münavebeli olarak değiştiriyoruz.*”²⁷⁰ Kâh fakirlik, kâh zenginlik, kâh izzet, kâh zillet, kâh ezilenlerin sevinci, kâh düşmanın dağılıp gitmesi... Mutlu ve mesut olan kişi, her hâlûkârda tek bir kaynağa tutunur. Bu kaynak takvâdır. Takvâ sahibi olan insan, zengin olursa ne güzel yakışır ona, yoksul düşerse ona sabır kapıları açılır. Sıhhatli olursa ne güzel bir nimet, eğer hastalanırsa tahammül gösterir.²⁷¹ Feleğin döngüsü ona zarar vermez. Onu yüceltmış veya alçaltmış, fakirleştirmiş veya zenginleştirmiş, onu yolundan döndüremez; çünkü bütün bunlar, dönen dünyanın geçici değişim ve dönüşümüdür. Takvâ ise selametın kaynağıdır, kişi için uyumaz bir muhafızdır. Ayağın kaydı mı elinden tutar. Sınırı aşmaya çalıştın mı geri çeker, durdurur. Takvâ zırhın yok ise, günah bir tür lezzet ve haz verir sana. Takvâya gelince onun lezzet kabuğunu atıp altındaki zararı meydana çıkarır. Nerede olursan ol takvâ elbisesine bürün, o zaman darlıkta genişlik, hastalıkta afiyetten başka bir şey hissetmezsin, bu dünyadaki yararı ahiretteki mükâfatı ise malumdur.”²⁷²

Sırat-ı müstakim ve selâmet yolu, dinin sahibine iktidâ eyleyip sünnetine tabi olmaktan geçer; çünkü o insanlık için kusursuz mükemmel bir örnektir. Ne yazık ki, bir kısım insanlar, zâhidlik adına bu doğru yoldan sapıp nefislerine gücünden fazla görevler yüklemişlerdir. Ömrün sonlarında yaptıkları yanlışları uyandılar, fakat artık beden çökmüş, ilim amel gibi en önemli vazifeler elden kaçmış artık telâfi edilemez. Diğer bir

269 Ve gerçekten Abdullah (r.a.) yaşlanınca takattan düştü ve başta “Allah Resulünden bana vermiş olduğu ruhsatı kabul etmiş olsaydım,” dedi. Bkz. Buhârî, Savm 55, 56, 57, Teheccüd 7, Enbiyâ 37, Nikâh 89; Müslim, Siyâm 181–193.

270 Al-i İmran, 140.

271 Allah c.c. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyuruyor: "Onlar ki, iman edip gönülleri Allah'ın zikriyle tatmin olur. Dikkat edin gönüller ancak Allah'ın zikriyle tatmin olur." Ra'd, 28.

272 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 140- 141.

kısım ise bütün gayretlerini ilim tahsilinde tükettiler, fakat uyandıklarında artık yaş ilerlemiş ve amel adına sermayelerinin yokluğunu görmüşlerdir.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in yolu ise ilim ve amel yoludur, bedene de şefkat yoludur. Nitekim Resûlullah (s.a.v) geceleri devamlı bir şekilde namaz kılan gündüzleri oruçlu geçiren Abdullah bin Ömer Amr İbnü'l As'a şu tavsiyede bulunur: *Unutma ki, nefsin senin üzerinde hakkı var. Eşinin de senin üzerinde hakkı var.*²⁷³ İşte doğru yol ve başka söze yer bırakmayacak söz budur. Zâhidlik adına bedenini takattan düşüren ise, ilmi elde etmiş olsaydı ondan alacağı mükâfat işlemiş olduğu amellerden kat kat sevaplı olacağının farkına varırdı. Âlim olan kişi, elde ettiği temel (usûl) ilimleri sayesinde temellük ettiği temiz ve güzel ahlâk ile âdâb-ı muaşeret ve halkı doğruya irşâd etmekle âbid olanı geçebilir. Câhil olan âbid ise bütün gece kıyamda olsa dahi âlimin elde ettiği dereceyi elde edemez.²⁷⁴

Gazzâlî'nin yaklaşık on bir yıl süren hakikati arama macerasının sonunda kesinliğe ulaştığı iki sonuç vardır. İlki tabiat bilimleri, mantık, matematik gibi deneysel ve aklı ilimlerde aklın vardığı sonuçlardan şüphe edilemeyeceği; ikincisi ise ilâhiyatı ilgilendiren meselelerde, daha genel olarak inanç konularında kelâmcıların kullandığı cedel ağırlıklı yöntemin, İsmâîlî-Bâtınî fırkasının mâsum imam tezinin ve felâsifenin izlediği akıl metodunun nihai hakikate ulaştırmada yetersiz olduğudur. Gazzâlî için bu alanlarda tek güvenilir yol, Peygamber'in bildirdiklerine inanıp teslim olmak, onun yaşadığı amelî hayatın, ahlâkî kemalin ve ruhsal derinleşmenin benzerini kendinde gerçekleştirmek ve bu suretle kalbi kuşku götürmez hakikatin doğuşuna hazır hale getirmektir; bu söylenenleri sağlayacak olan da tasavvuttur.

İbnü'l-Cevzî, *Eğer Uhud'da bir yara aldıysanız bilin ki o topluluk da benzeri bir yara almıştı. Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarsın ve uğrunda şehitleri olsun diye o günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz.*²⁷⁵ Mealindeki ayet üzerine şunları söyler: “Dünya hayatında zaman zaman fakirlik, zenginlik, izzet, zillet, ezilenlerin sevinci ve düşmanın dağılması gibi olayların tekrarlanmasını hatırlatır. Takvâ, insanın tutunacağı yegâne kaynağıdır. Yüce Allah kendisinden sakınanları bilmekte ve gözetmektedir.”²⁷⁶

273 Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh* (thk. Muhibbüddin el-Hatîb ve diğerleri), *el-Matbaati's-Selefiyye ve Mektebetühâ*, Kâhire, 1979. Teheccüd, 20.

274 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 141.

275 Al-i İmran, 140-141.

276 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 140-141.

Yine *Bilin ki gerçekten Allah takvâ sahipleriyle beraberdir.*²⁷⁷ Mealindeki ayet üzerinde İbnü'l-Cevzî takvâ sahiplerinin güzel hallerini özenle sıralamaktadır: “Mutlu ve mesut olan, her hâlükârda tek bir kaynağa tutunur, o da takvâdır. Takvâ sahibi olan insan zengin olursa ne güzel yakışır ona, yok değer fakir düşerse ona sabır kapıları açılır. Sıhhatli olursa ne güzel bir nimet, yok eğer hastalanırsa tahammül gösterir. Hiçbir şey ona zarar vermez. Onu yüceltmış veya alçaltmış, fakirleştirmiş veya zenginleştirmiş onu yolundan döndüremez; çünkü bütün bunlar değişim ve tebeddüldür. Takvâ ise selametin kaynağı, uyumaz bir muhafızdır. Ayağın kaydı mı, elinden tutar. Sınırı aşmaya çalıştın mı, durdurur. Sana günah takvâ olmazken bir tür lezzet ve haz verir. Takvâyâ gelince onun lezzet kabuğunu atıp altındaki zararı meydana çıkarır. Nerede olursan ol takvâ giysisine bürün o zaman darlıkta genişlik, hastalıkta afiyetten başka bir şey hissetmezsin bu dünyadaki yararı ahiretteki mükâfatı ise malumdur.”²⁷⁸

İbnü'l-Cevzî takvâda yanılan zâhidleri şöyle anlatır: “Zâhid bedenini takatten düşürmeden değerli ilimleri elde etmiş olsaydı bunun kat be kat daha sevaplı olduğunun farkında olurdu. İbadetten maksad Allah’a (c.c.) hizmet, buyruklarına boyun eğip imtisal etmektir. İlimden maksad temel ilimlerdir, yoksa bir hadisin değişik rivayetlerini ezberlemek veya tartışmalı meselelerde kaybolup gitmek değil. Âlim elde ettiği temel (usul) ilimler sayesinde temellük ettiği temiz ve güzel ahlak, adabı muâşeret ve halkı doğruya irşat etmekle âbidi geçebilir. Cahil olan âbid ise bütün gece kıyamda olsa dahi âlimin elde ettiği dereceyi elde edemez.”²⁷⁹

İbnü'l-Cevzî'ye göre, İblîs her birini değişik şekillerde kendi emellerine alet etmiştir. İblîs'in maksadı âbidi karanlıkta bırakmak ve ilmin meşalelerini söndürmektir. Şeytanın hilesini şöyle dile getirir: “Hakikaten bu tür zâhidler yarasalara benzer, başkalarına yardım etmek, düşkünlerin elinden tutmak, dertlilerle hemhal olmak gibi birçok güzel ve faydalı yönleri bulunan toplumsallaşmaktan feragat edip uzlete çekilirler. Bu yaptıkları korkuların haletidir. Mert ve yiğit olanlar, hem öğrenirler hem başkalarına da öğretirler ki, bu Peygamber metodudur. Herhangi bir olay karşısında, âlim kişi ile zâhid kişinin takınacakları tavrı düşünüldüğünde eğer halk ilmi bırakıp zâhidliğe soyunursa,

277 Tevbe 123/ 131 Allah da şöyle buyuruyor: "Onlar ki iman edip gönülleri Allah'ın zikriyle tatmin olur. Dikkat edin gönüller ancak Allah'ın zikriyle tatmin olur."

278 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 140-141.

279 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 248-249.

şeriatın kaybolmasından korkulur.”²⁸⁰ Müellifin bu sözlerinden ilim amel bütünlüğünün ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.

3.5. Basiret

“Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi” gibi anlamlara gelen basîret²⁸¹ kelimesi, kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin maddî ve mânevî âlemdeki hakikatleri görme yeteneği anlamına gelen bir tasavvuf terimidir.²⁸²

Kur’ân-ı Kerîm’de genel olarak “görme” anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında özellikle “hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği” manalarında kullanılmış ve bu bakımdan “mânevî körlük” veya “dalâletin zıddı” olarak gösterilmiştir.²⁸³

*Ey Muhammed! De ki, benim yolum budur. Ben ve bana uyanlar basiretle insanları Allah'a çağırırız.*²⁸⁴ Burada basiret açık delil, kesin bilgi manasında kullanılmıştır. Yine Kur’ân-ı Kerîm’de *Onların kalpleri vardır ama onunla gerçekleri anlayamazlar* diye buyurmuştur.²⁸⁵ Bu ayette Basîret ilâhî bir nur ve hakkın batıldan ayırt edilmesine yarayan bir bilgi anlamındadır. Mutasavvıflar, insanın dış âlemi gören, bedendeki iki gözüne karşılık, kalbin de iç âlemi gören iki gözü bulunduğunu kabul etmiş ve buna aynü’l-kalb, dîde-i cân, çeşm-i bâtin-bîn, mârifet gözü ve kalp gözü gibi isimler vermişlerdir.²⁸⁶

İbnü’l-Cevzî’nin bu konudaki görüşleri şöyledir: “Erenlerin hidayet sebebi ve gaflet uykusundan uyananların intibakına sebep olan vesilelere baktığımızda en büyük sebep, Yüce Allah’ın^(c.c.) o insanlara tevfiği ihtiyar etme sebebini gördüm. Kimileri hidayet vesileleri mevzuunda, tefekkürü mânevi inceleme olarak araştırmayı da (vaiz dinleme kitap okuma ve kâinatı inceleme gibi) zahiri sebep telakki etmiş. Zahiri sebep mânevi sebep olan kalbi tefekkürü harekete geçirir demişlerdir. Yakaza (kalbi uyanma) sahipleri değişik kategorilere ayrılırlar;

280 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 251.

281 Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, 49.

282 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, Beyrut 1983, I / 139.

283 bk. el-En‘âm 6/ 50, 104; Hûd 11/ 24; el-İsrâ 17/ 72; en-Neml 27/ 81.

284 Yusuf, 108.

285 A’raf, 179.

286 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, Beyrut 1983, I / s.139-147.

- Bir kısmı kalbi intibahlarına rağmen nefsi ihtiraslarına mağlup olup ökçesi üzerine dönerek aleyhinde hüccet olabilecek her türlü rezaleti işler.
- Bir kısmı iki saf arasında bir yanda takvâyı emreden, diğer yandan şehvî ihtiraslara temayül olan bir mücahede makamında durmakta.
- Bir kısmı uzun mücahede devresi sonunda ihtiraslarına tamamıyla yenilip akıbeti şer ile son bulur.
- Bir kısmı kalbine bazen nefsi arazlar, bazen ilâhî yakaza hâkim olur. Bunun yarası öldürecek kadar derin değil.
- Bir kısmı düşmanını ele geçirip hapseder böylece düşmanı ona vesvese vermekten ziyade hile ve tuzak yapamaz olur.
- Bir kısım altın kalpliler var ki, uyandıkları günden beri uyumuş değil yola düştükleri günden beri mola vermiş değillerdir. Daima terakki ve yükselişteler. Geçtikleri her bir makamda bir kusurlarını bulup tevbe ile istiğfar ile mücahedelerine devam etmektedirler.
- Bir kısmı nefsinin ihtiyaç duyduğu zaruri gereksinimleri talep etme yerine asıl maksadı bizzat matlubu (ahiret gününü) düşünerek bu ihtiyaçlara karşı kaçış ve mücahede makamına geçmektedir.”²⁸⁷

Müellif, “Basiretin Nuru “adlı başlığında, insanlara şu tavsiyelerde bulunur: “Bilesin ki, yüce Mevlâ’ya giden yol adımlarla değil gönül yürüyüşüyle ancak kat edilebilir. Nefsi ihtiras ve şehvî dürtüler bu yolun yan kesicileridir. Bataklık misali bu yol zifiri geceler gibi karanlıktır, ancak ilâhî tevfiğe mazhar olanlar bu karanlık patika yolunu at gözüyle gündüz aydınlığı gibi görüp rahatlıkla aşarlar. Talepte sadakat bir nurdur, her yerde onunla doğru yolu çıkarabilirsin. Ayağı kayanlar, niyetini halis kılmayanlardır, tabi ihlâs dahi ilâhî iradenin bir mevhibesidir.”²⁸⁸ Görüldüğü üzere müellif, basireti anlatırken, yakaza ve yakaza sahipleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Konuyu daha iyi anlatmak için de yakaza sahiplerini kategorize etmiştir. Mevla’ya giden bu yolda basiretin önemi yanında nefsin ve şehvî dürtülerinde tehlikesine dikkat çekmiştir.

3.6. Kalp

²⁸⁷ İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 400, 401, 402.

²⁸⁸ İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 402.

Sözlükte “bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek” gibi anlamlara gelen “kalb” kelimesi,²⁸⁹ vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, dinî ve tasavvufî bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır. Bir et parçasından ibaret olan kalple bir ilişkisi olmakla birlikte ondan ayrı olan bu anlamdaki kalbe “rabbânî latife” ve “ilâhî cevher” de denir.

Kur’an’da ve hadislerde fuâd, sadr, lüb, nühâ ve rû’ gibi terimler genellikle kalb manasında kullanılmıştır. Fuâd bazılarına göre kalb ile eş anlamlıdır; bazılarına göre ise kalb ondan daha özeldir. Mütercim Âsım Efendi’ye göre kalbin Türkçe karşılığı gönül, fuâdinki yürektir.²⁹⁰ Kur’an’da yüreğe (fuâd) metanet vermek için önceki peygamberlerin kıssalarından bahsedildiği belirtilir.²⁹¹ Rabbânî latifeye kalb denilmesi bu mânevî cevherin vücuttaki kalp ile ilişkisinin bulunması, işlevlerinin onun aracılığıyla gerçekleşmesi dolayısıyladır. Kalb çok değişken olduğu için bu ismi almıştır.²⁹²

İbnü’l-Cevzî’ye göre marifette kemale ermek, kalbi ıslah etmekle mümkündür. Sadece hadis ve fıkıh ilmi okumak kalbin ıslahına kifayet etmez. Selef-i salihinin hayatlarına bakmak ve tasavvufun incelikleriyle de hem hal olmak gerek. Şöyle der: “Tecrübelerimin neticesi olarak diyebilirim ki, muhaddis ve hadis talebelerinin ekserisinin gayesi ve himmeti hadisin rivayet ve turuklarından münhasırdır. Fakihlerin himmeti ise münazara bilgileriyle hasmını nasıl tuşa getirmelerinden başka bir şey değildir. Kalp bunlarla nasıl incelsin. Bu nedenle Hasan el-basrî, ö. 110/ 728) Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778, İbrahim b. Edhem, Beşir el-Hafi, Ahmed b. Hambel gibi isimlerin her birinin hayatını anlatan ayrı ayrı eserler yazdım. Maksuda ulaşma tevfiği veren Allah’tır (cc)dur.”²⁹³

Seyr u sülûkta ilim olmazsa amel-i salih tek başına kifayet etmez. İlim yeterli değilse yapılan amel, salih amel olamaz. Bu iki cevher asi serkeş nefsin kollarından tutmuş iki muvazzaf memura benzer. Bu iki memurun azim ve gayreti nispetinde menzile varma imkânı olacaktır. Bu yolda gevşemekten Allah’a sığınırız.

3.7. Nefis Terbiyesi

289 Cevherî, Sihah, I / 204.

290 Kâmus Tercümesi, I / 445.

291 Hûd 11/ 120

292 Tâcü’l-Arûs, “ḳlb” md.; Gazzâlî, *İhyâ’*, III / 3, 44.

293 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 242-243.

Tasavvufî hayatın asıl mücadele alanı nefsin tezkiyesi ve iradenin terbiyesidir. Onun için bu alanda kaleme alınan eserlerde bu konuya geniş yer vermişlerdir. Mesela Kuşeyrî Risalesi, Sühreverdî'nin Uyubü'n-Nefsi ve Müdaratuhâ, İbnü'l-Arabî'nin Ruhü'l-Küds fi münasahati'n-Nefs ve Nürettin el-Münir'in Keşfü'l-Lübs an Desaisi'n-Nefs gibi eser yada bölümleri buna örnek olarak zikredilebilir.²⁹⁴ Bu noktadan hareketle İbnü'l-Cevzî'nin nefis terbiyesi konusundaki yaklaşımına geçmeden önce konunun anlaşılması babından bazı tanım ve ıstılahlar üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Nefs kelimesi lügatte, bir şeyin nefsi, bir şeyin zâtı, can, kişi, rûh, cevher ve kan gibi anlamlara gelmektedir.²⁹⁵ Terim olarak kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleri kasd edilir.²⁹⁶

Ruh ile nefsin aynı veya farklı şeyler olup olmadığı tartışma konusudur. Gazzâlî'ye göre kalp, ruh, nefis ve aklın birbirinden farklı birçok anlamı vardır; ancak bu dört kavram rabbânî ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında birleşir ve bu bağlamda eş anlamlıdır. Allah'ın Âdem'e üflediği ruh ile²⁹⁷ itminana ererek Allah'a dönen nefis²⁹⁸ aynı şeydir. Bu anlamda nefse kalp de denir. İnsanı insan yapan, onu diğer canlılardan farklı kılan temel özellik olması bakımından, akıl da nefis anlamına gelir.²⁹⁹

Tasavvufta nefis konusu kelâm ve felsefeden farklı bir şekilde ele alınmış ve yorumlanmıştır. Sûfîler genellikle nefsin mahiyeti, birliği, cisim ve cevher, kadîm ve hâdis oluşu, evvel veya sonra yaratılışı gibi hususlardan çok onun zaafı, hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yollarıyla kötülüklerinden korunmanın çareleri ve nefis terbiyesi gibi konular üzerinde durmuşlardır. Tasavvufta nefis denilince şer ve günahın kaynağı olan, “kötü huy ve süflî arzuların tamamı” anlamına gelen ve kötülüğü emreden³⁰⁰ nefis anlaşılır. Gazzâlî, nefsi “rabbânî ve ilâhî latife”, “mânevî bir cevher”, “insandaki bilen ve algılayan latife”, “hakiki insan”, “insanın kendisi” şeklinde tarif eder.³⁰¹ Bu bağlamda, *Sana gelen iyilik Allah'tan, başına gelen kötülük ise nefsindendir*³⁰² âyetleri ve *Allah'ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz*³⁰³ gibi hadisleri mevcuttur. Allah c.c. nefsin terbiyesi konusunda şöyle buyurur: *Nefsini heva'dan koruyanlar, onlar*

294 Özköse Kadir (editör) ve diğer, *Tasavvuf El Kitabı* Grafiker yay. Ankara, 2015, s.339.

295 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 167.

296 Özköse Kadir, *Tasavvuf El Kitabı*, s.339.

297 Sâd, 72.

298 Fecr, 89/ 27-28.

299 Gazzâlî, *İhyâ*, III / 3.

300 Yûsuf, 53.

301 Gazzâlî, *İhyâ*, III / 4.

302 Nisâ, 79

303 Dârimî, “Nikâh”, 20; İbn Mâce, “Nikâh”, 19.

me'va cennetindedir.³⁰⁴ Nefsini tezkiye eden kurtulmuş, onu kirleten de helâk olmuştur”³⁰⁵
Hz. Peygamber s.a.v. şöyle buyurdu: Peygamber Efendimiz(s.a.v.)’in “Mücâhid, Allah Teâlâ’ya itaat hususunda nefsi ile cihad eden kimsedir.”³⁰⁶

İbnü’l-Cevzî, nefsinin dünyaya meylettğini gören kimsenin Allah’a kendisine yollarını göstermesi için yakarmasını salık vermektedir. Bunlar iman edenler ve Allah’ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. *Bilesiniz ki gönüller ancak Allah’ı zikrederek huzura kavuşur*³⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, kulluğun esas olan duayı ibadet mesabesinde kıymetli göstermektedir. Ona göre kişi dünya sevgisi hastalığına yakalanmaktan korkuyorsa, kalbini arındırmak için çalışmalı ve manevî tedavisi için samimice dua etmelidir; çünkü kalp salah bulunca, ona zarar verecek şeyleri isteyemez. Hayatı bu çizgide olanın mutlu bir hayatı var demektir. Bu mutluluğu yakalamak için takvâdan ayrılmaması gerekir; çünkü ünsiyet ve ülfet ancak Onun sayesinde olur. Takvâ erbabı olanlar her şeyden vazgeçip ancak Mevlâ’ya iltica ve tazarrudan vazgeçmemelidirler.³⁰⁸

Müellif, eserinde nefsi tezkiyede beş duyu organından en çok konuşma ve görme duyusu üzerinde durmuştur. Nitekim O şöyle der: “Bazen bir bakış, insanı hoş olmayan sonuçlara düşürür. Kontrol altında tutulması gereken en önemli şey, dil ve gözdür.”³⁰⁹ Sakın ha sakın, fitne yakinken günaha düşme, azmine güvenme, nefis hilekârdır.³¹⁰ Nice kahraman, savaş meydanında tuzağa düşüp de bakmak bile istemediği kimseden darbe yemiştir. Hamza ile Vahşi’yi düşün,³¹¹ iyi bak, her gök gürültüsünden hayır bekleme. Nice gök gürültüsünde felaket şimşekleri vardır. Gözlerini zarardan koru rahatla ki, insanı rezil

304 Necm, 15.

305 Şems, 9-10.

306 Beyhakî, *Şuabu’l-Îman*, VII / 499.

307 Râd, 28.

308 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 145.

309 Dil tehlikedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor. *Konuştığı her söz üzerinde kontrol memuru vardır.* Resûlullah (s. a.v) Muaz’a (r.a.) şöyle buyurdu: *İnsanlar dillerin semeresi olarak burunları üzerine ateşe atılırlar.*

310 Azim amelsiz olmaz, sadece hayır işine niyet etmekle o hayır işlenmiş olmaz.

311 Hamza Resûlullah (s. a.v)’in amcasıdır. Allah ve Resulullah’ın arslanıdır. Şehitlerin başıdır. Uhud günü kâfirler arasına dalmıştı ne var ki Vahşi ona pusu kurmuştu. Utbe kızı Hint Vahşi’ye Bedir savaşında öldürülen ailesinin intikamını aldığı takdirde onu azad edeceğim söz vermişti. Bunun üzerine Vahşi sadece Hamza’yı öldürmek için savaşa iştirak etmişti. Fırsat bulduğu bir anda mızrağını Hamza’ya fırlattı, Hamza’nın alt karnına isabet etti, hemen düşüverdi. Hind şehid Hamza’nın burun ve kulaklarını kesti; yüreğini çıkardı. Resûlullah bu olaya çok üzüldü ve: “Eğer ilerde kâfirlere karşı muzaffer olursam yetmiş kişinin kulak ve burunlarını keseceğim.” diye yemin etti. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu: “Eğer cezalandırırsanız cezalandırıldığınızın benzeri ile cezalandırın” Resûlullah, (s. a.v) sabrı ve bağışlamayı seçti. Sonra hem Vahşi hem de Hind iyi birer Müslüman oldular. Vahşi Allah yolunda cihat etti mürtetlere karşı savaşa katıldı yalancı Peygamber Müseyleme’ye karşı Müseyle bahçesinde savaştılar o kadar ölenler oldu ki ona ölüm bahçesi denildi. Vahşi fırsat bulduğunda hamle yaptı ve yalancı Peygamber Müseyleme’yi öldürdü. Bunun üzerine Vahşi geçmişteki günahın kefareti olsun diye sevinmişti. Bu konudaki müellifin yorumu için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 20-21

perişan eder. Gençliğin afeti nefse uymaktır. Bu da gözlerin serbest bırakılmasıyla başlar.”³¹²

İbnü'l-Cevzî nefisle mücadele konusunda şöyle der: Nefisle cihadı düşündüm gördüm ki, nefis cihadı en büyük cihatmış ve bazı âlim ile zâhidlerin bunun manasını anlamadıklarını gördüm; çünkü bunlar nefsin bütün ihtiyaçlarını menederler bu iki yönden yanlıştır:

Birincisi: Çoğu kişi, ondan esirgediği isteğinden fazlasını, başka bir yoldan ona veriyor. Mesela, ondan esirgediği mubah bir şeydir. Nefis sahibi davranışıyla meşhur olur. Dolayısıyla nefis buna razı olur; çünkü o mubah yerine övgüyü kazandı. Dahası bu mubahtan engellenmesiyle kendisini, engellenmeyenlerden daha üstün bir derece kazanma riyakârlığına düşmesidir.³¹³ Bunlar ihlâsla işleyecek şuur ve bilinç nakşına muhtaç hazinelerdir.

İkincisi: Nefsimizi korumakla sorumlu tutulmuşuz, onu korumanın yollarından biri de ihtiyacı olan şeylere meyilli olmasıdır. Dolayısıyla ihtiyacı olan şeylerin hepsini veya çoğunu vermek gerekiyor. Biz nefsi korumada vekil gibiyiz; çünkü nefis bize değil, himayemize verilmiş emanettir. Onu bütün haklarından mahrum bırakmak tehlikelidir.³¹⁴

Müellif, nefisle cihadı anlatmak için bazı örneklendirmeler yapmıştır. Bunu şu sözleriyle anlatmıştır: “Çoğu zamanda sertlik, gevşekliğe baskı da kaçmaya sebep olur ki, onu telafi etmek zorlaşır. Nefisle cihat, akıllı doktorun hastasıyla olan cihadı gibidir. Canı çekmediği şeylerle yıldırır onu. Acı ilacın içine biraz tatlı karıştırır, gıdalardan doktorun tavsiye ettiği oranda alır ve nefsi bütün bunlara boyun eğer istediği her şeyi alayım diye inat etmez. Böylece akıllı mümin; nefsin dizginini ne tam boş bırakır ne de çok sıkar, belki gevşek bırakmakla ucunu da elinde tutar. Doğru yolda yürüdüğü sürece dizginini bırakmaz. Yoldan saptığını gördüğünde yavaşça çeker, inat ederse o zaman zorla doğru yola çekecektir ve onu kontrol altına alacaktır.”³¹⁵

İbnü'l-Cevzî nefsi tezkiyede iki çeşit metod üzerinde durmuştur. Bu metodları Kur'ân-ı Kerim'den bazı ayetlerle açıklamaktadır: “Terbiye etmede azimkârlık kamçısından daha

312 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 21.

313 Övülmeyi arzu etmek riyanın bir çeşididir; çünkü o zaman Allah katındaki değil, insanlar katındakini istemiş oluyor. “Böylece başkalarından daha üstün olduğunu” sözü yani nefsiyle gururlanıp başkasını hakir görmek bu da kibrin bir çeşididir. Allah korusun. Kibri ise Allah Resulü (s. a.v.) şu sözleriyle tarif etmiştir: “Kibir hakkı kabul etmemek ve insanları küçük görmektir.”

314 Bu nefsi mahrum etmenin yasaklanma hikmetlerinden biridir; çünkü nefsin öldüren ebedi olarak cehennemde kalacaktır; çünkü kişi bu durumda Allah'ın mülkiyetinde helâl olmayan ve izin vermediği bir şekilde tasarruf etmektedir. Bunun gibi kişinin hayatı da kendi malı olmayan geçici bir süre için ona verilmiş bir emanettir. Allahu âlem.

315 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 80-81.

faydalı bir şey yok, davranış açısından böyle bir metot izleyecek, nasihat ile yaklaşma metodu ise; eğer kadın yaratılışı itibariyle güzel olup, ahlâkında yanlış yönler varsa, yaratanın, ona ne kadar ikramlarda bulunduğu anlatılacak ve şöyle diyecektir. Sen değil misin ki, Allah'ın (c.c.) senin hakkında şöyle dediği: *Seni ellerimle yarattım, meleklerimi sana secde ettirdim. Seni yeryüzünde halife edindim, peygamber kıldım. Senden borç alıp, senden satın alıyorum.*³¹⁶ Eğer kibirlendiğini görürse şöyle diyecektir: *Sen değersiz bir damla sudan yaratılmış, bir darbenin öldürebildiği, bir sineğin acı verebildiği, zayıf bir canlı değil misin?*

Müellif, nefsin tembellik ettiği ve günaha meylettiğini görünce, insanlara şu sözleriyle tavsiyede bulunur: “Nefsin tembellik ettiğini görünce de Mevlâ'nın kullar üzerindeki haklarını anlatacaktır. Gevşeklik gösterirse sevabın büyüklüğünü hatırlatacaktır ona. Günahlara meylettiğini görünce günahın büyüklüğünü, sonra dünyada başına gelebilecek cezalarla korkutacaktır. Mesela Allah (c.c.) diyor ki: *De ki: Gördünüz mü, Allah kulaklarınızı ve gözlerinizi bir alsa (ne yaparsınız?)*³¹⁷ O mânevi cezalarla ise mesela Allah (c.c.) diyor ki: *Hakkı yokken yeryüzünde kibirlenenleri ayetlerimden uzaklaştıracağım.*³¹⁸ Bu sözlü cihad, diğeri ise fiili cihadıdır.”³¹⁹

İbnü'l-Cevzî, eserinde “Nefsi Eğitmek” başlığı adı altında, zâhidlerin menkıbelerini dinleyen kişilerin, ifrat ve tefrit batağına düşmemesi için akıllı olması gerektiğini savunmuştur. Nitekim bu hususta şöyle söyler: “Akıllı insan; aklından geçirdiği bir işe, kendini acaba hakkıyla yapabilecek miyim, diye kendini ölçüp tartmadan, etrafındakilere çaktırmadan, deneme yapmadan girişmemeli, yoksa başaracağından emin olamadığı işe giriştiğinde etrafındakilere karşı alay konusu olur. Örneğin, zâhidler menkıbelerini dinleyen adam güzel giysilerini atıp, yırtık kirli elbiseleri giyer, inzivaya çekilir. Ölüm ile ahiret murakabesiyle yatıp kalkar; ama fazla geçmeden nefsi ve tabiatı alışık olduğu doğal âdet ve alışkanlıklara dönmeye zorlar onu. Kimileri nekahet dönemine girmiş hasta misali önceki halinden ziyade mideyi tıka basa doldurur. Kimileri de bir şöyle, bir böyle kararsız tavırlar sergiler. Akıllı insan ise halkın içinde, zeyyi ile ne tekebbür ifratına ne de miskinlik zeyyi ve tefritine düşer. İllaki zühd ve takvâya bürünmek istiyorsa gücü oranında, kenar

316 Bunlar Kur'an-ı Kerim'deki şu ayetlere işaret ediyor. Allah buyuruyor ki: "Allah şeytana seni ellerimle yarattığıma secde etmekten alıkoyan nedir? Buyurdu." Ve Âdem için meleklerle: "Onu düzeltip ruhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye varın." Ve yine: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." "Senden borç alıyorum" cümlesi şu ayete işaret ediyor: "Allah'a karzı hasenle borç veren var mı?" Senden satın alıyorum ise şu ayete işaret eder: "Allah müminlerden cennet karşılığında mallarını ve canlarını satın almıştır."

317 En'am, 46.

318 A'raf, 146 .

319 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 81-82.

evinde amel edip, haşışini gizlemek için güzel giysileri terk ederken etrafındakilere, bunu izhar etmezse işte bu hâl riyardan uzak, utanılacak derecelere düşmekten emindir. Öyle insanlar var ki, kısa emel ile ahiret hatırlaması kitaplarını götürüp toprağa gömecek kadar galebe çalmıştır. Her ne kadar bu davranış, büyük zatlardan bile sudur ettiyse de bu onların en büyük hatalardan biridir. Bu olayı bir hocama anlattım, hepsi de hata yapmış, dedi. Yine ben; Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778 gibilerden sudur eden davranışı, eserlerinde yer verdiği mevzu hadisleri daha sonra ayır edemeyince veya kendine has yorumlar olup da başkalarının bu yorumu taklit etmesini istemediğinde, bu yola başvurmuştur diye yorumda bulunmuştum. Bu Osman b. Affan'ın ihtilaf olunmasın diye fazla Kur'an'ları yaktığı kabilindedir ki, bu yorum âlimler hakkında sahihtir. Ahmed b. Ebi Hevâri ile İbn-u Esbat kitapların mürekkeplerini suyla yıkamaları hadisesi yanlışve geriye dönüşten başka bir şey değildir der. Şeriat-ı garra'nın yasakladığı veya günah olan bir şeyi, zühd ve takvâ adına yapmak veya gücünün yetmediği bir işi yapmaya kalkışmakla gerisin geriye dönmekten mümkün olduğu kadar kaçınmalı. Allah Resulü'nün de buyurduğu gibi gücünüzün yettiğiyle yetinin.³²⁰

İbnü'l-Cevzî nefsin tuzaklarından bahsederken Allah'ın hilminden yaklaşır, ayrıca müellif, nefsi asileşen insanın düştüğü durumu, en büyük ceza olarak nitelendirmiştir. Nitekim o şöyle der: "Sağlık ve esenliğin devamlılığını arzulayan, Yüce Allah'tan korksun; zira bir gerçek var ki, kul nefsini az bile olsa takvâyâ muhalif bir eylem ve davranışta serbest bıraktı mı, mutlaka dünyada veya ahirette cezasını bulacaktır. Günah işleyip de akabinde iyilikle karşılaşınca bunu müsamaha zannetmek: *Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür.*³²¹ Ayetini unutmak aldanıştır. Bazen nefis, o bağışlar deyip müsamaha bekler. Evet, bağışladığı doğrudur, ama dilediği kişiye. Şimdi değineceğim noktaya tefekkür edip bağışlanmanın ne olduğunu öğrenmeye çalış. Önceden niyet ve kasd olmaksızın irtikâp ettiği hatayı, bir daha tekrar etme azminde olmadan fark edip istiğfar ettiyse, hatalı konumdan çıkmamakla beraber bağışlanır. Bilmiş ol ki, günahattan sonra cezaya duçar olmamayı kurtuluş zannetmek en büyük felakettir. Ceza geciktirilebilir, fakat asla ihmal edilemez. Yine en büyük musibetlerden biri dini gitmiş, gönlü kararmış, nefsi asileşmiş, bedenen sıhhatli ise, işleri yolunda gidiyor diye hissetmemesidir. İşte ben sahil başında çağırıyorum. Kardeşlerim, bu denizin dalgalarına dikkat sakinliğine aldanmayın, sahilden uzaklaşmayın, takvâ kalesine sığın, ceza dalgaları acımasızdır, şunu da biliniz

320 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 197.

321 Nisa, 123.

ki, takvâya sarılmakta bazı arzu ve ihtiraslardan vazgeçme acıları var, ne var ki, bu sonunda sıhhat gelen "humma" ateşine benzer. İhtirasta taşkınlık ise bazen ansızın ölümleri bile celbeder.”³²²

İbnü'l-Cevzî, nefsi rahatlatmak amacıyla, mutlaka ihmal edilmemesi gereken bilgiler vermektedir. “Şöyle ki, nefse karşı yumuşak davranmak lazım. İki konak yolculuğu bir konaklamayla aşmaya çalışan yolcu dinlenmeye zaman ayırmalı ve seyahatini mümkün olan en kolay şekilde bitirmeye çalışmalı. Kervan dinlenince, kervanbaşının deveyi kaldırması, kervanın hareket etmesi için kâfi olur. Çalışmak için dinlenmek gerek elmas arayan dalgıç için deryaya dalışı riskli; fakat çıkardığı yükü kıymetli olur. Aralıksız yürümek deveyi takatten düşürür. Çöl ise engebelidir. Neye karşı nasıl davranmak gerektiğini öğrenmek isteyen Allah Resul’ünün (s.a.v.) hayatına göz atsin. O nefsiyle barışık ve ona karşı şefkatli idi. Şakalaşır, kadınlarıyla iyi geçinir. Ona bal şerbeti yapılır. Soğuk sulu yemeklerde -et çeşitlerinden- tatlılardan bazı türleri tercih ederdi. Bütün bunlar yolculukta yolu rahat bir şekilde aşabilmek üzere bineğe şefkat etmeye matuftur. Bineğinin ensesine kamçıyı indirmeyen, yolu selâmetle aşması neredeyse imkânsızlaşır.”³²³ Resûlullah (sav) Veda Haccı'nda şöyle buyurmuştur: *...Mücâhid, Yüce Allah'a itaat yolunda nefsinin isteklerine karşı mücadele eden kimsedir.*³²⁴ Şeddâd b. Evs'ten rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *Akıllı kişi, nefsine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Zavallı (ahmak) kişi ise nefsinin arzu ve isteklerine uyan (ve buna rağmen hâlâ) Allah'tan (iyilik) temenni edendir.*³²⁵ Huzeyfe'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav), *Mümin kişiye nefsinin küçük düşürmesi yaraşmaz.* buyurdu. Bunun üzerine, *Kişinin nefsinin küçük düşürmesi nasıl olur?* diye sordular. Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: *Gücünün yetmediği işlere kalkıştığı için birçok belaya duçar olur.*³²⁶ Zeyd b. Erkam şöyle demiştir: “Size Allah Resûlü'nün (sav) dediğinden farklı bir şey demeyeceğim! O derdi ki, *Allah'ım! Âcizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime, senden sakınma şuurun (takvâsını) ver ve nefsimi arındır. Onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun koruyucusu da onun efendisi de*

322 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 204.

323 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 270.

324 Tirmizî, *Fedâilü'l-cihâd*, 2.

325 Tirmizî, *Sıfatü'l-kıyâme*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31.

326 İbn Mâce, *Fiten*, 21.

sensin. Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım.”³²⁷

Müellif, nefis terbiyesi bağlamında nefsin her istediğini yerine getirmek ve halkın içine çokça karışmak diye iki temel tehlikeden bahseder: Şöyle der: “...Himmeti dağıtan, kalbi bulandıran iki baş tehlike vardır: Birincisi: Doymak nedir bilmeyen nefsin her isteğine boyun eğmektir ki, bunun sonucunda din ve dünya elden giderde nefse muradına eremez. İkincisi: Halkın içine karışmak özellikle de avam ve cahil kesim ve çarşı sokak dolaşmaktır. Sudan çıkmış balık misali bir an önce uzlete dönmeli işte budur selamet yolu bu yolun faydalarını düşünürsen senin de hoşuna gideceğinden eminim.”³²⁸

Müellif, tasavvufi yaşayışın temel alanı olan tefsin terbiye ve tezkiyesi babından kendi nefsine hitaben bir hatıratı kaydetmektedir. *Saydû'l-Hatır* eserinin “Sabır ve Nefsin Sıkılması” başlığı altında şunları söyler: “Bazı zamanlar; nefsim için susuz insanın suya duyduğu sözlerden ziyade, tatlı ve sevimli gelen ihtirasları dizginleyebildim. Nefsim bana bu masum bir istektir. Bunda ne bir engel ne de bir yasak var, olsa olsa bir nevi takvâlık olabilir, dedi. Hâlbuki olayın zahir görünüşü caiz olmama değil miydi? Bu iki şık arasında bir süre tereddüt ettikten sonra, nefsimi ondan alıkoydum. Bir süre şaşkınlığım devam etti. Evet; çünkü şer'i yasaktan gayrı beni o ihtirastan engelleyen ne olabilirdi ki? Nefsime dönüp dedim ki, “Ey nefis bu arzu ve isteklerine geçit yok, tedirgin oldu, sarsıldı. Bunun üzerine bağırdım ona; Kaç defa senin isteklerine boyun eğdim, hepsinin zevki, tadı bitti. Geriye kalan o fiil üzerine esef ve keder dilerim ki, bu sefer de sana uydu ve muradına erdin. Alacağın hazzın, kalpte katı pişmanlık ve üzüntü olmayacak mı? ”Peki, ne yapmam gerekir? Dedi. İşte, şimdi ben yüzümün akıyla bir davranışımın mükâfatını, yüce Mevlâ'mdan bekliyorum. Umarım ki, bu sabrımın karşılığında en güzel mükâfatı inşallah alacağım.”³²⁹

Müellif, *Akıllı kişi, nefsine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Aciz kişi de, nefsinin hevâsına tabi kılan ve Allah'tan dilek(ler)de bulunup duran (bunu yeterli gören) kişidir.*³³⁰ mealindeki hadis-i şerifi açıklama mahiyetinde akıl ile nefis ilişkisini ele almakta, bu konuda bazı ilim ve kemal ehlini örnek göstermekte ve derin tecrübelerine dayanarak tavsiyelerde bulunmaktadır. Şöyle der: “Bil ki, akıllı insan akıyla nefsin yanlış

327 Müslim, *Zikir*, 73.

328 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 447-448.

329 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 224-225.

330 Tirmizi, *Kiyame* 25; İbn Mace, *Zühd* 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 124; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 251.

yolda olduğunu fark ettiği anda nefsinin yanıltması gerekir. Muhakeme gücüne sahip akıl, tiksindirici bir neticeyle sonuçlanacağını önceden kestirebilir. İnsan ağzına aldığı lokmayı yutmadan önce, tükürüğe karışıp nasıl bir hâl aldığını düşünüp ağzından çıkarırsa, bir daha onu yutmaya iştahı kalmaz. Yine insan ölüm ve ölümden sonra adına bir duygu hissedemez. Onun için insan hayatından bir nebze haz alabilmek için bazen nefsinin avutmalı, aldatmalı nitekim bu mevzuda Cüneyd; *Nefsimle konuşurken yalan söylerim, zira nefise doğruyu söylemek doğruya hakarettir.* derken el-Basrî de; *Yorgun düştüyse bünyen, onu toparlayarak mola ver ve iyi emeller telkin edip sakinleştir onu; ancak bünyeye bu tedaviyi uygularken, yemeye gerekli oranda katılan tuz miktarınca olmalı.* Yorulmak için istirahat ve desteğe ihtiyaç vardır. Taleplerinde samimiyyetin ona sığınmada kararlılığın ve gösterdiği performans miktarınca Mevlâ,^(c.c.) tevfik ve yardımıyla seninle beraberdir.³³¹ Nefsi tezkiyede bir diğer önemli metot ise riyazettir.³³² Çalışmanın değişik yerlerinde tasavvufî hayatta örnek şahsiyetlerin hayatlarının önemli olduğu, ilim ve kemal ehli mutasavvıf şahsiyetlerin eserlerinde menakıb³³³ tarzında yer aldığı üzere seyr u sülûkta, bu örnek şahsiyetlerin hayatlarının takip edilmesi gerektiğine değinildiği gibi İbnü'l-Cevzî de *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde bu hususu sıklıkla ifade eder. Şöyle söyler: “Diyorum ki âlimlerle beraber ol, her biri İslam’ın direği gibi olan Hasan el-basrî (ö. 110/ 728), Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778), Malik, Ahmed b-Hanbel (ö. 241/ 855) ve Şafii’nin yolunda yürü. Dinde ilmi az olanı -zâhidliği çok fazla bile olsa- taklit etme,”³³⁴ der. Burada ise ilim ve kemal ehli olanlardan Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/ 855) ve benzeri zevatın yaşayışını örnek göstererek; “Ahmed b. Hanbel bazen ayakkabısı elinde yalın ayak yürür, hasat mevsiminde tarlaya dökülen başak tanelerini toplar idi.” Der.³³⁵

İlk devir sûfîlerinden Ebû Nasr Bişr b. Hâris b. Abdîrrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî (ö. 227/ 841) için de örnek göstererek şöyle der: Bişr³³⁶ ise daima yalınayak

331 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 197.

332 Bkz. Uludağ Süleyman, “Riyazet” mad, *DİA*, XXV / 11.

333 Sözlükte “övünülecek güzel iş, hareket” mânasına gelen menkabe (menkıbe) kelimesinin çoğulu olan menâkıb şeklinde gelir. Velîlerin daha çok kerametlerinin anlatıldığı eserlerin genel adı olarak bilinir. Tasavvufun üçüncü ve dördüncü yüzyıldan sonra İslâm dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte menkıbe kelimesi sûfîlerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Aça, Mehmet, *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve ekil Bilgisi*, İstanbul: Kriter Yayınları., 2009, s. 341.

334 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 239-240.

335 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 282.

336 Bu yüzden ona “Bişr el-Hafî” lakabı takılmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, “Hakyol ve İlim” başlığı, s. 532.

gezerdi. Yine Iraklı meşhur zâhid ve sûfilerden biri olan Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/ 815-16 [?]) hakkında: Maruf (el-Kerhi) çekirdek toplamakla tanınırdı.³³⁷

İbnü'l-Cevzî, bu örnekleri verip dönemin durum tespitini yaptıktan sonra bazı tavsiyelerde bulunmaktadır: “Bugün ise riyaset arzusu bütün ihtiyaçların önüne çıkmış bir haldedir ve şu da bir gerçek ki, kalpte gaflet başkalarına gösteriş, riya ve Hakk'ı unutma yer edinmedikçe, riyaset elde edilemez. Böyle yapan dünya ehli riyaseti rahatlıkla elde edebiliyorlar. Bir de halkta, hatta âlim olarak geçinenlerde bile tuhaf eleştirisel bir hâl sezdim. Şöyle ki, yalnız başıma dolaşırsan eleştirisel bir fakiri ziyaret edersem çok görürler veya biraz kahkahayla tebessüm edersem, hafife alırlar. Hayret doğrusu benim gittiğim yol Resûlullah(s.a.v.) ve ashabının gittiği yol iken halkın gözünde, şan ve can içen insanların icat ettikleri âdet ve gelenekleri kıstas olarak alırlar... Hayır, Allah'a yemin olsun ki, Hakk'ın gözünden düştüğünüz için halkın gözünden de düşüyorsunuz dedim. Halkın icadı olan âdet ve gelenek ölçülerine uyma uğrunda nice zahmetlere katlanmasına rağmen, muradına eremediği gibi en büyük murat olan Allah rızasını da kaçırmış nice kişileri gördük..³³⁸ Bu konuda şu tavsiyeleri şöyledir. Ne olur kardeşlerim, niyetlerinizi ıslah etmeye başkalarına beğendirmeyi terk etmeye çalışın. Daima dayanma direğiniz Allah (c.c.) ile istikamet olsun, selefimiz bununla terakki buldu bununla saadete kavuştu. Sakın büyük insanların (Riyaseti arzulama ve şan ile cana değer vermeleri ve dini dünyalığa alet etmeleri) gidişatı sizi aldatmasın, zira bu gidişat selefin şuurlu yaşayışına nazaran uyku hükmündedir.

3.8. Ahlak

Ahlak: Arapça bir kelime olan Ahlak, “Huy” manasında “hulk” kelimesinin çoğuludur. Hulk ise din, tabiat ve seciye manalarına gelir ve nefis anlamını da ifade eder.³³⁹ Ahlakın birden fazla tarifi yapılmıştır. Bunlar arasından İmam Gazzâli (v. 505/ 1111), Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/ 1413), Kâtip Çelebi (v. 1069/ 1658) ve Kınalızade Ali Efendi (980/ 1572) gibi ulemaya göre “Güzel huy ve davranışların insanda herhangi bir zorlamaya gerek

³³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 282.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 282.

³³⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, “hulk” maddesi, 11/ 374, Kahire, 1300.

kalmadan “meleke” halinde yerleşmesi” diye tanımlanmaktadır.³⁴⁰ Tasavvuf ilminin gayesi ise “ahlak-ı mahmudeyi celb, ahlak-ı mezmumeyi deftir”; yani kötü sıfatlardan arınmak ve iyi huylarla bezenmektir. Bu ise bir tezkiye, terbiye, tehzîb ve eğitim işidir.

Bazı mutasavvıflar, güzel ahlaka verdiği öneme bakarak tasavvufu “güzel ahlak” şeklinde tanımlamışlardır. Nitekim Ebu Muhammed Cerîrî (ö. 311/923): “Tasavvuf, her güzel huyu benimsemek ve her kötü huydan sıyrılmaktır.” Ebu Bekir Kettânî (ö. 322/933): ‘Tasavvuf ahlaktır. Ahlakî açıdan senden üstün olan safa ve manevî temizlik açısından da üstündür.’ Ebu Muhammed Murtaîş (ö. 328/939): “Tasavvuf güzel ahlaktır.” Tasavvufun konusu ‘Tahalluk ve tahakkuktur.’ Tahalluk, tasavvufun nefis tezkiyesi ve kalb tasfiyesi tarzındaki eğitim boyutu, tahakkuk ise manevî yükselişten sonraki ledünnî esrara erişme şeklindeki “keşfi bilgi” boyutudur. Tahalluk, İslam ahlakını öğrenip benimsemek demek olduğuna göre tasavvuf ile ahlak ilmi içiçedir. Tasavvuf ıstılahları incelendiğinde özellikle “makamat” olarak ifade edilen kavramların sabır, şükür, rıza ve kanaat gibi ahlakî umdeleri ihtiva ettiği görülür.³⁴¹ Kur’an’daki esasları hayatına geçirerek bir bakıma canlı Kur’an haline gelen Hz. Peygamber’in ahlakî hakkında Hz. Aişe’nin şu sözü calib-i dikkattir: *O’nun ahlakî Kur’an’dı.*³⁴² Allah Resul’ünün (s.a.v.) hayatını araştıran görecektir ki, o Resul, (s.a.v.) her canlının hakkını hakkıyla veren, üstün ahlâk sahibiydi. Bazen şakalaşmış, bazen gülmüş, çocuklarla oynamış, şiir dinlemiş, hanımlarla diyaloglar kurmuş, kendisine ikram edilen sofradan yemiş, geri çevirmemiş bazen bal gibi leziz yiyecekler bile olsa o şerbeti tercih edermiş. Ona gölgelik hazırlanırken karşı çıkmamıştır. Kendinden sonra türeyen zâhidlerin icat ettikleri shevî duyguları hapsetme konusunda mutlak mânada bir rivayeti yoktur. Kendisi kavun, taze hurmalar gibi meyveleri yer, hanımlarıyla her türlü duygusal muhabbeti yaşıyor idi.³⁴³

İbnü’l-Cevzî’ye göre ahlâk, fitrata göre yaşamaktır. O, Rum sûresi 30. Ayette yer alan fitrat ile ahlâk ilişkisine dikkat çeker: *(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.* Buna göre ahlâk, halk ile hulk’ün uyumudur. İç ve dış âlemin barışıdır. Beden organları arasındaki barıştır. Manevî beden ile zahirî beden uyumu noktasında dikkat edilmesi gereken nefistir. Nefsin istek ve

340 Gazzâlî, *İhya-ı Ulumi'd-Din*, (Terc.Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1974) 3/ 53, Kahire, Tarihsiz; Seyyid Şerif Cürcanî, *Ta'rifat*, 68, İstanbul, 1300; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/ 35, İstanbul, 1366/ 1947; Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak*, 91, Tercüman 1001 Temel Eser, No:30.

341 Hâce Abdullah el-Ensârî el- Herevî *Menâzilü's -Sâirîn*, Bursa, 2008, s. 15.

342 Müslim, *Misafirîn*, 139.

343 İbnü’l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 249.

arzuları, dünya ve şehvî ihtiraslar, ahlâkın dengesini bozan faktörlerdir. Bütün ilimlerde ahlâk merkezi konumdadır. Her ilmin bir ahlâkı vardır. Ona göre dinî bütün ilimler için kifayet miktarınca Arap dilbilimi şarttır. Sahih bilgiye ulaşmak ve yorum sınırlarının tahdidi ancak belli kriterlerle ve kıyasî ilkelerle mümkündür, bu da dilbilimdir. Bütün bilimlerin gayesinde, sahih bilgiye dayalı olarak fakih olabilmek, meseleleri inceliklerine kadar anlamak vardır. Ahlâk ve amel olmadan da kişi fakih olamaz.³⁴⁴

İbnü'l-Cevzî'ye göre Ahlâk-ı İslamiyeyi bozan sebeplerin başında Hurâfeler, kelâmî (akâid inanç) münazaralar ve felsefî muhakemeler gelmektedir. Yine ona göre gerçek ilim, "Hakikatlerin marifeti selefin sîretini araştırmak, ahlâk-i İslamiye ile ahlâklaşmakla ve Hakk Teâlâ'yı tanıma ile emirlerini yerine getirme" dir. İlimden daha önemli bir değer vardır. O da irfandır. Aslında Serahsî, Pezdevî ve Gazzâlî gibi bütün zevat da hep bu hususa vurgu yapmışlardır. Ahlâk ve amel olmadan ilim tek başına kişiyi kemale erdirmeye noktasında yeterli olamaz.³⁴⁵

İbnü'l-Cevzî, ahlâkın genel çerçevesini çizdikten sonra kişide bulunması gereken temel ahlâk, âlimlerde bulunması gereken özel ahlâk ve avam halkta bulunması gereken asgari ahlâk şeklinde ele alır. Âlimlerde amel eksikliği ve dünya hırsı, avam halkta ise cehalet ve dünyalık tamahı tenkit ettiği ahlâkî zafiyetlerdir. *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde şöyle der: "Ahlâken olgunluk (mükemmellik) nadide bir haslettir. Ahlâkı olgun olan insan ise az bulunur. Ahlâkta olgunluk, insan azaları arasındaki ahenk, iç ve dış davranışları arasındaki uyum ve iç güzelliştir. Dışsal beden "halk" tır, iç âlem ise "huluk" diye isimlendirilir. Dışsal beden mükemmelliğinin belirtisi; edep, rikkat / incelik ve saygınlıktır. Kâmil ahlâk ise, mizaç ve ahlâk-i İslamiyeyi en güzel davranış bilip onun bütün hususlarıyla bezenmektir. Güzel ahlâk; güzel mizaç, iffet, saygı değerlilik, cehaletten uzak durma, bilgili olmak ve bütün ahlâk-ı seyyie yani, kötü davranışlardan sakınmaktır."³⁴⁶ Güzel ahlâk; başkalarının gizli sırlarını ifşa etmemek daima iyiliğe ilk önce kendisi başlamak ve cahillerden hilm ve hoşgörülülikle yüz çevirebilme gibi yüce ahlâkı İslamiyet'i ihtiva eden geniş bir kavramdır. İşte bu üstün meziyet ve İslami ahlâka mazhar olabilme erdemliğine müyesser olan şanslı zatları, kemâliyet zirvesine adım adım yükseltmektedir. Kişi bu üstün hasletleri hakkıyla yaşama geçirdiği nispette etrafına ışıktan saçan en üstün numuneleri topluma bahşeder."³⁴⁷

344 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 403-404.

345 Gazzâlî, *Mustasfa*, Beyrut, ts, I/ 24.

346 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 406-407.

347 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 230.

İbnü'l-Cevzî'ye göre ahlâk; niçin yaratıldığının farkına varmak ve yaratılış gayesine göre hareket etmektir. Cehalet ve dünyevî ihtiraslar, kâmil ahlâkın en büyük düşmanlarındandır. Cehalet kişiyi dünyevileştirir. Müellif, *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde avam halkın ahlâkından bahsederken şöyle der: “Bugün insanların ekseriyeti niçin yaratıldıklarını, yaratılışlarından muradın ne olduğunun bilinç ve şuurundan yoksundur, avam halk riyazetlerle düzelmesi mümkün olmayan gayr-i meşru ahlâk yapılarına sahiptir. Bütün himmetleri dünyevî arzuları ve bedenî istek ve ihtiraslarını tatmin etmeye odaklıdır. Dünyada işlemiş olduklarının ahirette neler getireceğinden hiç endişeleri yoktur. Bir anlık dünyevî zevkleri, bir ömür alnında taşıyacağı utanç ve ölümden sonra duçar olacağı acıklı azaba tercih ederler. Ticarete, muamelatta halkı aldatmak için değişik kılıklara girer, sahtekârlık ve hilebazlık için istismardan geri kalmazlar. Kazançları şüpheli, yedikleri şüpheli... Geceleri uykuyla, gündüzleri de mânevi uyku denilen gaflet ve sapkınlıkla geçmektedir. Sabah uykudan kalkar kalkmaz, domuz hırsıyla köpek gibi kuyruk sallayarak vahşi kaplanın yırtıcılığıyla, kurdun aç gözlülüğüyle ve tilkinin kurnazlığıyla nefsanî ve şehvî ihtiraslarını doyumak peşinde koşmaktadırlar. Ölüm geldiğinde ise hayatlarını İslam'a göre yaşayamadıkları için değil, ayrılacakları havâ ve heves için eseflenirler. İşte ilimden nasiplendikleri bu kadardır. Gözleriyle gördüğünü, akıyla gördüğüne tercih eden veya baş gözüyle gördüğünü, kalp gözüyle gördüğüne daha üstün tutan iflah olur mu? Hayır, vallahi eğer mühürlenmiş, kulaklarını açmış olsalardı dün Arasat da göç tellahının, “*Hey hazırlanın göç vaktidir...*” nidasının yankılarını duymuş olacaktı. Ne yazık ki, onları, cehalet sarhoşluğu bayıltmış ancak “*hadd*” kırbacı akıllarını başlarına döndürebilir.”³⁴⁸

Müellif, Selef-i Sâlihîn'nin ilmi, onunla amel etmek için öğrendiğinden bahsederken: “Fıkıh öğrenirken, öncelikle başkalarına öğretmeden evvel kendisi için lazım olduğu bilinciyle öğrenir, onunla amel etmek için okurlardı. Hadis ilminin hoca ve talebelerinin ekserisi, gaye ve himmeti, hadisin rivayet ve turuklarında (metin, mana ve tatbikatından ziyade rivayet ve senediyle uğraşırlar) münhasırdır. Fakihlerin himmeti ise ‘*münazara bilgileri ile hasmını nasıl tuşa getirebilirim*’den başka bir şey değil. Kalp bunlarla nasıl incelsin. Seleflerden bazıları, salih âlimleri ziyaret ederken ilminden yararlanmak için değil, onun ahlâk ve yaşayışından feyiz almak için ziyaret ederlerdi. Bu yaşayış ve davranış, ilmin meyvesi olduğu hakikate matuftur. Bu hakikati öğrendiysen fıkıh ve hadis

348 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 407.

ilimlerini selef-i salihinin ile dünyadan el etek çekenlerin hayatını incelemekle mezc eyle ki, kalbin incelmesine vesile olabilesin. İlim yeterli değilse kişinin işlediği amel, amel-i salih olamaz. Bu iki cevher âsî, serkeş nefsin kollarından tutmuş iki muvazzaf memura benzer. Bunların azîm ve gayreti nispetinde menzile varma imkânı müyesser olacaktır.”³⁴⁹

İbnü'l-Cevzî'nin özellikle yaşadığı dönemde zühd adına toplumda yaşanan ifrat ve tefritten, zahir ve batın arasında bozulan dengeden müşteki olduğu görülmektedir. Bunun neticesinden amaç ile araçların bazen yer değiştirdiğini söyler. Bunun da ancak hikmetle ve her şeyin hak ettiğini vermekle mümkün olabileceğini düşünür.

Dünya ve ahiret dengesinin iyi korunması gerektiğini sıklıkla vurgulayan İbnü'l-Cevzî, seleften bazı şahsiyetlerin dengeli hayatlarından ibret almayı tavsiye etmeyip şöyle savunur: “Ebu'l-Hasan el-Bestami; İsa Çayı kenarında bulunan Bestamiye Kervansarayı'nda ikamet eder. Yaz-kış yün elbiseden başka giymezdi ve çevre tarafından da hürmet edilir, yardım edilirdi. Vefat ettiğinde geride bıraktığı servet, dört bin dinar civarındaydı. Bazı şeyhlerimiz ise yaşı seksene dayanmış, aile çoluk- çocuk yok, bazı samimi dostlarının sırtından geçinmeye ve her nevi iştahları çektiği şeylerden geri kalmadıkları halde yastıkları altından büyük meblağda para çıktığını müşahade ettiğimizde, bir gerçektir. Mesela, en-Nasih Hüseyin oğlu Sedeke, daima zamanı ve zamanın insanlarını kötüler, bir mescidde yalnız başına mistik bir hayat sürerdi. Öldüğünde ise üç yüz dinar parası ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Dünya malı tamahlığı olan Ebu Talip b. Müeyyid es-Sûfî ile bir yolculuğa çıkmıştık, eşkıya yolumuzu kesip onun üzerinde bulunan yüz dinarını aldılar. Ebu Talip gasp edilen parasına çok üzüldü ve bu üzüntü onun ölümüne sebep oldu.”³⁵⁰

Müellif, “ Ariflerin Dünya Hırsı Hastalığı” başlığı adı altında, bazı insanların din adına cihad naraları attıklarını, dünyayı fethetme talebi adına halkı etrafına topladıklarını ve krallar gibi zenginliğe ulaşmalarına rağmen hâlâ, halktan zekât toplamaktan, onları sömürmekten vazgeçemediklerini gördüğünde bunların din adına; fakat dine yakışmayan garabetlerden olduğundan bahsedip şöyle devam eder: “Diğer yandan kıssacılar, hikâyeciler kasaba kasaba dolaşip halktan yardım toplarlar, bu yolla büyük meblağda servet edindikten sonra da bu âdetlerinden vazgeçemediklerini görüyorsun. Bütün bunlar din ve ilim adına yapıyor olması, samimi gönülleri yaralayan olayın ayrı bir yönü aslında, onlara bu cesareti vermiş etken ilim değil, cehalettir. Halkın kanını emen bu istismarcı

349 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 169.

350 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 169.

güruh sömürüsüne kılıf ve kalkan olarak da zâhidlik taslamak, âlimler sınıfına mal olmuş şeylere bürünmek, ermişler kılığına girmek gibi gerçek anlamda ise şeriatın fersah fersah uzak sadece halkın malını ellerinden çalmak hilesiyle dini motifleri kullanmaları çirkin emellerinin acı tezahürüdür. Zavallı halkın malına kurtlar sofrası misali hücum ederken, sonu neredeyse helâk ile bitecek cedel ve kavgalara da girdiklerini müşahade etmişizdir. Yazık bu fani dünya nimetleri ne kadar mutluluk verebilir ki! Gerçi gönüller hâkimi onların da gönüllerini bu aldatıcı ve fani muhabbetten sarf edebilir, fakat Yüce Mevlâ, sadece samimi kulların gönüllerini hakiki muhabbete yönelttiği değişmez âdettir. Netice olarak bu gözü doymaz dünyâperest din simsarcıları dünyalık adına iyi bir hayat ve yakaladıkları veya büyük servet edindikleri de müyesser olmuş değil, biriktirdikleri moloz ve yıkıntıdan gayri bir şey değildir. Mevlâ bize, dünyamızı idare edecek ve tahsiline vesile olabilecek akliselimi nasip ve müyesser eylesin. Rezzak olan Allah, buna gücü yeter.”³⁵¹ Amin.

3.9. Tevâzu

Sözlükte “kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek” anlamındaki ve-da-a‘ kökünden türeyen tevâzu‘³⁵² kibrin karşıtı olup kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade eder.³⁵³

Tasavvuf kaynaklarında tevâzu hem Allah-kul ilişkisi hem de insanların birbirlerine karşı tutumu bağlamında ele alınmıştır. Kuşeyrî, “Tevâzu Hakk’a teslim olmak ve hükmüne itiraz etmemek” şeklinde iki husus ile gerçekleşebileceğini söyler. Bu iki husutan ilkinin Kelebâzî, yaptığı tanımda görmek mümkündür. Ona göre, “Tevâzu şefkatli olmak, benliği kırmaktır.”³⁵⁴ Gazzâlî ikinci hususu tevazu için merkeze almaktadır. Tevazu kulluk şartları arasında yer aldığından bu erdem takvâ ehlinin en üstün ahlâkî özelliği ve şeref sebebi sayılmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî, tevhid ehline göre tevâzuu’nun da bir nev’i tekebbür olduğunu söyler. Gazzâlî, bu sözle kastedilen hususu şöyle açıklar: “Tevazu gösteren

351 İbnü’l-Cevzî, *Saydû’l-Hâtur*, s. 331.

352 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “vâz” md.; Tâcü’l-‘arûs, “vâz” md.

353 Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’ş-şerî’a* (nşr. Ebü’l-Yezîd el-Acemî), Kahire, 1985, s. 299-303.

354 Kelâbâzî, s. 97.

kimse kendi benliğini gerçek sayıp onu küçük görüyor demektir; hâlbuki tevhid ehli kendini hiç saydığı için kibir veya tevazu göstermesi gerekmez.”³⁵⁵

Müellif, tekebbür ve büyüklük taslamanın nefis ve şeytan işi olduğunu, buna karşı tedbiri almak babından tevazu ile akl-ı selim arasında ilişki kurmaya çalışır. *Akıllı kişi, nefisine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Zavallı (ahmak) kişi ise nefsinin arzu ve isteklerine uyan (ve buna rağmen hâlâ) Allah'tan (iyilik) temenni edendir.*³⁵⁶ Mealindeki hadis-i zikreden müellifin bu konudaki görüşü şöyledir: “Akıl; kendisini rehber edinip danışmayana, hiçbir fayda sağlayamaz. Akıl muşavereti ise, ancak nefsin ihtiraslarına karşı sabırlı olmakla nefse kabul ettirilebilir. İdarecilerden Ömer b. Hattab^(r.a.) ile Ömer b. Abdülaziz'i,^(r.a.) âlimlerden Ahmed b. Hanbel'i,^(r.a.) zâhidlerden Üveys el-Karani'yi düşün. Hepsi dünyaya geliş gayelerinin farkında ve ona göre günahlardan pak ve nezih bir yaşam sürmüşler. Ayağı kayıp helâk olanlara bakıldığı zaman, çoğunu ayağını kaydıran, nefis ve şehvî dürtülere karşı olan zafiyet olduğunu görebilecektir, zira şehvî dürtülere esir olmanın sonu haşır dolayısıyla azaba inanmaya varır. İnanmayan suç işlerse garip değil. Asıl garabet ahirete inanır, Allah'a inanır da, inancı ona çekidüzen verememe, günahları akıbetin idrak eder de akı o günahı işlemesine mani olamama çelişkisidir.”³⁵⁷

Tevazuun ancak akl-ı selim ile kendi nefsinin tanımakla mümkün olabileceğini, aksi durumda farkına varmadan riya ve kibir hastalığına yakalanabileceğini söyler. Eserin başka bir yerinde de dinin temel öğretilerini ve akl-ı selimi ölçü almadan zahitliğe özenen bazı insanların düştükleri durumu şöyle anlatır: “...Kimileri nekahet dönemine girmiş hasta misali önceki halinden ziyade mideyi tıka basa doldurur. Kimileri de bir şöyle, bir böyle kararsız tavırlar sergiler. Akıllı insan ise halkın içinde, dış görünüşüyle ne tekebbür ifratına taşar, ne de miskinlik tefritine düşer. İllaki zühd ve takvâya bürünmek istiyorsa gücü oranında, bunu kendi meskeninde yapabilir, Bunu halkın içinde yapmaya kalkışmak da bir çeşit tekebbürdür tevazu değildir.”³⁵⁸

Eserin başka yerinde de tevazu konusunda şöyle der: “Eğer herkes kendi aklıyla övünüp beğenmişlik taslanmamış olsaydı, hiçbir fert kendi hem cinsine karşı böbürlenmez ve her akıllı kâmil sahibi Allah'tan korkar. Kendisine ihsan buyurmuş olduğu nimetlerin şükrünü eda etmekte kusur edecek endişesiyle, daima amellerini hakir görmektedir. İşte bu

355 Gazzâlî, *İhya*, III / 344.

356 Tirmizî, *Sıfatü'l-kıyâme*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31.

357 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 514.

358 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 197.

noktayı yakalamak, kibir ve gururun başını eğer, tevazuu mücib ettirir. Binaenaleyh bu kadri yüce noktayı ihmal etmemelisin.”³⁵⁹

İbnü'l-Cevzî'ye göre, her işin temeli akıldır. Eğer akıl sahibi kâmilse, her işi delil ile icra eder. Hüccetsiz rastgele amel edenin dayanağı adet ve gelenekleri olur ki bu kötü bir durumdur. Bir kısım insanlar (Yahudi ve Hristiyanlar) ispatlanmış hücceti değil de körü körüne atalarını taklit edip, Allah' a yakışıksız sıfatlar yüklediler. Bu meyanda bazı uyduruk hadiseleri temel alıp zâhidlik ve Sûfliğe bürünen, ilim erbabına sorma ihtiyacı da hissetmeyen cahiller de bu kabildendir, hatta bazıları da yaratıcının varlığının delillerini ispat edip, bu delilden maksadın ne olduğunu anlamamışlardır. Dolayısıyla; “Diyorum ki, âlimlerle beraber ol, her biri İslam'ın direği gibi olan Hasan el-basrî (ö. 110/ 728) Süfyân es-Sevri (ö. 161/ 778) Malik, Ahmed b-Hanbel (ö. 241/ 855) ve Şafii'nin yolunda yürü. Dinde ilmi az olanı -zâhidliği çok fazla bile olsa- taklit etme. O, belki bu derece zühd ve takvâya gücü yeter, ama sen gücünün yetmediği şeylerde onları taklit etme, zira bizim kendi başımıza hareket etme yetkimiz yok, bu can da bize bir emanettir. Bu anlattıklarımı kabul etmiyorsan sen de eleştirdiklerimin kategorisine dâhilsin bu maksuda bir nebze işaret idi.”³⁶⁰

Müellif, bu konuda şöyle der: “Her işin temel dayanağı akıldır. Akıl, kâmil ise o akıl sahibi, her işini delil ile icra eder. Aklın meyvesini anlamak ve işin maksudunu sezebilmektir. Maksudu anlayıp hüccet ile hareket eden, sağlam temel üzerine bina yapana benzer. Hâlbuki birçok insan hüccetsiz, rast gele amel ediyor. Bazen de dayandıkları delil, âdet ve gelenekler olur ki, bu daha kötü bir durumdur. Diğer bir kısım insanlar da (Yahudi ve Hristiyanlar) ispatlanmış hücceti değil atalarının, âdet ve geleneklerini doğru mu, yanlış mı ayırt etmeden, taklit etmeleri yanında, Yüce Allah'a yakışıksız sıfatlar türetip, baba-oğul isnadında bulundukları gibi göndermiş olduğu şeriatları da tebdil ettiklerini kabul etmiyorlar. Aslında bunlar, gerçek manada ne yaratıcı varlık hakkında caiz olan sıfatlar ne de nübüvvetlerin sıhhati üzerinde düşünmedikleri için yaptıkları amel, kum üzerine inşa edilmiş bina gibi heba olup gitmiştir Bu meyanda bazı uyduruk hadisleri baz alıp zâhidlik ve Sûfliğe bürünen ve bu konuda ilim erbabı olanlara sorma ihtiyacı hissetmeyen cahiller de bu kabildendirler. Bazı insanlar da Yaratıcı'nın varlığına delilleri isbat ediyor, fakat isbat ettiği bu delilden maksadın ne olduğunu anlayamıyor. Bu kabilden bazıları, dünyanın kötülüğünü işittiler ve dünyadan el etek çekip zâhidliğe büründüler. Maksudu

359 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 456.

360 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 239-240.

anlayamadıkları için dünya zevkleriyle kötülenmiş nefis, onlara düşmanlık beslemesi gerektiğini zannettirip nefislerini güçlerinin yetmediği yokuşlara sürdüler. Enva-ı azaplarla işkence ettiler ve Allah Resulünün ^(s.a.v.): *Şüphesiz nefsinin de senin üzerinde hakkı vardır.* ³⁶¹ Mealindeki hadis-i şerifini unutup bütün haklarından mahrum ettiler. Bu hâl bazılarını, bedenlen güç ve takatten bîçare düşürüp, farzları terk etme noktasına kadar götürdü. Bütün bu yanlışlıklar altında maksudu iyice anlayamadığımdan, kendilerinden asıl neler istendiğinin farkına varmamam yatmaktadır.”³⁶² Müellif burada tevâzuuyu anlatırken akıl üzerinde durmuştur.

3.10. Ölüm

Ölüm denilen hadise tasavvufî hayatın temel konularındandır. Ölümün Arapça karşılığı mevttir. Lûgat manası olarak hayatın zıddı, tükenmek, derûnî uyku, sönmek, hayvânî kuvvetin yok olması, ruhun bedenden kurtuluşu anlamlarına gelmektedir.³⁶³ *Sen de ölümlüsün, onlar da ölümlüdür*³⁶⁴ Tasavvufî anlamda mevt, nefsin arzusunun sökülüp atılmasıdır.³⁶⁵ *Ölmeden evvel ölin* öğüdü³⁶⁶, tasavvufta seyr u sülûk sürecinde rûhun merkezine doğru yapılan yolculukta, önemli bir tenbih olarak telakkî edilmiştir. Öyle ki, tasavvuf düşüncesinde ölüm, sevgili ile karşılaşma ve vuslat ânı olarak değerlendirilmiştir.³⁶⁷

İbnü’l-Cevzî’nin bu konudaki sözlerine yer verecek olursak; “Ölümle ne zaman karşılaşacağını bilemeyen daima hazırlıklı olmalı. Gençlik ve sıhhatine aldanmamak; çünkü ölenlere baktığımız zaman gençlikte ölenler, ihtiyarlıkta ölenlerden daha fazla olduğunu görüyoruz. Onun için ihtiyarlık yaşına ulaşanlar azınlıkta kalıyor. Uzun emel öyle bir aldanış ki, ondan daha büyük afet yoktur. Eğer uzun emel olmasaydı hiçbir zaman ihmalkârlık olmazdı. Günahkâr "uzun emel ile" tevbeyi geciktirip ihtirasların peşine gider

361 Buhari 9/ 4355.

362 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 238-239.

363 İbn Manzur, *Lisânu’l Arab*, VI / 4295; Ayrıca bkz. Ferâhidî, *Kitâbu’l Ayn*, s. 928; Cürcanî, a.g.e., s. 324; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, 616.

364 Zümer, 30.

365 Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 1097.

366 “Hesaba çekilmeden önce, kendinizi hesaba çekin” (Tirmizi, Kıyamet, 25- 2459; İnb Kesir, Tefsiri I / 27) Ayrıca bkz. Suyutî, *Camii’s-Sağır*, I / 47; Bu anlamda “bütün zevkleri kökünden yok eden ölümü çokça hatırlayınız.” (Tirmizi, Kıyamet, 28) hadisi de tasavvufî seyr u sülukta temel mülâhazlardan biri olmuştur.

367 Demirci, “Ölümdeki Hayat”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara, 2000, Sayı:4, s. 13.

ve uzun emelinden dolayı Mevlâ'ya dönüşü unuttur. Eğer emeli kısaltamıyorsan, kısa emelliler gibi amel et ve geçirdiğin günün muhasebesini yapmadan geceleme. Eğer tökezler ve bir yara görürsen, tevbeyle sil, istiğfarla sarmaya çalış, sabahlayınca da geceyi nasıl geçirdiğini düşün. Sakın henüz erken deme zira bu bahane, şeytanın en büyük kozudur. Kendine zaman ayır, kaderin nasıl olsa seni bulur. Günahlarını silmeyen yükü hafiflet, sorunu temelden hallet. Mahşer arasında seni koruyacak kendine bir zırh hazır et, sonra şu suretle hayata bak. Ömür kısa, işler çok. Bence, ölümden sonra tembelliğe pişmanlık ve fırsatı kaçırdıktan sonra şöyle tasavvur et. Kâmil insanların sevabı çok senin ise az, onlar çalışmış, sen tembel tembel oturmuşsun. Hiçbir zaman nefsin dinleyecek mevzularla uğraşarak tefekkürden boş bırakma; çünkü nefis azgın ata benzer dizgini serbest bırakırsan, seni düşürmekten emin olamazsın. Halbuki bakıyorum ihtirasların seni kirletmiş, ömür de tükenmek üzere, ne olur bu ihtiras bataklığında boğulmadan kendimize çeki düzen verelim. Niceleri uçarken kanadı, hevâ ve heves tuzağına takılıp düştü ve yine nice mahmur gözlü niceleri hüsrân kuyusuna düştüler.”³⁶⁸

Vehen³⁶⁹ ve tûl-i emel olarak hadislerde yer alan bu manevî hastalık tasavvufî hayatın başlıca mücadele alanlarından biridir. Tûl-i emel, tasavvufî hayatta önemli bir yer teşkil etmektedir. Tasaavvufî hayatta yer alan “rabitatül mevt” ameliyesi bu mücadeleye dönük bir ameliyedir. Hz. Peygamber (s.a), Abdullah b. Ömer'e hitaben şöyle buyurmuştur: *Sabahladığında, nefsine akşamlayacağını, akşamladığında sabahlayacağını söyleme! Hayatında ölümün için, sıhhatinde de hastalığın için tedbir al! Ey Abdullah! Muhakkak ki sen yarın isminin ne olacağını bilmezsin.*³⁷⁰

Burada tul-i emelin yerilmesi ve tasavvufî hayatta mezmum görülmesi, kişisel işlerle mutallik olduğu, toplumsal ve uzun vadeyi gerektiren iş ve işlemlerde kötü olmadığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla anlam kayması ve kavram kargaşasının yaşandığı hususlardan biri de bu olduğu, kanaatimizi de belirtmek isteriz. Nitekim İbnü'l-Cevzî söz konusu eserinde, birden fazla yerde bu hususta yaşanan, ifrat ve tefrite dikkat çekmiştir. Tasavvufta zühd ile dünyalık arasında bozulan dengeyi sağlamak için, görüşler beyan etmektedir.

İyi bir gözlemci ve toplum bilimci olması hasebiyle İbnü'l-Cevzî bazen hayretini ifade eder. Ona göre hayatın idame sebebi olan dünya malı, insan tabiatı gereği herkesçe

368 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, S. 218-219.

369 Ölümden hoşlanmamak anlamında kullanılan bu kavram için detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer, 11/ 345-346; *Saydü'l-Hâtur*, s. 167.

370 İbn Hibban, Buhârî, (İbn Ömer'den) Tirmizi, 2435.

sevildiği inkâr edilemez, ancak bazı insanların gönlünde fazla yer alarak öyle meşgul eder ki, dünya malını asıl amaca ulaşmak için bir araç değil, onu yegâne amaç edinir. Bütün sevgisini ona inhisar ederek şu örneği verir: “Dünyâperest cimri insanlara bir bak, dünya malı uğruna kendini akla hayale sığmayan zahmetleri yükler, dünyalık biriktirmekten başka lezzet tanımaz ki, bu azımsanmayacak çok kişilerin cibilliyetidir. Bu cibilliyet cahil avam halkta garipsenmeyecek bir hâl olsa bile özel meziyetleri, nefse muhalefet, dünya malı mevzuunda kutsal ölçülerine riayet etmesi gereken âlimlere yakışmaz. Hele âlim; kutsal ölçülere uymayan veya şüpheli yollardan hırs ile servet toplaması, biriktirmesi, bununla beraber zengin olduğu için kendisine haram olduğu halde halktan zekât da alıyorsa bu insanlığa sığmaz behimiyetliktir, zulümdür, hatta behimiye (hayvanlar) alıştırmakla tabiat değiştirebilir. Bunlar ise bu insanlığa sığmayan cibilliyetlerini hiçbir şey değiştiremediği için behimiyeden daha şaşkındırlar.”³⁷¹

Muhakkak ki, insanoğlu ölümü sıkça hatırlamalı ve dünyaya dalıp gitmemelidir. Nitekim Allah Resulü (s.a.v), bu konuda şöyle buyurmuştur: *Çiftlik ve akar edinerek, dünyaya rağbet etmeyin.*³⁷² Dünyaya meyletmek ve dünya içindeki varlıklara aşırı bağılılık, insanı manevî değerleri ve manevî sorumluluklarını unutturmaması gerekir. Ayrıca başka bir hadiste Peygamber efendimiz (s.a.v), *Dünya ve dünyalıklardan yüz çevir ki, Allah seni sevsin; halkın elinde olandan yüz çevir ki insanlar da seni sevsin.*³⁷³ Buyurmuştur. Dolayısıyla, hadislerden anlaşılacağı üzere, kişinin dünyaya aşırı bir şekilde bağlanması, Allah ve Resulü tarafından uygun görülmemektedir.

3.11. Uzlet

Uzlet, “bir kenara çekilme, alâkayı kesme, beden ve düşünce itibariyle ayrı olma” gibi anlamlara gelmektedir.³⁷⁴ Tasavvufta, bir zâhidin veya sûfînin Allah’a daha fazla ve daha ihlâslı şekilde ibadet etmek için, dünyevî işlerden kendini soyutlayarak bütün varlığıyla

371 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 330.

372 Tirmizî, *Zühd*, B.20. Ayrıca bk., Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 377, 426, 443, Çağrı Yay., İst.,1982,(ofset).

373 Zevâid’de hadisin isnâdında geçen Hâlid b. Amr’ın zayıf olduğu hatta uydurmacılıkla ithâm edildiği ifade edilmektedir. Bk. İbn Mâce, *Zühd*, .1.

374 Serrâc, *el-Lüma’*, s. 527.

Hakk’a yönelmesini ifade eder.³⁷⁵ Uzlet kavramı için, tebettül (el-Müzzemmil 73/ 8), “halvet, vahdet, inzivâ, infirâd (teferrüd), inkitâ” gibi terimler de kullanılır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî’ye göre, uzlet “inkitâ ve inzivâ” suretiyle halka karışmaktan (ihtilât) uzaklaşmaktır.

Uzletin esas maksadı, nefsi terbiye ve ıslah edip, Hak Teâlâ’nın yakınlığını kazanmaktır. Bu niteliği taşımayan uzlet ve halvet hayatına itibar edilmez. Allah’a ait yalnız ve tek olma, “ahad-vitr” sıfatının tecellisine mazhar olanlar, halk içinde iken de daima uzlette ve halvette bulunur.³⁷⁶ Uzlet âbid, zâhid ve ârifler arasındaki ortak bir değerdir; ancak âbid ve zâhidler daha çok toplumdan yüz çevirip, âhirete önem verirken ârifler ve âşıklar ise, Hakk’a gönül vermek için uzlete çekilirler.³⁷⁷ Uzlet, vuslat ehlinin alâmetlerindendir İbn Arabî (ö.638/ 1240’ye göre öncelikle mürîdin uzleti, kınanmış bütün sıfatlar ve kötü ahlâktan uzaklaşmaktır. Bu, hâl ile yapılan uzlettir. Kalple yapılan uzlet ise, Allah’ın yarattığı canlı ve cansız varlıklarla, havâtıra varıncaya kadar her şeyle, kalbî alâkayı kesmektir.³⁷⁸

Gazzâlî tâbiîn döneminden itibaren âlimlerden bir kısmının halkla birlikte olmayı, bir kısmının uzlet ve halveti daha faydalı bulduğunu, her iki grubun da âyetten ve hadislerden delillere dayandığını belirtir. Gazzâlî’ye göre kendini ibadete verme, tefekküre dalma, günah işlememeye çalışma, fitne ve fesadın dışında kalma, toplumdan gelen sıkıntı ve kötülüklerden kurtulma uzletin tercih edilme sebepleridir. Uzlete çekilenlerin halktan bir beklentisi olmadığı gibi halkın da ondan bir beklentisinin olmaması, kötü huylu kişilerle karşılaşma imkânı bulunmaması da diğer tercih sebepleri arasında zikredilir.³⁷⁹

Müellif, adı geçen eserinde, “Faydalı olan uzlet” başlığı adı altında, inzivanın faydalarından bahsetmiştir. Âlim ve abidler açısından inzivanın faydalarından bahsederken; “İnzivaya çekilmek gibi yararlı bir ibadet bilmiyorum. Özellikle âlim ve zâhidler için topluma baktığında, seni çekişen veya kıskanan veya seni eleştirendir. Başkası neredeyse yok gibi. Gerçekten inzivaya çekilmenin ayrı bir tatlı yüzü vardır. Gıybet dağdağasından, yapmacıklık felaketinden, kavga ve çekişmeden ve en önemlisi zamanın boşa gelmesinden kurtulmuş olursun. Sonra inziva ile toplumdan rivayet etmiş, sıkıntılardan yorgun düşen

375 Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe ilellâh* (el-Veşâyâ içinde, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/ 1986, s. 104.

376 İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, II / 375.

377 Sülemî, *Tabakât*, s. 50.

378 İbn Arabî, *Futûhâtü’l-Mekkiyye*, IV / 257.

379 Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, Kahire, 1358/ 1939, II / 221-243; III / 18, 73; IV / 73, 330; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, II / 375; a.mlf., *Telbisü İblis* (nşr. M. Emin el-Hancî - M. Abduh ed-Dımaşkî), Kahire, 1340, s. 204, 278.

kalp dinlenmiş olarak dünya süsleri için tefekkür edip isabetli kararlar alır. Sağlıklı karar almak için sakın kafa, mide ve bağırsakların dinlenmesi için perhiz ne kadar yararlıysa inziva da o kadar yararlıdır.”³⁸⁰ İfadelerini kullanır.

Müellif, zamanı iyi değerlendirme açısından uzletin faydasını, sürekli halkın içine dalıp boş laflarla faidesiz tartışmalarla zamanını geçiren, içinde bulunduğu anı değerlendirse bile, geleceği için nasıl bir hazırlık yapması gerektiğini düşünmeyenin sergilediği tavır, isabetli bir davranış olmaması şeklinde anlatır. Onun misali şuna benzer: “Adam yolculuğa çıkacak, kervan kalkmak üzere, hareket anı yaklaşmış, adam ise diğer insanlarla meclis kurmuş konuşmaya dalmış, hareket düdüğü çalır. Hazırlığını yapmamış adam artık yetişemez. İşte inziva, yolculuk hazırlığı mevzuunda tefekkür edip tedbir almak ve halkın içine girmekten tevarüs eden zararlardan kurtulmak gibi fonksiyonları ifa etmesi ne kadar yararlı bir hareket olduğunu gösterir mahiyettedir.”³⁸¹ örneğiyle açıklar.

İbnü'l-Cevzî, uzletin faydasını gerçek manada ancak âlim ve zâhidlerin elde edebileceğini vurgularken; “Sonra inzivanın yararını gerçek anlamda ancak âlim ve zâhid olan elde eder; çünkü bunlar halkın içindeyken bile inzivadan kastedilen semereyi sağlayabilirler. İnzivaya çekildiklerinde de yalnız kalmazlar.”³⁸² Demiştir.

Müellif, inzivanın lezzetini şöyle anlatır: “Âlimin ilmi, ona ünsiyet verir, yoldaşı olur. Kitapları onunla sohbet eder. Selefî salihin sîretini araştırarak onları rehber edinir. Geçmişte kalan havadislerde tefekkür etmek ona teselli ve moral kaynağı olur. İlmiyle Yüce Yaratıcı'nın gerçek marifeti makamına ulaşır. Onun muhabbet bağlarıyla koza örümceği timsali kuşanırsa, inzivanın lezzeti katbekat olur. Artık o muhabbet var iken kâinat ve kâinat içindekiler gözünde bir hiçtir. Artık sevdiğiyle baş başa onunla beraber ilmin muktezasıyla amel eder. Zâhid misali de, böyle ibadet ve taatı ünsiyet bulduğu, yoldaşı mabudu (Yüce Allah) onun sırdaşıdır. Hele mabudu ile gözleri arasına engel olan perde kaldırıldı mı, artık o halktan gâib, kâinat da onun gözünde bir hiçtir.”³⁸³

İbnü'l-Cevzî, âlim ve zâhidlerin uzletini şöyle anlatır: “Âlim ile zâhidin uzleti (kaçışı) kötülüklerdendir. Halkın içindeyken yüce mabutla yalnız kalabilirler. Bunlar halkın şerrinden selim, halk da onların şerrinden emin kişilerdir. Bu özelliklere haiz, âlim ile

380 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, S. 295.

381 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, S. 296.

382 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, S. 297.

383 Geçmiş birçok hatıratında halktan kaçıp inzivaya çekilen zâhidleri eleştiren yazar burada zâhidleri âlimlerle aynı kefedeki değerlendirmesi galiba ilimle irfanla yoğrulmuş zâhidliği kastetmiş olduğuna matuf olup yapmacık gaflet ve başkalarının sırtında geçinen zâhidler olmasa gerek.

zâhidlerdir. Sözlerini dinleyen ise müstefit olur. Vaiz meclislerinde bulunanların gözyaşları sel olup akar. Topluma heybet vakarları, onlar gibi olmak isteyenler, inzivanın bütün zorluk ve meşakkatlerine rağmen, sabrı cemil misali, kazanıncaya kadar yalnızlığa çekilip tahammül etmelidirler.”³⁸⁴

Müellif, inzivanın gerekliliğini ise şu sözleriyle açıklar: “Halkla iç içe, özellikle de servet sahipleri ve idareciler ile oturup kalkan, bir onlardan çalar, bir onlar ondan çalar, bir aldatır bir aldanır. Sonuçta dünyalıktan bir şey elde ederken karşılığında, dininden on katı heba olup gittiğini gören âlimin şerrinden Allah'a sığınırım, zira izzet ve şeref timsali olması gereken âlime, fasık insanlara boyun eğmek yakışmış. Böyle bir zilleti kabullenen ise ilmin gerçek lezzetini tadamaz. İlimden murad olduğunu idrak edememiş ıssız ve temiz tehlikelerle dolu bir sahrada yolunu kaybetmiş şaşkın ve zavallıdır o. Yine onun gibi herkesle oturup kalkmaktan bir sakınca görmeyen, zâhid diye geçinen de riya, gösteriş, yapmacıklık ve nifak gibi tehlikelere düşer. Sonuçta her iki paydan da mahrum kalır ne dünya ve dünya nimetlerini elde edebilir ne de ahiretin... Yüce Mevlâ cümlesi ibadetle tatlı yalnızlığı kötülüklerden uzaklaştıran münacatına yaraşır bir hale sükûn o lezzetli uzleti nasip eyleyip münacat ve yakarış hazzını hepimize müyesser eylesin. Şüphesiz o yakındır, duaları icabet edendir.”³⁸⁵

Müellif, uzlet ve inziva konusunda bir hatıratından bahseder: “Önceleri müridin kalbine; kararına, samimi bir teşviş bulaştı mı, salih kulların ziyaretine gider, onun fuyuzatıyla nefesine bulaşan kirlenmeler zail olur, gönül safvetine tekrar kavuşur. Bugün ise mürid, kalbinde zerre miktarı sadakat hâsıl oldu mu, inzivaya çekilir, yalnızlığı tercih eder. Böylece ruhu afiyet nesiminden teneffüs ederek kalbin derinliklerinde fuyuzat nurunu hisseder. Himmetini toparlayarak hayatı, nizam ve intizamlı bir hal alır. Çevresinde ilimle, zühdle şöhrat bulan bir zata gider, bir de ne görsün; o sabahtan akşama kadar işi gücü, menfaatsiz hezeyan dolu hâl ve hareketlerle meşgul. Ataletli, tembel, yüz simalarından deccalın simasını andıran yığınlarla insan. Bunların içinde boş, faidesiz konuşmalarla ömür heba olup gideceğini fark edip dönen mürid, eve geldiğinde bir teftiş yapar. Kalbine karanlıklar, azmine gevşeklik, ahiret fikriyatına gaflet kapladığını fark eder. Hasta kalbiyle günlerce bu pasları atıp eski haline dönmeye çalışır. Bazen de bünyesi zayıf müritler bir daha asla eski hallerine dönmeyi başaramazlar. Bu bir fitnedir, zira tanınmış meşhur bir şeyhin yaptığı şeyler yanlış olmaz, diye hüsnü niyetle yaklaşırken asıl teh-

384 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 296.

385 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 297.

likenin farkında değildir. Günümüz müritleri için en sağlıklı terbiye yolu, sadece kabirleri ziyaret etmeli ve ahlâki İslamiyenin birer canlı numunesi mesabesinde olan selefin hayatını ihtiva eden kitaplarla iç içe olmalı.”³⁸⁶

Sonuç olarak uzletin mi yoksa ihtilatın mı daha üstün olduğu konusunda İslam âlimleri arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İmam Şafiî ve Ahmed b. Hanbel; halkla içiçe olmanın müstehap olduğunu söyleyenlerdendir.³⁸⁷

İslâm'da asıl olan insanlardan uzaklaşmak değil, onlarla kaynaşmaktır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuştur: *İnsanların ezasına karışan, onların eza ve cefasına katlanan mümin, insanların arasına girmeyen ve onların baskılarına katlanmayan müminden daha faziletlidir.*³⁸⁸ Zaten mutasavvıfların istediği uzlet, temelli insanlardan uzak kalmak değil, nefsi terbiye edip tekrar insanların arasına dönmektir. Kuşeyrî de; “Esas uzletin insanlardan uzak olmak değil, günahlardan ayrı olmak” olduğuna işaretle şöyle der: “Hakîkatte uzlet, kötü huylardan ayrılmaktır. Uzletin tesiri vatandan ayrılmada değil, kötü vasıfları değiştirmede aranmalıdır. Zahiren halkla beraber bulunduğu halde, sırren onlardan ayrı olan kimsedir diye cevap vermişlerdir.”³⁸⁹

Zahiren halk içinde olup kalben Halık ile beraber olma hali özellikle Nakşî seyr u sülûkta önemli bir öğretilerdir.³⁹⁰ Buna Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatının temel prensiplerinden biri olarak bu halete “Halvet der-Encümen” denir. İlk sûfî müelliflerden Abdülkerîm el-Kuşeyrî ârifî “kâin ve bâin” (halk içinde iken onlardan ayrı olan kişi) diye tarif eder.³⁹¹ Cüneyd el-bağdadî’ye isnad edilen şöyle bir söz vardır. “Tevhid ehli, bedenleriyle dünyada bulunur, ancak ruhlarıyla dünyadan ayrı olurlar”³⁹²

İbnü’l-Cevzî’nin bu konuda diğer bir değerlendirmesi de şöyledir. “Dünya ve ahiret durumunu düşündüm de gördüm ki, dünya işleri hissi ve tabii, ahiret işleri ise iman ve inanca dayanır. Hissi şeyler ise inancı ve ilmi güçlü olmayanlara daha cazibeli gelir.”³⁹³ Olaylar ancak sebeplerinin çokluğuyla baki kalabilirler; örneğin insanlar içine karışmak,

386 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 404-405.

387 Sevgi Ahmed, “XIII. Asırda Anadolu’da Tasavvûfi Hareketi”, Erciyes Üniv. İlahiyet Fakültesi Dergisi, 1986, sayı: 3, s. 283-296.

388 Suyûtî, *el-Câmiu’s Sağîr*, II / 282.

389 Kuşeyrî Ebu’l-Kasım Abdülkerim, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye fi ilmi’t-Tasavvuf*, haz. Ma’ruf Zerrrik, Ali Abdulhamid Baltacı, *Daru’l-Hayr*, Beyrut 1993, s. 240.

390 Akot Bülent, *Tasavvufun 100’ü*, Otto yay, Ankara, 2017, s. 136.

391 el-Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 608.

392 Es-Serrâc, *el-Luma’*, s. 432.

393 Bu iki olay arasındaki fark tabii hissi şeyler, nefise hoş gelen gözle görünen şeylerdir imanî olaylar ise çaba ile istikle, vakit harcamayla ve zevklerden yüz çevirmekle elde edilen şeylerdir... Bundan dolayı yazar: (hissi şeylerin cazibesi daha güçlüdür...)

güzel şeyleri görmek, zevkli şeylere bulaşmak hissi olayları güçlendirir. Yalnızlık, tefekkür ve ilmi çalışmalar ahiret olaylarını güçlendirir. Bu gösteriyor ki; insan çıkıp çarşıda dolaşırken, dünya ziynetlerini gördükten sonra mezarlığa girip de tefekkür ederek kalbi incelendiğinde, bu iki hâl arasındaki açık farkı hissedecektir. Bunun sebebi ise olayların sebeplerine maruz kalmaktır.³⁹⁴ Öyle ise yalnızlık, zikir ve ilmi çalışmalara önem ver; çünkü yalnızlık bir humma hastalığı, fikir ve ilim ise ilaçlardır. İlaçlar başka şeylerle karıştığında fayda veremez. Halkın içine değişik şekillerde karışabilirsin, ancak fiillerde ise sana anlattıklarından başka ilacın yoktur. Yoksa halkın içine karış o da şehvî şeylere maruz kaldıktan sonra kalp temizliğini istersen imkânsız istemiş olursun.”³⁹⁵

Üns kökünden türemiş olan insan hem kendi cinsi ile hem de çevresindeki diğer varlıklar ile ünsiyet kurmaya ihtiyacı vardır. İnsan; içtimâî bir varlıktır, yalnız yaşayamaz. İslâm’da içtimâî ibâdetler, ferdî ibâdetlerden önce gelmektedir ve bu ibâdetlerin sevapları da ferdî ibâdetlerden daha fazladır. İnsan yaşadığı toplum içerisinde belli sorumlulukları üstlenerek tamamlar. Bu sorumlulukları yerine getirmeden dünyadan ayrılması, insan için büyük bir kayıptır.

Sonuç olarak dönemin tasavvufî anlayışında hararetli tartışmaların cereyan ettiği konuların başında inziva ve uzlet gelmektedir. Aslında inziva ve uzlet tasavvufî hayatın temel alanlarından biridir. Başta semavî dinler olmak üzere bütün düşüncelerin mistik boyutunu teşkil etmektedir.³⁹⁶ Marifet yolunda nefis muhasebesi için, kalbin himmetini toplamak, kendini tanıma ve Rabbini tanımada üzerinde önemle durulan bir ameliyedir. Tasavvufî sayr u sülukta bütün gaye de bu olsa gerekir. Tarihî süreç içerisinde bu alanda ifrat ve tefrit örnekleri yaşanmıştır.³⁹⁷ Bu konuda Yahudiler tefrit, Hıristiyanlar ifrat, Müslümanlar ise sahih bilgi ve örnek şahsiyetlerin irşadına dayalı tasavvuf sayesinde dengeli bir anlayış sergilemişlerdir. Müellifin eser bağlamında bu konudaki görüşleri

394 Allah buyuruyor ki: "Kim dünya hayatı ve süsünü dilerse onlara amellerini dünyada vereceğiz ve onlara dünyada eksiksiz verilecek işte bunlar ahirette nasipleri ateşten başka bir şey değildir. Dünyada yaptıkları boşa gitmiş amelleri de geçersizdir." Kim ahiret yurdunu isterde mümine yaraşır bir tarzda onun için çalışırsa işte çalışmaları teşekküre şayan bunlardır.

395 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 49-50.

396 Bu konuda bkz. Gündüz Şinasi, "Uzlet" mad, *DİA*, XXXXII /420.

397 Hadîd Sûresi 57/27. âyette şöyle buyrulmaktadır: "Sonra, onların peşinden art arda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil'i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleriruhbanlığa gelince; Biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah'ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu da yoldan çıkmıştır." İbn Abbas, âyette geçen "ruhbanlık" ile ilgili; "Yahudi Pavlus'un fitnesinden kurtulmak ve korunmak amacıyla manastırlara çekilenler" der. Bkz. Haksever Ahmet Cahid, "Ruhbanlık" Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler" Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2013/1, c. 12, sayı: 23, s. 5-30.

farklılık göstermektedir. Nitekim bazen inzivayı tam savunur, bazen de münzevî kişileri tenkit eder. Kanaatimize göre müellifin bu hususta birbiriyle tezat teşkil eden görüşleri, söz konusu eserin yazıldığı farklı zaman ve zemin şartlarına bağlanabilir. Zira çalışmanın birinci bölümünde ifad edildiği gibi müellif, siyasî ve sosyal alanda çalkantıların yaşandığı buna bağlı olarak dinî hayatta mihne ve sıkıntıların yaşandığı bir zaman sürecinde eseri kaleme almıştır.

4. Bölüm Değerlendirmesi

Saydü'l-Hatır eserinden tasavvufî hayatla alakalı belli başlıkları incelediğimiz bu bölümde, varılan sonuçlardan bahsetmek gerekirse; Bir hatırat ve anı türünden olan eserde uzun bir zaman dilimi süresince toplumun değişik katmanları tarafından sosyal ve dinî yaşayışlarıyla ilgili müellifin şahit olduğu ve hatırına geldiği hususlar derlenmiştir. Tasavvufî hayatla alakalı bazı başlıklar bu bölümde ele alınmıştır. Eser, adından da anlaşıldığı üzere, tasavvufî hayatta önemle üzerinde durulan ve müspet ile menfî yönleriyle tahlil ve tenkidlere mahal olan “havâtır” türündendir. Dönemin tasavvufî yaşamının bütün katmanlarına ışık tutabilecek bir kaynak eser olarak müellifin tasavvufî anlayışını da yansıtabilmektedir. Müellif, özellikle aşırılıkların ve mezhepsel taassuplarının zirve yaptığı bir dönemi tasvir etmektedir. Nizamiye geleneğinden gelen bir şahsiyet olarak bunlara temas etmekten uzak kalmamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin ilmî kişiliği tanımlamada, müctehid, fakih, müfessir, mühaddis, tarihçi, zâhid ve vaiz gibi unvanlarla tavsif edilmiştir. Kişilik olarak ıslahatçı, eleştirici, açık sözlü, eser konusunda müsmir, her alanda yazan, yazdıklarını bir daha kontrol etmeye fırsat bulamayan, iyi bir ictimâî gözlemcidir.

Çalışmanın konusu olan eser, bu anlatılanların mücessem bir örneğidir. Onun tasavvufî görüş ve anlayışını bu eser örneğinde tam olarak ortaya koymak zor olduğunu ifade etmek gerekir. Hermönotik niyet okuma yaklaşımlarıyla bu gibi ansiklopedik şahsiyetlerin yaklaşımlarını tam, nesnel olarak yansıtmamızın daha fazla akademik çalışmalara ihtiyaç duyduğu kanaatindeyiz. Sonuçta kendi adına bir mezhep meydana getirebilecek düzeyde telifatı kaleme alan bir âlimden söz edilmektedir. Bu durum, o dönemde yaşamış birçok âlim için de söz konusudur. Bu nedenle, bu bölümde eserden yapılan alıntılarda çoğunlukla müellifin özgün ifadelerine bağlı kalınarak ve nesnel

ifadelerin anlamına sadık kalınarak, görüşlerine yer verildi. Bu, tarihi şahsiyetlerin, ilmi kişiliklerine karşı saygının bir göstergesi olarak telakki edildi. Nitekim müellif, farklı düşünce, anlayış ve mezhepler adına takdim edenler olmuştur. Bu çalışma bu zaviyeden de bir netice ortaya koyduğu kanaatindeyiz, zira eser, bir tür te'lifat külliyyatının özü mesabesindedir. Bu bölümde vardığımız önemli sonuçlardan bazıları da kısaca zikretmek gerekirse:

1-Tasavvufun seyr u sülûk diye tabir edilen hiyerarşik bir süreç ameliyesi olduğunu, bidayat makamları gerçekleştirilmeden nihayat makamlarına geçilmemelidir. Bu sürece riayet edilmediği takdirde aks-ı amel doğabilir. Muhtediler için Kuşeyrî, Muhasibi ve Ebu Talib gibilerin eserlerini direk okumamalarını tavsiye eder. Aksi takdirde hurafe ve bid'atlar zuhur eder.

2- Hasan el-Basrî, Süfyan es-Sevrî gibi zatları örnek almayı tavsiye eder. Bu gibi zatların iki meziyetini öne çıkaran müellif, ilim ve dengeli yaşayışlarını marifet yolunda örnek alınmasını tavsiye eder. Nitekim bu zatların sîret ve zühdleri hakkında ayrı ayrı eserler yazmıştır.

3- Kendisi Tasavvuf öncüleri hakkında “Sıfatü's-Safve” eserini yazmış, Nefis ve Şeytan Hilelerini ve bunlarla Mücadeleyi, Nefis terbiyesini yazmış ve *Saydü'l-Hatır* gibi bir eser ile bu alandaki yaşayışları yazmıştır. Kendisi zâhid bir hayat yaşamıştır. Vaaz ve irşadıyla halkın davranışlarını ıslah etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla ehl-i kemal ve zâhid bir zattır. Günümüzün genel tasavvuf kabulleriyle bu gibi zatları tanımlamak isabetli olmayabilir.

4- Selef-i salihin zatları sıklıkla örnek alınmasını tavsiye etmek günümüz anlamında Selefilik olarak anlaşılmamalıdır. Nitekim eserin bazı yerlerinde selefleri de eleştirmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin tasavvufî anlayışının bu nokta bazı algıların değişmesine vesile olabilir.

5- İfrat ve tefrit gibi dinî yaşayıştaki ihmal ve taşkınlıklar, eserde sıklıkla işlenmiştir. Her iki kutup onun eleştirilerinden payını almıştır. İlmî ve tecrübi birikimine, tenkitçi mizacı ve eleştirel medrese geleneğine bağlanabilen eleştirel yaklaşımı, onun tasavvuf aleyhtarı olduğuna yorumlamak isabetli olmayabilir.

6- Müellif, tasavvufî hayatta yaşanan aşırılıkların ıslahı için zahidlerin efendisi olarak nitelediği Hz. Peygamber, raşid halifeler ve sahabe ile tabiîn hayatını örnek gösterir. Tasavvufî alanda seçkin kişiliklerin örnekliği önemli bir yeri vardır. Ancak bu noktada kişilerden ziyade, dinin emir ve yasakları dikkate alınması gerekir.

7- Müellif, nefis terbiyesi üzerinde durur; ancak bu ameliye, bedene çile çektirmek olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Bedenin, sahibini menzile vardiyan bir binek olduğunu, onun da sahibi üzerinde hakkını savunmuştur.

8- Dünyaya aşırı meyletmenin tehlikelerine dikkat çeker; ancak dünya ve dünya hayatı bizzat kötü değildir. Allah'ın isteği doğrultusunda yaşandığı zaman her şey iyidir. (Karamsarlık ve menfi yaklaşımın İslam'da yeri olmadığını söyler.)

9-beden bir binektir. Bu şuurla kişi bedenine ızdırap çektirmemelidir. Bu konuda başta Hz. Peygamber, sahabe olmak üzere selef mutasavvıflardan Süfya, es-Sevrî, Hasan el-Basrî ve Maruf el-Kerhî gibi meşhur âlim ve mutasavvıflardan örnekler vermektedir.

10- Ruh ve beden, nefis ve beden ikilemine sıklıkla vurgu yapar. Bütün ifrat tefritler bu ikilemde odaklandığını söyler. Düalizmi ima eden bu ikilemci yaklaşımında sıklıkla ihmal ve taşkınlık gibi bir tarafın leh veya aleyhine dengenin bozulması tehlikesine dikkat çekmektedir. Tasavvufî alana dönük eleştirilerinin ekseriyeti bu merkeze odaklandığı söylenebilir. Bunun için seçkin kişileri örnek almak ve akıl ile ilmi rehber edinmeyi tavsiye etmektedir.

11- Meşhur zâhid şahsiyetlerden Rabiatü'l-Adeviyye ve İbn Sirîn gibiler dahi binek hükmünde olan bedenlerine çile çektirmemişlerdir. Ne var ki, bazı sûfiler nefis terbiyesi adına kendilerine zülüm etmektedirler.

12-Uzlet ve inzivayı benimser; ancak bu hususta birbiriyle çelişen farklı yaklaşımları bulunan müellif, genelde iki hususa dikkat çekmektedir. Birincisi çile derecesinde uzleti tavsiye etmez. İkincisi kişi ve duruma göre halk içinde olmayı veya inzivaya çekilmeyi uygun görmektedir.

13- Kurtuluşun ilimde olduğunu sürekli vurgulamıştır. Nebilerin varisleri mesabesinde olan âlimler için inzivaya çekilmeyi değil halkın ıslahı için irşadı tavsiye etmektedir.

14-İlim ile amel birlikteliğine ısrarla vurgu yapmıştır. Tenkitlerinin odaklandığı ikinci nokta burasıdır.

15- Sabır konusunda kendine özgü görüşleri vardır. Katlanmak ve rıza göstermek diye iki temele üzerinde bina ettiği sabrı rıza ile beraber ele alınması gerektiğini söyler. Kişinin başına gelen her şey, suç ve günahlardan kaynaklandığını söyler. Bu ince ve hassas bir konu olduğunu söyler. Bunu Allah söyler; ancak kullar her zaman musibetleri buna yorumlamamalıdır.

16-Tasavvufî hayatta sahih bilgiye ve başta Hz. Peygamber s.a.v. olmak üzere saadet dönemini örnek almaya ihtiyacın önemini vurgulayan müellif, tasavvuf alanında yazılan eserlerin içinde yer alan mevzu hadislerin seyr u sülûkta mübtedî olanlar üzerinde menfi etkilerini belirtmiştir.

17-Tasavvuf kitaplarını mevzu hadislere yer verdikleri için tenkit eden müellif, söz konusu çalışma eserinde kendisi de sahih olmayan hadislere yer vermiştir.

Netice olarak hakkında yazılan birçok esere rağmen İbnü'l-Cevzî'nin bu zaviyeden kişiliği tam olarak ortaya çıkarılamadığı kanaatindeyiz. Çalışmada, her ne kadar yeterli olmasa da onun tasavvufî anlayışı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunu kısaca ifade edecek olursak, İbnü'l-Cevzî günümüz anlamda selefi olmadığı, tasavvufa düşman olmadığı, aksine onun sûfiyâne hayata sahip zâhid biri olduğu, çalışmanın birçok yerinde bahsedildi. Eserde selef şahsiyetleri sıklıkla örnek göstermekle beraber, bazen her selefî de peşinde gidilmemesi gerektiğini söyleyerek eleştirilerde de bulunmuştur. Onun hakkında birçok akademik çalışma yapılmıştır; ancak onun tasavvufî anlayışını, müstakil olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bunun, bir eksiklik olduğu düşünülmektedir, hâlbuki tasavvuf tarihiyle ilgili tabakat eseri, nefis terbiyesi ve şeytanın tuzakları ile ilgili eser yazmış, *Saydü'l-Hatır* eseriyle tasavvufun bütün alanlarına dolaylı da olsa görüş beyan etmiştir. Yaşayış olarak bir zâhid gibi hayatı sürmüştür. Örnek olarak sürekli Hasan el-Basrî'yi göstermektedir. Onun gibi yaşamaya gayret etmiştir. Ayrıca Süfyan es-Suri, Ahmed bin Hanbel ve İmam Şafii gibi zatların örnek alınmasını sürekli tavsiye etmiştir.

Kendini sorumluluk makamında gören ümmetin âlimleri ortak misyonu olan eleştirel yaklaşımına muvafık olarak müellif de sıklıkla dinî hayatın aksayan yönlerine dikkat çekmiş uyarı ve tavsiyelerde bulunmuştur. Dönemin sosyo-kültürel ve siyasî gelişmeler bağlamında manevî hayatla ilgili alanda daha çok taşkınlık ve aksaklıklar yaşandığı için *Saydü'l-Hatır* ve *Telbîsu İblîs* gibi eserlerinde daha çok bu alanda tenkitleri yer aldığından tasavvufa karşıymış gibi bir algının oluşmasına yol açmıştır. İbnü'l-kayyim el-Cevzi ile aynı lakabı taşıması da bu algıyı artırdığı düşünülmektedir.³⁹⁸ Hanbelî mezhebine tabi olduğuna dair kayıtlar da günümüz selefîlerin onun eserlerine ayrı ihtimam göstermelerine vesile olmuştur.

398 İbn-i Cevzî'yi, İbn-i Teymiyye'nin talebesi olan İbn-i Kayyim el-Cevziye ile karıştırılmamalıdır. İbn-i Kayyim 1292-1350 (H. 691-751) târihleri arasında yaşamıştır. Aralarında bir buçuk asırlık bir zaman farkı vardır. Ayrıca îtikâd ve fikrî bakımdan da çok farklı şahsiyetlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN ELEŞTİREL YAKLAŞIMLARI VE TAVSİYELERİ

1. İbnü'l-Cevzî'nin Eleştirel Yaklaşımı ve Analizi

Yaşadığı dönem itibariyle dini ilimlerin hemen hemen bütün dallarında eser kaleme alan ve telifatının sayısı yüzleri bulan İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* adlı eseri bağlamında incelendiğinde eleştirel bir metod izlediği göze çarpmaktadır. Söz konusu eserde müellifin eleştirilerinden toplum katmanlarından payını almayan bir kesim yok gibidir. Burada müellifin yaklaşım tarzı irdelenecektir. Dolayısıyla eleştirel yaklaşım tarzı onun bakış açısının çerçevesi hakkında da ipuçları verebilir. Şöyle ki, herhangi bir konudaki eleştiri veya herhangi bir kesime yönelik eleştiri, müellifin menfi bir bakış açısına mı işaret eder? Burada irdelenmesi gereken sorulardan biri de bu olsa gerekir. Bu soruya cevap olabilecek görüş ve kanaatleri bölüm sonuna bırakmakla beraber şunu ifade etmek isteriz. İbnü'l-Cevzî sosyal ve dinî hayatta hızlı gelişme ve değişmelerin yaşandığı bir dönemde yaşamıştır.³⁹⁹ Yine kaynaklara göre 508/ 1114 tarihinde doğmuş 597/ 1201 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁰⁰ Dolayısıyla doksan yıl gibi değişik sosyal ve dinî hayatın içinde geçiren biri olarak büyük bir tecrübi birikime sahip olmuştur. Söz konusu eseri de uzun bir zaman diliminde kaleme aldığı hatırat birikiminin bir semeresi olduğu hususu yine çalışmanın birinci bölümünde ele alınmıştır.

Müellif, kaleme aldığı eserleri yanında vaaz ve irşat faaliyetleriyle şöhret bulmuş bir kişiliği vardır. İşte bütün bu mülahazalar ışığında onun eleştirel üslubunu analiz etmek gerektiği kanaatindeyiz. Müellif gerek sosyal hayatta gerek dinî hayatta ve özellikle tasavvufî hayatta, şahit olduğu kişi veya hadiseleri, kendi tecrübi birikimi ve ilmi dirayetiyle yorumlamıştır. Onun yanlış veya eksik gördüğü yönleri konu edilen eserinde yerverdiği görülmektedir.

Eser incelendiğinde sadece tasavvuf alanı değil hemen hemen bütün alanlar eleştirilerinden geçmiştir. Mesela kelim, hadis, fıkıh, münazara gibi alanlarda olduğu gibi,

399 İbnü'l-Cevzî, *Âdabu'l-Hasani'l-Basrî* s. 10-13.

400 Harun, Abdüsselam Muhammed, *Mu'cemu Mukayyemat İbn Hallikan, Mektebetü'l-Hancı*, Kahire, 1987, s. 322; İbnü'l-Cevzî, *Acaibu Ulûmi'l Kur'an*, thk: Abdulfettah Âşûr, *ez-Zehra li'l-A'lami'l Arabî*, 1986, s. 19-20.

tüccar, çiftçi, esnaf, idareci gibi kesimler de eleştirildiğini görmekteyiz. Örnek verecek olursak, hadis konusunda “Hadis âlimlerinden bir zümreyle karşılaştım. Hadis ezberleyip, öğreniyorlar, fakat "cerh ve ta'dil " (*hadis ravilerinin adaletli olup olmadıklarını tetkik etmek*) ile ravilerin gıybetini yapıyor, hadisi okutmak mukabilinde ücret alıyor ve hataya düşme pahasına bile olsa şan, şöhretleri kırılmasın diye araştırmadan, incelemeden cevap veriyorlardı.”⁴⁰¹ diyerek bu durumu eleştirmektedir.

Kelam konusunda “Kelamcılar, avam halka en büyük zararı veren kesimi teşkil ederler. Onların propagandasıyla halkın inançları karmakarışık olur. Namaz, oruç, muamelat ve faiz gibi dinin temel prensiplerini bilmediği halde namazın önemi, faizin kötülükleri ve ondan mutlaka sakınılması değil de kelamullah, Allah'ın zatıyla kaim bizim görüşümüze göre ise mahlûktur gibi felsefî konuların işlendiği toplantılara katılan sıradan bir insan, kendisine en büyük kötülüğü yapıyor demektir. Kur'an-ı Kerim'i halkın gözünde küçük düşürürler. Böylece halkta gözünde saygınlığı kalmayan Kur'an ile yalan yere yemin etmekte mahsur görmez olur.”⁴⁰² diyerek bu durumu eleştirmektedir.

Felsefeciler konusunda; “Felsefeciler, avam halka en büyük zararı veren kesimi teşkil ederler... Yazık bu filozoflara, eğer biraz dini ilimlerde birikim sahibi olmuş olsaydı Yüce Allah; insanoğlu mizacına alışık gelen, onunla mutmain olan bazı şiar ve simgeleri kullanmıştır. Örneğin Kâbe; Beytullah, diye isimlendirmiş arş ve arşa istiva etmeyi zikretmiş. Yine sıfatlarında el, işitme, görme ve göz zikrederken dünya semasına indiği ve güldüğü gibi anlatılan bütün bu sıfatlar insanların doğal yaratılış kabiliyetleriyle, alışık oldukları adetleriyle, kolayca ünsiyet edip kavrayabilsinler.”⁴⁰³ diyerek bu durumu eleştirmektedir.

İlmiye kalemiye ve sayfiye diye ifade edilen kesimler hakkında da onun eleştirileri mevcuttur. Bunun için; “Âlim, hâkim ve İdareci” başlığında şöyle der: “Birçok ilim erbabı dünya geçimi mevzuunda sıkıntılara maruz kalınca yaşantıları, hâl hareketleri ne durumda olduğu, servetlerinin kaynağı nerelerden geldiği veya servetlerini hangi yollardan alıp hangi yerlere harcadıkları, kendilerince malûm sultan ve idarecilere yanaşıp dünyalık elde etmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Hâlbuki sultanın başında bulunduğu servet, kamudan toplanan vergi ve haraçların birikimi olup kamu yararı doğrultusunda harcanması gerekiyor. Kamunun her bir ferdi, yükümlü olduğu vergiye haraç oranını sadakatle idareye

401 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 165.

402 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 306.

403 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 306-307.

verdiği gibi aynı mekanizma her ferдин ihtiyaç ve istihkakı oranda tevzi etmekle mükelftir. Ne var ki, vaki icraata baktığımız zaman on kuruş istihkakı olan, on bin kuruşu aldığını görmekteyiz. İşte böyle bir idareci sınıfına yanaşan ilim erbabı, ilk başta tahsil etmiş olduğu ilim feyzinden mahrum olur. Evet, bu âlim ilminden nasıl menfaat görecektir ki, münkeratı diz boyu gördüğü gittiği yerde karşı çıktım. Kalbini ilâhî marifete kapatan, yüce Hakk ile muamele lezzetinden mahrum bırakan, değil başka insanların hidayetine vesile olmak, hatta bazen halkın ifsadına ve aynı amacı taşıyan şahsiyetlerden uzaklaşmalarına sebebiyet veren, haksız yoldan toplanan yiyecek sofralarına iştirak etmekten sakındın mı? İlim sahibi bu yanlış davranışıyla hem kendisine hem kendisini örnek almaya çalışan yakın çevresine felaket kapısını açtığı gibi halkada yanlış örnek olmaktadır. Halk; “âlim yaptığına göre doğru bilir ve zâlimlere yanaşıp münkeratlarına karşı çıkmamayı caizdir” Diye telakki eder. En azından dünya sevgisi mevzuunda halkına kötü örnek olur. Ahiret yolunu daraltacak dünya geçiminin genişliği de hayır olmaz. Bir ömür boyunca şehvet ve ihtirasların şiddetli sıcağında, dünyalık susuzluğuna sabır ile tahammül edip de ölüm günü ilahı rıza şerbetini kana kana içinceye kadar ilahî zikirle susuzluklarını giderir, gönüllerini ferahlatırlar.”⁴⁰⁴

Eser bağlamında müellifin eleştirilerine en fazla mahal olan mevzu, kendi dönemindeki tasavvufî hayat olduğunu söylemek mümkündür. İbnü'l-Cevzî'nin tasavvuf anlayışını aktarırken, üç temel noktadan hareketle konu ele alınmıştır.

Birincisi; İbnü'l-Cevzî'nin tasavvufî hayata karşı yaklaşımıdır ki, bu konuda müsbet bir konumda olduğu rahatlıkla söylenebilir, zira kendisi zâhid bir kişiliğe ve tasavvufî bir hayat tarzına sahip bir kişidir.⁴⁰⁵ Çalışmanın farklı yerlerinde de vurgulandığı gibi, müellifin bu özelliğinin vuzuha kavuşmasıyla günümüzdeki selefî / Ehl-i Hadis Hanbelî algısı ile o dönemdeki zühd ve tasavvufî yaşayışı hakkındaki düşüncelere katkı sağlanabilmektedir.

İkincisi; onun tenkit ve eleştirileri tasavvufa değil, yaşadığı dönemdeki mutasavvıf geçinen kimselerin yaşayışlarına yöneliktir. Bunları da genel manada iki başlıkta toplamak mümkündür. Biri ifrat, diğeri de tefrittir. *Saydü'l-Hatır* adlı eseri bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse, eleştirel bir muhtevaya sahip ve eleştirel bir yaklaşım sergilemesidir. Bu yaklaşımının konusu, altı halifenin ve birçok vezirin değiştiği siyâsî bir

404 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 441-442.

405 Bkz. İbn Receb, *ez-Zeyl*, I/ 399.

ortam, buna bağılı olarak sosyal hayat ve özellikle dinî / manevî hayatta meydana gelen ihmal ve aşırılıklardır. Diğer bir ifadeyle dengesizliktir.⁴⁰⁶

Üçüncüsü; ikinci maddenin bir çeşit reçetesi mesabesinde. Bu da müellifin örnek gösterdiği mutasavvıf şahsiyetler ve onların tasavvufî yaşantılarıdır. Bu bağlamda onun toplum adına tasavvufî yaşantıya yönelik görüş ve tavsiyeleri dikkat çekmektedir.⁴⁰⁷

İbnü'l-Cevzî'nin kendine özgü bir tenkit tarzı vardır. Onun bu tarzını değişik alanlarda kaleme aldığı eserlerde görmek mümkündür. Müellifin yaşadığı dönem, hayatın birçok alanında, kavram kargaşalılığının zirve yaptığı çağın gerek itikadî gerek fikhî ve gerekse tasavvufî alanda aşırılıkların ve mezhepsel taassupların zirvede olmasıdır. Dolayısıyla, bu gibi şahsiyetler doğal olarak, toplumda dengeleyici faktör olarak rol almışlardır.⁴⁰⁸ Nizamiye geleneğinden gelen bir zat olarak, bu vazifeyi gerek yaygın eğitim şeklindeki kürsü hizmetlerinde, gerekse örgün eğitim denilebilecek medrese bazında verdiği tedrisatla icrâ ettiği görülmektedir. Bu konuda onun düşüncelerini aşağıdaki satırlarda görmekteyiz: “Avamdan, samimi, dindar ve ahireti talep eden bazı insanların, toplumdan uzaklaşmaları, nefse hoş gelen zikir ayinleri düzenlemeleri, kendilerinden olanlara gösterdikleri aşırı sevgi ve yakınlık nedeniyle, gerçek dini onların yaptıkları bu eylemlerde aradılar ve sûfilere tabi oldular. Yine toplumdaki bazı uyanık geçinenler de çalışmadan insanların sırtından yaşamayı tercih ettikleri için aradıkları rahatı Sûfilerin yanında bularak onlara tabi oldular.”⁴⁰⁹

Hayatı okuma ve yorumlamaya dair bir numune olan *Saydü'l-Hâtır* adlı eseri bu konuda birçok örnekler sunmaktadır. Özellikle mutlak itaatin hâkim olduğu tasavvuf geleneğine dair eleştiriler üzerinde düşünülmesi gerekli olan önemli üsluplar içermektedir. İtikat konusunda halkın kafasını karıştırdıkları, derin ve felsefî mevzuları Allah'ın sıfatları cevher araz gibi konuları avam halkın içinde tartıştıkları için kelimacıları da eleştirmiştir.

⁴¹⁰ Özellikle tasavvufî hayatla alakalı tenkitleri, bu saikle yapıldığı görülmektedir. Bir

406 Bkz. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Arı, Mehmet Salih, “Selçuklu Tarihi kaynağı olarak Bağdat tarih yazıcılığı: “İbnü'l-cevzî'nin Tarih metodolojisi örneği”, 2. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Konya, 19-21 Ekim 2011, Sempozyum Kitabı, s. 12-15.

407 Bir mürşid olarak hayatını vaaz ve irşatla geçiren İbnü'l-Cevzî, ilim ve kemal ehli olma yolunda çalışmak gerektiğini söylemiş ve Saîd b. Müseyyeb (ö. 90 / 709), Süfyân es-Sevrî (ö.161/ 778), Hasan-ı Basrî (ö. 110/ 728) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/ 855) gibi âlimlerin zühdle ilmi bir arada yürüten şahsiyetlerin hayatlarını örnek almayı tavsiye etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Leftetü'l-Kebed fî Naşîhati'l-Veled*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36-44; Detaylı bilgi için bkz. Hatipoğlu İbrahim, *DİA*, “İbnü'l-Cevzî” mad, XXX / 550-551.

408 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, (Muhakkık mukaddimesi), I, 30-33.

409 İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, s. 155-156.

410 İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, s. 101-102.

tarihi şahsiyet olarak günümüz gözüyle bakıldığında, onun bu noktada farklı bir konumda algılanması ihtimali, kanaatimizce taşıdığı lakaplardan birinin başka bir tarihi kişilikle karıştırılmasından ileri gelmektedir.⁴¹¹ Mesela; tasavvufî hayatı yaşayan belli şahsiyetlerin bütün davranışlarını doğru kabul edip onları bu hal ve hareketlerini dinin nassları ve Hz. Peygamber'in^(s.a.v.) sünnetinin önüne geçirmelerinin yanında, insanın nefis terbiyesi için kendisine eziyet etmesini tavsiye etmeleri, ayrıca, dinin temel nasslarında yer almadığı halde '*Allah sevgisi*' yerine '*Allah aşkı*' kavramını icat etmeleri İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde sûflere yönelttiği eleştirilerden bazılarıdır.⁴¹²

İbnü'l-Cevzî, kalbin dolaşımına ve uyanıklığına değinmiş, ilk gördüğü şey "En büyük cezalandırma, cezalının cezayı hissetmemesidir," sözünden ibarettir. Bundan daha beteri haram mala sevinmek, günahları rahatça yapmak gibi cezayı gerektiren şeylere olan sevinçtir. Gizli cezalarından münacatın tadı ve ibadetin lezzetinin kaldırılmasıdır. Diğer taraftan ilâhî muhabbetin tatlılığına değinir: "Dostlarını ilk önce seven, onlara verdiği hibelerle öven, onlara verdiklerini satın alan zatın şanı ne yücedir. Ne acayip korumalı bir hâlet ki, her isteyenin gücü oraya yetmez."⁴¹³

İbnü'l-Cevzî sosyal hayatı da iyi gözlemleyebilen bir kişidir. Sıradan halk tabakasını eleştirdiği birçok husus vardır. "İç ve Dış Âlem Arasında İbadet" başlığı altındaki hatıratında; Avam halkın bir kısmı, dinî hayattan yüz çevirdiklerini, belki hayvanlar gibi âdetlerine devam ettiklerini gördüğünü söyler. "Bunlar para olduktan sonra helâl mi, haram mı aldırılmazlar... Kolaylarına gelirse namazı kırlarlar, kolaylarına gelmezse terk ederler. İçlerinde büyük günahları açıktan yapanlar var. Kesin olarak günahı işleyene ceza verildiğinde imdat çağrıcıları görüyorsun. Bunlar, hangi günahla bağırıp olanları unuturlar..."⁴¹⁴

Anlaşıyor ki, İbnü'l-Cevzî birçok mutasavvıf ile yaşamış, onların dünyadan uzaklaşmalarını, onlardaki zühdleri ve nefislerini ihmal edip ona hiç pay vermemelerini, hiçbir ihtiyaca dikkat etmemelerini görmesiyle dehşete kapılmıştır. Ayrıca kişilerin iç ve dış hayatlarının birbiriyle çeliştiğini, riya ve gösterişin yayıldığını ihlas ve samimiyetin azaldığını müşahade etmiş, ıslahatçı bir mürşid olarak gerek vaaz ve irşad faaliyetlerinde gerekse kaleme aldığı eserlerinde eleştiri ve tavsiyelerini yapmaktan geri kalmamıştır.

411 Bkz. İbn Receb, Abdurrahman bin Ahmed, *Ez-Zeyl ala-Tabakâti'l-Henabile*, Riyad, 2005.

412 Yavuz, Yusuf Şevki, 'İbnü'l Cevzî', *DİA*, İstanbul, 1999, XX / 544.

413 İbnü'l-Cevzî, Saydu'l-Hâtır, s. 11.

414 İbnü'l-Cevzî, Saydu'l-Hâtır, s. 11-12.

Müellif *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde de zâhidlik göstermekten bahsetmektedir; çünkü çoğu zaman riya, zâhid olana diğerinden daha fazla tehlike verebilmektedir. Bazen zâhidin zevklerinden zühd etmesi, başka dünyevî zevkler için olabilir. Mesela '*falan zâhiddir*,' denmeyi istemesi gibi veya peşinden gidenleri, el öpenleri gördüğünde sevinmesi... Ona göre bu zâhid farkına varmadan başkalarından daha fazla dünyayı talep etmiş olur. Bunun yanında başka bir hakikati de vurgular; “Nefis binek gibidir, onu besleyip yemi verdiğin zaman istediğin yere seni ulaştırabilir, ancak ihmal edip hakkını vermezsen geri kalıp yolun sonuna kadar seni götüremez.”⁴¹⁵

İbnü'l-Cevzî, kendi dönemine kadar teşekkül eden İslâmî telâkki ve disiplinlere eleştirel yaklaşımlarda bulunmuş, Kur'an, Sünnet ve beşerî ilimler açısından İslâm'a genel çerçevede bir bakışla yaklaşmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin tenkidî bir tarzda incelediği disiplinlerin başında tasavvuf geleneği ve buna bağlı olarak bazı sûfîlerin hareketleri gelmektedir.⁴¹⁶

İnsanın fıtratı gereği, aşırılığa meyyaldır. Doyumsuzluk, insanın tabiatında vardır. Dini yaşayışta da aşırılıklar kaçınılmazdır. Bir açıdan dini nasslar, bu aşırılıkları frenlemek için uyarılarla doludur. Zühd denilen yaşama biçimi de zamanla aşırılıklara sebebiyet vermiştir. Başta Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere, sahabe ve bunların izinde gidenler, sürekli bu konuda uyarılılarda bulunmuşlardır. Hasan el-Basrî, Süfyan es-Sevrî gibi zatlar bu görevi ifa etmişlerdir.

İbnü'l-Cevzî, de bu görevi devam ettirmiştir. Bir ders-i âm kişiliğine sahip olarak, halkın bütün katmanlarına hitap etmiş, özellikle dünya ehli olan kesime taksiratlarını dile getirmiştir. Özellikle dünyalıktan el-etek çeken tabakayı da başta kendi bedenlerine yaptıkları eziyetler ile dünya hayatına yüz çevirmeleri konusundaki aşırılıkları ıslah etmeye çalışmıştır.

Tarihî seyir içerisinde, iktidarı ve yönetimi elinde bulunduran siyasî erk, medrese, tekke ve zaviye bir de avam halk tabakası bunlar birbirinden etkilenmiş ve yekdiğerini etkilemişlerdir. Ancak etki etme ve etkilenme düzeyleri zaman ve şartlara göre değişiklik arz etmektedir. Çalışmanın muhtelif yerlerinde değinildiği üzere, müellifin yaşadığı dönem söz konusu katmanlar arasında büyük oranda etkileşimler olmuştur. Buna bağlı olarak fikrî ve ameli bazda ifrat ve tefritler yaşanmıştır. Müellif, bazen avam halk

⁴¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 12.

⁴¹⁶ Yavuz, Yusuf Şevki – Avcı, Casim, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *DİA*, XX / 544.

tabakasını eleştirmekte, ilmiye kesimini teşkil eden medrese ehlini eleştirmekte⁴¹⁷, en çok da sosyal hayatı terk edip meydana boş bırakarak inzivaya çekilenleri diğer bir ifadeyle tasavvuf ehlini eleştirmektedir. Hacimli bir eser olan ve içeriğinin ekseriyeti tenkit ve eleştirilerin teşkil ettiği *Saydü'l-Hâtır* eserinde sarahaten iktidar sahiplerini eleştirdiğine rastlanılmadı.⁴¹⁸ Yaşadığı dönemde şahit olduğu bir kısım Sûfilere yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır:

a) Zahidlerin efendisi Hz. Peygamber s.a.v.'in örnek hayatını ölçü almak yerine başka zatları ölçü almaya çalışmaları.

b) Halkın sûfilerin bütün davranışlarını doğru kabul edip, onları dinî nassların ve Hz. Peygamber'in^(s.a.v.) önüne geçirmeleri.

c) Nefis terbiyesi için insanın kendisine eziyet etmesini tavsiye etmeleri.

d) Zaruret miktarı dışında mal biriktirmeyi ve rızık endişesiyle çalışmayı tevekküle aykırı görmeleri.

e) Benimsedikleri hayat tarzıyla ruhbanlığa benzer bir yol takip etmeleridir.

İbnü'l-Cevzî, sûfilerin hayat tarzının Hz. Peygamber'in gösterdiği çizgiye çekilmesi gerektiğini ısrarla belirtmiştir.⁴¹⁹ Bu konuda *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde şöyle der: “Bu konuda tefekküre daldım gördüm ki; eldeki serveti muhafaza etmek gerekli bir şeydir. Câhil olan bir kısım zâhidlerin tevekkül adına işledikleri elde avuçta ne varsa, elden çıkarmanın meşru olmadığını gördüm.”⁴²⁰ Allah'ın Resûlü^(s.a.v.) Ka'b bin Malik'e: *Malının bir miktarını yanında alıkoy* dedi. Sa'd'a ise şöyle buyurdu: *Varislerini zengin olarak bırakman onları başka insanlara muhtaç olacak halde bırakmaktan daha hayırlıdır.*⁴²¹ Müellif, tasavvuf literatüründe yer alan “*fakr*” ile maddî zenginliğin zıddı olarak “*fakir*”liğin birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini ısrarla ifade etmekte ve bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ve Raşit halifelerin yaşayışını tavsiye etmektedir.

Müellif, nübüvvet yolunu örnek gösterirken şöyle tavsiyede bulunur: “Saadet asrının meşrebine tutun. Bir bak onlardan hiçbiri bu câhil zâhidlerin yaptıklarını yapmış mı? Bulandırılmamış ilk meşrep, en duru olandır. İslam'ın saf ve sağlam olan temel

417. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 25-26.

418 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 507-508.

419 Topaloğlu, *Telbîsü İblîs, DİA*, c: 40, s. 396; *Telbîsü İblîs*, s. 60, 64.

420 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 71-72 .

421 Buhârî, Vasâyâ, 2; Hadisin davamı şöyledir. “...Vârisleri zengin bırakman, onları muhtaç ve insanlara el açar bırakmandan iyidir...Sen ev halkına bir harcamada bulunduğun zaman şüphesiz ki, ondan sevap alırsın, hatta hanımının ağzına verdiği lokmadan bile. Buhârî, *İmân*, B.41, Nafakât, B.1,Vesâyâ, B.2; Müslim, *Vasiyyet*, H.No:5, 8. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. el-Kardavî, Yusuf, *Fakirlik Problemi Karşısında İslam*, terc., Abdülvahhab Öztürk, Nur Yay., Ank., 1975.

esaslarının üzerine bozuk görüşlerinin karıştırıldığı meşreplerden sakın. Sanki din eksilmiş de tamamlamaya ihtiyacı varmış da üzerine fazladan bir şeyleri ekliyorlar. Şunu iyi bil ki, nefis binek gibidir. Beslemek ve bakım ister bunu ihmal ettiğin zaman seni yolda bırakır.” Sırtında yiyecek taşıyan bir kişiyi görenler ona sormuşlar: *Sen Resûlullah'ın arkadaşıysın, nasıl yiyecek derdine düşersin? Demiş ki: Nefis azığına garanti altına alınca sükûnet bulur.*⁴²² “Süfyan es-Sevri (ö. 161/ 778) ise şöyle der: *Bir aylık azığına elde ettikten sonra ancak kendini zühd ve ibadete ver.*” Bazı insanlar, ellerinde propagandadan başka bir delil ve kaynak olmadan *Böyle davranmak, Rezzâk olan Allah hakkında şüphe etmektir. Ona tevekkül edip güvenmek daha iyidir,* derler.⁴²³ Sakın onlara aldanma. Bazen seleflerin zâhidlerinden benzer olaylar rivayet edilmektedir. Onlar bize ölçü olamaz. Onların hilâfına davranmaktan endişe etme. Ebubekir el-Mirâzî der ki: Ahmed bin Hanbel'in (ö. 241/ 855) evlenmek istediğini öğrendiğimde ona: *İbn-i Edhem'i anlattığımda...* Ahmed bin Hanbel yanlış düşündüğümü söyledi ve bana bağırarak şöyle dedi; *Ben Allah'ın Resulü 'nün* ^(s.a.v.) *hayatını anlatıyorum. Sen ise sokak hikâyelerini anlatıyorsun, dedi.*⁴²⁴

Bir kişi, sebepleri reddedip zâhidlik iddiasıyla *ben yemeyeceğim, içmeyeceğim, yazın güneş altında duracağım, kışın da soğuktan korunmayacağım* demesi doğru değildir. Bunun gibi ailesi olan biri; *Ben çalışmayacağım ailemin rızkını Allah verir.* deyip ailesini sıkıntılara düşürürse o kişi günahkâr olur. Allah Resûlü ^(s.a.v.): *Kişiyi günah olarak ailesinin geçimini temin etmemesi yeter.*⁴²⁵ Buyurmuştur.

İbnü'l-Cevzî bu hususta düşüncesini şöyle ifade eder: “Bil ki, çalışmak himmeti toplar, gönlü meşgalelerden arındırır ve halkın eline bakmaktan kurtarır. Nefsinin de yerine getirilmesi gereken bir hakkı vardır. Din de bu konuyu açıklamış: *Nefsin senin üzerinde hakkı var. Gözlerinin senin üzerinde hakkı var,*⁴²⁶ diye rivayet edilmiştir. Sülûka

422 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 74.

423 Rezzak hakkında şüphe etmek sebeplere tutunmak azığı toplamakla değil Allah'ı rızık dağıtımından dolayı töhmet etmek rızık dağıtımındaki hikmetlerini inkâr etmekle olur. Cahillerin, -Allah Subhanehu- “kulaksıza boğaz vermiş” dedikleri gibi bu bozuk bir görüştür. Rezzak hakkında şüphe Allah'ın insan yaratılışına koyduğu çalışma güç ve kabiliyeti gerektirdiği gibi kullanmayıp Allah'ın yarın bu gücünü nerede kullandın diye sormayacağını zannetmekle olur.

424 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 75.

425 Ebû Dâvûd, *Zekât* 45. Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan bu mânadaki hadîse göre ise: “Kölelerinin nafakasını vermemek, insana günah olarak yeter” buyurdu. Müslim, *Zekât* 40.

426 Buhârî, *Savm*, 51; Hadisin sebep-i vürudu şöyledir. Peygamber Efendimiz, hicretten sonra muhacir ile ensarı kardeş ilan etmişti. Aralarında manevi kardeşlik bağı kurduğu sahâbiler arasında Selmân-ı Fârisî ile Ebu'd-Derdâ da vardı. Ebu'd-Derdâ, İslâm'la şereflendikten sonra Allah'a ibadet dışında hiçbir şeyle meşgul olmamaya karar vermişti. Ticareti bırakmış, hatta ailesini dahi ihmal etmeye başlamıştı. Onun bu durumuna şahit olan Selmân, kardeşi Ebu'd-Derdâ'yı şu sözlerle uyardı: “Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır. Ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Şu halde her hak sahibine hakkını

girmiş mürid ile nefsi; tanımadığı her kapıya gelenlere havlayan; ancak önüne bir parça kemik atıldığı zaman susan köpeğin misaline benzer. Nefse önem vermekten maksad hikmetin dağılmamasıdır başka bir şey değil. Bu ilkeleri anla, bunlar önemli şeylerdir.”⁴²⁷

Ahlâk-ı kâmil, ilim ile amel bütünlüğüdür. İlimsiz amel, amelsiz ilimle ahlâk olmaz.⁴²⁸ İbnü'l-Cevzî, en çok karşı çıktığı hususlardan biri olan taklidi şöyle dile getirir: “Zâhid geçinenler, halkın nefretine sebep olan şeyleri din adına yaptılar. Öyle ki, halk bunlara bakıp ‘din o kadar zahmetli bir şey mi?’ diye gözleri korkutulmuş oldu. Neticede maksad dinimizin tamam ve mükemmel olduğunu bilmektir. Dini meselelerde şahısları taklit etmek yerine, Resûlullah ile ashabının yolunu takip edip, sokak masallarına inanmamak gerekir”⁴²⁹ Böyle hareket edildiği zaman, kişinin başka tavsiyelere ihtiyacı kalmaz.

2. Saydü'l-Hâtır Eserinde Eleştirileri ve Tavsiyeleri

2.1. Cehalet ve Bid'atlar

İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-Hâtır* adlı eserinde genel olarak kurtuluşun ilim ve irfanda, örnek alınması gereken hayat biçimi de Hz. Peygamber^(s.a.v.) in, Râşit halifelerin, sahabe ve seçkin seleflerin hayatı olduğunu söylemiştir.⁴³⁰ En çok eleştirdiği hususlar ise din adına meydana çıkan bid'atlar, tasavvuf ehlinde zuhur eden şatahat kabilinden olayları ve kitapları toprağa gömecek derecede ilim ve kitaba yüz çevirmeleridir. İlerde müellifin bu hususlardaki görüş ve eleştirileri bunun yanında yaptığı tavsiyeler üzerinde detaylı olarak incelenecektir.

ver!” Ebu'd-Derdâ, Selmân'ın bu sözlerini Peygamber Efendimize aktarınca Allah Resûlü (s. a.s), “Selmân doğru söylemiş” buyurdu. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, I, 263.

427 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 50.

428 ‘Bildikleriyle amel edenlere Allah bilmediklerini öğretir’ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, X / 15. Tasavvuf ehlinin bu hadisi sıkça anmaları, tasavvufî yöntemin ‘amel’e dayandığını ancak bu şekilde insanın ahlak-ı kamil ve ihsan mertebesine ulaşabileceği amacına yöneliktir. Bkz. Serrâc, *Lüma'*, s. 12.

429 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 51.

430 Örnek olarak bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 467, 498, 534-535

Bid'at, asr-ı saâdetten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terimdir.⁴³¹ Bid'at biri geniş, diğeri dar kapsamlı olmak üzere iki şekilde tarif edilmiştir. Geniş kapsamlı tarife göre bid'at Hz. Peygamber'den^(s.a.v.) sonra ortaya çıkan her şeydir. Bid'atı dar kapsamlı olarak anlayanlar ise onu, "Hz. Peygamber'den^(s.a.v.) sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili olup ilâve veya eksiltme özelliği taşıyan her şey" diye tarif etmişlerdir.⁴³² Bu görüşü benimseyenler arasında, Mâlikîler'den başta İmam Mâlik olmak üzere Turtûşî, Şâtubî; Hanefîler'den Bedreddin el-Aynî, Birgivî; Şâfîîler'den Beyhakî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Hacer el-Heytemî; Hanbelîler'den Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Receb sayılabilir. Bunlara göre dinle ilgisi ve dinî mahiyeti bulunmayan şeyler bid'at sayılmaz; bu bakımdan örf ve âdet türünden olan davranışlar bid'at kavramının dışında kalır. Dar kapsamlı bid'at anlayışına sahip olanlar görüşlerine mesnet olarak, *İşlerin en kötüsü sonradan ihdas edilenlerdir*⁴³³ *Sonradan ihdas edilen her şey bid'attır*⁴³⁴ ve *Her bid'at dalâlettir*⁴³⁵ Mealindeki hadislerin genel ifadelerini esas almışlardır.

İbnü'l-Cevzî, yaşadığı dönemdeki tasavvufî hayatta ve dini yaşayışta meydana gelen hurafeler şeklinde nitelendirdiği dengesizliği, iki temel faktör olumsuz etkilemiştir. Bunlardan biri; her dönemde söz konusu olan cehalettir. Diğeri ise Hristiyanlığın, mistisizminin aktif olduğu zaman ile mekânın yakın olmasından kaynaklanan, dini kisveli adet ve gelenek gibi yaşantılardır.⁴³⁶

Bu konuda müellifin anlayışı şöyledir "Bazı kişiler; insanları gözünde o kadar büyütülür ki, dini bilmeyen kişi onlardan intikal eden haberi hemen kabul eder; çünkü onun şuurunda o kişilerin büyüklüğü var. Mesela Ebu Yezid'in *Benim nefsim tembellik yapınca ben de, bir sene boyunca su içmeyeceğim, diye yemin ettim*, dediği rivayet edilir. Ebu Yezid gerçekten bunu yaptıysa çirkin bir hata, büyük bir yanıldır; çünkü su gıdaların vücuda nüfuz etmesine yardım eder. Beden üzerinde hiçbir şey onun yerini tutmaz, su içmeyince nefsin eziyet etmiş demektir. Hâlbuki Resûlullah'a ^(s.a.v.) tatlandırılmış su ikram edilirdi. Bunu görüyor musun? Bu; nefsinin kendine ait olmadığını

431 İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, "bd'a" md; *et-Ta'rifât*, "bid'at" md, Tehânevî, *Keşşâf*, "bid'at" md.

432 Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara, 1985, s. 61-64; Abdüsettar Abdülhamîd el-Kudsî, "Bid'atcının Rivayeti" (trc. Salâhaddin Polat), *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1986, s. 397-414; Yaran Rahmî, "Bid'ât" mad, *DİA*, XI / 60.

433 Müslim, "Cum'a", 43.

434 Nesâî, "İdeyn", 22; İbn Mâce, "Muqaddime", 7.

435 Müslim, "Cum'a", 43; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6.

436 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, s. 37.

ve sahibinin izni olmadan, onun hakkında tasarruf etmenin caiz olmadığını bilen kişinin yaptığı yanlışlıktır.”⁴³⁷

İbnü'l-Cevzî, yaşadığı dönemdeki bunun gibi bir kısım sûfilerin, düşüncelerini aktarırken; “Ben hac için Mekke'ye doğru ayakkabısız yola koyuldum. Ayaklarıma dikenler batardı onu yere sürter, fakat çıkarmazdım. Üzerimde yünden sert bir aba vardı, gözlerim bana acı verdiğinde bu abayla silerdim, sonunda bir gözümü kaybettim...” ve bunun gibi birçok hikâye ve bazen de hikâyeciler, bunları keramet olarak gösterip onları halkın gözünde o kadar büyütürlerdi ki, halk bu kişileri İmam Şafii ve İmam Ahmed'den daha üstün hayal ederdi. İnanın ki, bu en büyük günah ve en çirkin kusurlardandır; çünkü Allah: *Nefsinizi öldürmeyiniz...*⁴³⁸ diyor. Resûlullah da (s.a.v.): *Senin nefsinin de senin üzerinde hakkı vardır.*⁴³⁹ der. Ebu Bekir, (r.a.) Resûlullah'la (s.a.v.) hicret yolunda bir gölgelik aramış ve bir kaya gördüğünde gölgesinde kendilerine dinlenme yeri hazırlamıştır. Bu taksiratların ilk örnekleri, bu ümmetin seleflerinden alınmıştır ve bu da iki sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi cehalet, ikincisi ise Hristiyanlığın mistiklikle aynı zamanlarında yaşamalarıdır.”⁴⁴⁰ Demiştir.

İbnü'l-Cevzî, dinin zahirine uymayan bir kısım mutasavvıfların hal ve hareketleri âlimler tarafından tenkit edilince kendilerini tasavvufa ve kerametleri inkaretmekle itham edildiğinden yakınmıştır. Kendisi ve onun gibi düşünenlerin tasavvuf ve kerameti inkaretmediklerini, bu alanda sahih bilgiyi dolayısıyla şeria-tı garrayı ölçü almak gerektiğini anlatmak istediğini söylemiştir. Eserde bu konuda şöyle der: “...Biz diyoruz ki, hayır kerametleri inkâr etmiyoruz, sadece doğruları takip ediyoruz. Salihler şeriata uyup kendi görüşleriyle ibadet etmeyenlerdir. *Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, en iyiyi yapmaya çalışınız, o zaman size müjdelers olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanınız.*⁴⁴¹ O kadar fakirliğe teşvik ettiler ki, bazı insanlar bütün mallarını ellerinden çıkardılar. Sonra iş başkalarına muhtaç olma ve insanlardan dilenmeye kadar vardı. Onların fakirlik propagandaları yüzünden nice insanlar zarar gördü.”⁴⁴²

Müellife göre ister ilim adına ister zühd adına olsun, dinin asıl prensiplerinin önüne geçen, halkın da hüsn-ü niyetle kabullendiği hurâfelerin temeli, genelde iki kaynaktan

437 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 38.

438 Nisa, 29.

439 Buhari 9/ 4355.

440 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 38.

441 Buhârî, *İmân* 29. Ayrıca bk. Nesâî, *İmân* 28.

442 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 37-38.

İslam toplumuna bulaşmıştır. Bunlardan biri; Kelam ilminde çok müdahalelerin yapılması, diğeri, tasavvuf adına bid'atların işlenmesi ve felsefenin her alana bulaşmasıdır.⁴⁴³ Şöyle der: “Bazı âlimler, din konusunda Allah Resulüne (s.a.v.) hayatını örnek almaya kanaat edip yetinmediler, kitap ve sünneti yeterli bulmayıp, filozofların görüşlerini ölçü alıp, felsefeyle akâid konularına yaklaştılar. Bu durum, kendilerini karanlıktan aydınlığa çıkaramadığı gibi, bozuk görüşleriyle halkın inançlarının bozulmasına sebep oldu.”⁴⁴⁴

İblîs'in onlara yaptırdığı ilk kötü Hurâfe, ilimden yüz çevirip kitaplarını toprağa gömmeleri ve yazıları suyla silmeleri olduğunu söyleyen müellif, “Güya bu yaptıkları onları gerçek âbidliğe ulaştıracaktı. İblîs kurduğu bu tuzakla bilgisiz avam halkın teveccühünü celb edecek bazı irhâsatları onların eliyle izhar etti. Böylece gururlanıp hevâ ve heveslerini kendilerine ilah edindiler. Eğer kitaplarını toprağa gömdükleri andan itibaren, kendi çıralarının sönmüş olduğunu bilselerdi, tuzağın farkına varabilselerdi, böyle yapmayacaklardı. Ne var ki İblîs ilimlerini toprağa gömdürebilecek kadar hile ve tuzaklara sahipti. Bu iki yönden dinimize tereşuh eden fesat ve hurâfeleri engelleyecek, gerçek ve doğruya iletecek yol ilim ve irfan yoludur.”⁴⁴⁵ demiştir.

Müellif, tasavvufî hayatta şahit olduğu bazı olayları şatahat, bazılarını istidrac kabilinden görmektedir. Arapça asıllı olan şatahat, şataha kökünden türetilerek; “sarsılma, yürüme, titreme ve gevezelik etme” anlamlarıyla kullanılsa da zaman içinde, “hezliyat” ve bununla bağlantılı olarak; “latife, şaka, eğlence, maskaralık etme” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sonraki süreçte edebî ve tasavvufî bir terim olarak kullanılan kavram, aslında yukarıda sözü edilen anlamlarla olan bağına korumuştur.⁴⁴⁶ Tasavvuf literatüründe ise, “şeriata uymaz gibi görünen sözlerin” zuhurudur. Dıştan bakınca, bu sözlerin hiçbir manası yokmuş gibi görünür. Ancak, o sözler, sûfinin, ruhânî yükselişinde, ulaştığı farklı varlık alanı açısından ele alınınca, anlaşmazlık durumu ortadan kalkar.⁴⁴⁷ Bu tür sözler, bazı sûfilerin “vecd ve istiğrak” gibi tasavvufî hallerin etkisiyle kendi iradeleri dışında, manasını düşünmeden söyledikleri ve dışarıdan bakıldığında da akla ve şeriata muhalif

443 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 537-538.

432 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s.253.

445 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 256.

446 Kurnaz, Cemal-Ali Mustafa Tatci, *Türk Edebiyatında Şathiyye*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001, s. 3.

447 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 595.

gibi görünen sözlerdir.⁴⁴⁸ İbn Haldun, vecd halinde olan kimselerin maddî algılardan uzak olduğunu, bu halini ifade etmekte çok zorlanacağını, bu yüzden kastetmedikleri şeyleri söylediklerini, kendisinde olmayan kimselerin de söylediklerinden ve yaptıklarından sorumlu olmayacağını söylemiştir.⁴⁴⁹ Şathiyyeler, tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinden itibaren üzerinde durulan önemli konulardandır. Meseleyi analitik açıdan ele alan İmam-ı Rabbânî, sekrin galebesiyle bu ifadeleri söyleyenleri mazur görmüştür. Zira, zahirî anlamdaki sarhoşun dünyayı algılayışı nasıl farklılık arz etmekteyse, benzer durum manevî sarhoşluk için de geçerlidir.⁴⁵⁰

İbnü'l-Cevzî, yaşadığı dönemde zühd ve tasavvuf ehline eleştirel bir tavrı vardır. Bunların ekseriyeti ifrat ve tefrit olarak nitelendirdiğinden daha önce söz edilmişti. Müellif, aşırılık ve ihmalkârlıkları bazende, istidrac olarak ifade etmiştir. Eserin bazı yerlerinde söylediği gibi, hakikatte kendisi zühd ve tasavvufî hayata karşı değildir. Ancak, yine vurgulandığı üzere, o dönemde avam halkın yeteri derecede dini alanda sahil bilgiden mahrum olmaları, ekseriyetinin cahil olması şatahata sebep olmuştur. Bunun yanında, dönem olarak “karîb-ül ahd” yani cahiliye devrine ve Hristiyan gibi Muharref dinlerin mistisizmi tortularının henüz o coğrafyadan tam olarak silinmemiştir. Bundan dolayı, mücaveret ve sosyokültürel etkileşim sonucu taklitler, özenmeler, hurafeler, nihayet ifrat ile tefrite varan dengesizlikler vuku bulmaktadır. İşte müellifin bütün çabası ve kavgası bunun ıslahına dönüktür.

İbnü'l-Cevzî, söz konusu bozulmaları istidrac olarak değerlendirmekte ve bu gibi durumlara karşı özet olarak üç önemli hususa dikkat çekmektedir. İlki bilinç ve farkındalıktır, yani yaptığının bilincinde olmak, diğeri örnekliktir. Bir diğeri ise ibret almaktır.⁴⁵¹ Dünya ve ahiret, ruh ve beden, zahir ile batın arasında bozulan dengeyi ıslah etmeye çalışan müellif, bu mevzuda şunları kaydetmektedir: “İnsan kendi nefesine gücünün üstünde yüklememeli, zira beden bir binek misalidir. Bineğe iyi bakmazsan seni menzile vardi ramaz. Bazı insanlar zâhidlik adına nefsin her türlü meşakkat ve açlığa zorlayıp alışageldiği bütün ihtiyaçlardan mahrum bıraktığı için türlü türlü hastalıklar baş gösterir. Sonuçta birçok ibadetleri ifa etmekten geri kalır. Hâlbuki, her nefis alışageldiği

448 Bu konuda bkz. Bkz. Haksever, Ahmet Cahid, “Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı örneği” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1, c. III, sayı: 5, ss. 103-126.

449 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Ankara, 2004, II / 681.

450 Haksever, s. 125.

451 Mesela eserde doksan altı yerde ruh beden, nefis beden ikilemine vurgu yapar ve bu ikilemde meydana gelen dengesizlikleri ıslah etmek için önerilerde bulunur. Bu konularda detaylı malumat için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, “İlim ve Cehalet Arasında Hayat Gerçekleri” başlığı, s. 34-45.

âdetine göre beslenmeli. Allah Resulü, (s.a.v.) tavuk etinden yer ve sahih hadiste rivayet edildiğine göre, helva ve balı çok severdi.⁴⁵² Bunları bulamadığı zamanda sofrasına ne gelirse onu yerdı. Evet, göçebe hayatı yaşayan bedevi belki alışmış olduğu çetin hayat şartları altında, yamalı aba ile kuru ekmek nefsinin fizyoloji gereksinimine kâfi gelebilir, fakat nazik hayata alışmışın, hayat tarzı bir değişimi, bedenini takatten düşürür. İbadetlerinde zafiyet meydana gelir. Yeme konusunda iyi iştahıyla meşhur Hasan el-Basrî, sofraya oturduğunda boğazından hiçbir şeyi esirgemezdi. İbn Sirîn'in evinde, tatlı olmadığı gün olmazdı. Süfyan, (es-Sevri) seyahate çıkarken yanından kızartılmış kuzu ile Faluzec (bal ve undan yapılan bir çeşit tatlı) eksik etmezdi. Rabia; (Adeviye) *Allah'a ibadet edecek beden faluzec tatlısını yemesinde bir sakınca görmüyorum*,⁴⁵³ demiştir.

Müellife göre rahatlık içinde yetişen insan; elinden geldiğince nefesine iyi muamele edip, onu birden alışagelmış olduğu âdet ve alışkanlıklarından menetmemelidir. Bu konuda şu tecrübelerini anlatır: “Bu tecrübeyi kendi nefsimde yaşadım. Rahatlık içinde yetişmiş biri olarak bir anda kendimi alışagelmış olduğum nimetlerden alıkoyup nefsimin bütün isteklerine sed çekerken, beni birçok ibadetlerimden geri bırakan rahatsızlık meydana gelmesine sebep oldu. Öyle ki, her gün beş cüz Kur'an okurken, bünyeme iyi gelmeyen yediğim yemek yüzünden o gün bir cüz ancak okuyabildim. Bunun üzerine kendi kendime; her harfe on sevap kazandıran, beş cüz Kur'an-ı Kerim'i okumama vesile olan lokmayı yemem, en büyük ibadet hükmünde olsa gerek dedim. Şunu da unutmamak lazım, yediği lokma bedenine zarar verir veya hayır işleri yapmasına engel teşkil ediyorsa kişi o lokmayı yememesi lazım. Akıl sahibi bir mücahid, cenk atını nasıl besliyorsa bedenini iyi ve dengeli bir şekilde besler. Canının istediği her şeyden al, nefsinin bütün ihtiraslarını yerine getir demek istediğimi zannetme. Demek istediğim nefsi denge ve kıvamında koruyabilecek ne aşırı şekilde besleyip kalbi kasvetleştirmek, ne de ibadetten geri kalacak şekilde mahrum bırakmak, ihtiyaç ve gereksinimi dozunda beslemeli, zira aşırı yemek uyku yapar, mideyi haddinden fazla doldurmak kalbi köreltir, bedende telafisi zor hastalıklar yaratır. İşaret etmeye çalıştığım reçeteyi anla. Selamet yolu orta yoldur.”⁴⁵⁴

Müellif, en çok eleştirdiği hususlardan biri de tasavvuf ehlinin bir kısmında ilme, kitaba yüz çevirmeleri ve cahillikleridir.⁴⁵⁵ Ona göre yaratılanlar arasında ilimden daha

452 Buharî, *Eşribe*, 15, Tıb, 4.

453 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 504.

454 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, 503-504.

455 Bu konuda örnek olarak bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 252-256.

büyük bir şey yoktur. İlmin olduğu yerde nur ve hayat mutluluğa sebep olur. İlmin bulunmadığı yerde ise; cehalet ile karanlık, zulme, isyana ve delâlete sebep olur. Bu konudaki sözleri; “Şu ayette ki mana ilim sahiplerinin ilim sayesinde eriştikleri makamı anlamamıza delildir: *Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.*⁴⁵⁶ “Şeytanın gizli tuzaklarından biri de insan nefesine ibadet etmeyi sevdirep onu ibadetlerin en faziletlisi olan ilimden uzaklaştırmak istemesidir.”⁴⁵⁷ Müellifin bu sözlerinden ilme verdiği önemi anlaşılmaktadır.

İbnü’l-Cevzî, bazı mutasavvıfların yazmış oldukları kitaplarını imha ettiklerinden bahsetmektedir. Bunda bazen hüsnü niyet göstermekte, bazen de sert bir şekilde eleştirmektedir. Ona göre kitapları yok etmek gibi bu durumlar en azında helâl metâi zâyî etmek olur. Onun nazarında İblîs, insanı aldatmak için her yola başvurmakta olduğundan böyleleri içinde sebep ve saikler bulmaktadır. *Gerçek şu ki, İblîs onlar hakkındaki tahminini doğrulamış oldu; çünkü inanan bir grup hariç hep ona uymuşlardı.*⁴⁵⁸

İbnü’l-Cevzî’ye göre Şeytanın gizli tuzaklarından biri de insan nefesine ibadet etmeyi sevdirep onu ibadetlerin en faziletlisi olan ilimden uzaklaştırmak istemesidir. Bunu şu şekilde açıklar: “...Öyle ki, eski âlimlerden bazıları kitaplarını toprağa gömmüş ve denize atmış duruma gelmişler, bu olay birden fazla kişiden varid olmuştur. Yine de ben iyi niyetle olaya yaklaşarak diyorum ki, kitaplarında kendi şahsi görüşleri var olup bunların yayılmasını istemediklerinden bu yola gitmişlerdir. Yoksa ne olursa olsun, sonu tehlikeleri iktiza etme durumları dışında, içinde doğru ve faydalı ilim bulunan kitapları, müsveddeleri yok etmek doğru olamaz, en azından helâl bir metâi zayi etmek olur. Şeytan bu hilesiyle bir kısım sûfîlerin tuzak ağına almış, öğrencilerine mürekkep kaplarını yasaklayacak dereceye kadar gidebilmişlerdir.”⁴⁵⁹

Şu hadisler ilmin kıymetine işâret için kâfidir: *Âlimler, peygamberlerin varisleridirler.*⁴⁶⁰ “İlim talep etmek, Allah katında nafile namaz, oruç, hacdan ve fısebilillah cihaddan efdaldır.”⁴⁶¹ “İlminden menfaat görülen bir âlim, bin âbiddin hayırlıdır.”⁴⁶² “Şeytanın aldattığı kimse, karşısındakinin kusurlarıyla uğraşır, nefisini

456 Fâtır / 28.

457 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, s. 113-114.

458 Sebe / 20.

459 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtır*, 114.

460 Ebu Davud 3641, İbni Mace 1/ 223, Tirmizi 282.

461 İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b.Yezid el-Kazvini, *es- Sünen*, thk.: Muhammed Fuad Abdulkâbi, Mısır,1972, Kitâbü’l-Fiten (36), Bab: 17, No: 3994, II, 1322.

462 Bu hadis Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’nin (ö. 1893) derlediği hadisleri ihtiva eden eseri olan *Râmuz-ül Ehâdis*, İstanbul, ts, te yer almaktadır. sh: 314.

temize çıkararak iman ve marifetullahtan mahrum kalır. Oysa iman ve hikmetle marifetullah'a yol bulan kimse böyle değildir.”⁴⁶³

İbnü'l-Cevzî, kişi ilmiyle keşifler yapacağını ve imanının marifetullahla güçleneceğini söyler; çünkü daha önce de belirttiği gibi, ölçü Allah Resulü'nün örnek yaşantısıdır. İlim en büyük temel, en büyük nurdur derken ilmin, kitap okumanın ibadetten üstünlüğüne vurgu yapmaktadır.⁴⁶⁴ Ancak burada bir yanlış anlamaya engel olacak esnekliğe dikkat çekmek gerekir. İbnü'l-Cevzî'nin sözlerindeki kastının, amelsiz bir ilim olmayacağı ve olamayacağı şeklindedir; çünkü ilim, amelsiz yavan ve dayanaksız olmaktadır. İbnü'l-Cevzî, eserinin her bölümünde, mümin için Kur'an ve sünnetin hayat rehberi olduğundan bahsetmektedir. Belki burada körü körüne bilgisizce hiçbir ilmi araştırma yapmadan dayanaksız sözlerle hareket eden tasavvuf ehlini uyarmayı amaçlamaktadır. Nitekim şu sözleri bu zannımızı doğrulamaktadır:

“Nice ilmi ihmal edenler ibadet yapıyorken ihtiraslarının azabında batır. Nafile uğruna birçok farzı bırakır. Faziletli zannettiği bir şey için vacibi terk edebiliyor. Eğer kendilerinde ilimden bir kıvılcım olsaydı eğer doğruyu bulacaklardı. Anlattıklarımı düşün, gerçeği bulacaksın Allah'ın izniyle.”⁴⁶⁵

Daha sonra düşüncelerini şu ifadelerle pekiştirir. “Varlık âleminde, ilimden daha değerli hiçbir şey yok, nasıl olsun ki, rehber sadece odur. O olmadığı zaman her yerde delalet olur. Şeytanın gizli tuzaklarından biri de insanı nefsine ibadet etmeyi sevdirep, onu ibadetlerin en faziletlisi olan ilimden uzaklaştırmak istemesidir. Öyle ki, eski âlimlerden bazıları kitaplarını toprağa gömmüş ve denize atmış duruma gelmişler. Bu olay birden fazla kişiden varid olmuştur. Yine de ben iyi niyetle olaya yaklaşıyor diyorum ki, kitaplarında kendi şahsi görüşleri var olup, bunların yayılmasını istemediklerinden bu yola gitmişlerdir. Yoksa ne olursa olsun, sonu tehlikeleri iktiza etme durumları dışında, içinde doğru ve faydalı ilim bulunan kitapları, müsveddeleri yok etmek doğru olamaz, en azından helâl bir metayı zayi etmek olur. Şeytan bu hilesiyle bir kısım mutasavvıfları tuzak ağına almış, öğrencilerine mürekkep kaplarını yasaklayacak dereceye kadar gidebilmişlerdir.”⁴⁶⁶

463 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hatır*, 113.

464 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hatır*, 112; Bu anlamda şöyle bir hadis vardır. “Âlimin abide üstünlüğü benim en aşağı mertebede olanınıza üstünlüğüm gibidir”. Bkz. Tirmizi 2825.

465 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hatır*, 114-115.

466 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hatır*, s. 115.

Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de Allah (c.) şöyle buyuruyor: *Andolsun ki, İblis onlar hakkındaki tahminini doğruya çıkardı.*⁴⁶⁷

Müellif, şeytanın hilelerine şöyle devam etmiştir. “Bazı mutasavvıflar bu gibi durumlara iki sebeple düşebiliyorlar. Birincisi; şeytanın onların karanlıkta yürümelerini temin etme isteğidir. İkincisi ise; ilim araştırmaları günbegün âlimin bilgisini artırıp, gizli kalan şeyleri keşfolmaya vesile olmasıdır. Özellikle de Allah Resulü (s.a.v.) ve ashabın yaşamlarını araştırdığı zaman, şeytan bu yolu, en gizli tuzağıyla kapatmak ister. Bundan dolayı amaç, amel olup sadece ilim olmadığı vesveseleri atıyor, gönüllere aldanmış kişi bilmiyor ki, ilim en büyük ameldir. Bu gizli dümenden sakınmalıdır. İlim en büyük temel, en büyük nurdur. Bazen olur ki, kitap yapraklarını çevirmek namaz, oruç, hac ve cihaddan daha faziletli olabilir.”⁴⁶⁸ “Nice ilmi ihmal edenler ibadet yapıyorken ihtiraslarının azabında batar. Nafile uğruna birçok farzı bırakır. Faziletli zannettiği bir şey için vacibi terk edebiliyor. Kendilerinde ilimden bir kıvılcım olsaydı eğer, doğruyu bulacaklardı. Anlattıklarımı düşün, gerçeği bulacaksın Allah'ın izniyle.”⁴⁶⁹ Dolayısıyla kişi şeytanın hilelerini ilmiyle ayırt edebilmektedir.

2.2. Sûfî ve Zahidler Eleştiri ve Tavsiyeleri

2.2.1. Cahil Zâhidler ve Yıkıcı Zâhidlik

Zühd'ün sözlük anlamı; “dünyaya, maddeye ve menfaate rağbet etmemek, bu gibi şeylere karşı soğuk ve isteksiz davranmak, çıkarıcı, menfaatperest, ihtiraslı ve bencil olmamak,” demektir.⁴⁷⁰ Tasavvufî anlamı ise; “Allah'a yönelmek, âhirete yönelik çalışmak maksadıyla dünyadan yüz çevirmek, mala sahip olursa bile gönülde mal mülk sevgisine yer bırakmamak ve nefsin dünyevî arzularına fırsat vermemek, ibadette

467 Sebe, 24.

468 Bir ihtimaldir -Allah'u âlem- İbnü'l-Cevzî farzlar ihmal edilebilir diye bir şey kastetmemiştir. Maksadı cehaletin sahibini hangi derecelere düşürdüğünü açıklamaktır. Mesela, cehalet onu tehlikeli yollara sürüklerken, o ise doğru yolda olduğunu sanıyor.

469 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 114.

470 Tehânevî, *Keşşâf*, I / 610-612; Ayrıca bkz. Cevherî, *es-Sihâh*, II / 481; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III / 196-197; er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, s. 280; el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 384; Cürçânî, *Ta'rîfât*, s. 115; Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vasît*, s. 403; Komisyon, *el-Müncid*, s. 308.

yoğunlaşmaktır.”⁴⁷¹ Kur’ân-ı Kerîm’de dünyayı kınayan ve âhiret hayatı için hazırlanmaya teşvik eden ve dünya hayatının süsüne aldanılmamasını emreden birçok âyet bulunmaktadır.⁴⁷² Peygamberimiz^(s.a.v.)den de birçok hadîs rivâyet edilmiştir.⁴⁷³

Zühd anlayışı, hicrî ilk iki asırda Müslümanlar arasında özellikle fetihlerin genişlemesi ve halkın iktisadî yapısının güçlenmesinden sonra dünyaya ve dünyevî nimetlere karşı oluşan aşırı rağbet karşısında bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/ 855) zühdü üçe ayırdığını söylemiştir. Şöyle ki, “Ahmed b. Hanbel, zühdü üç kısma ayırır: Zühdün üç şekli vardır. Birincisi haramı terk etmektir ki bu avâmın zühdüdür. İkincisi helâl olan şeylerden fazla olanı terk etmektir ki bu havassın zühdüdür. Üçüncüsü ise Allah’tan alıkoyan meşgaleleri terk etmektir ki bu da âriflerin zühdüdür.”⁴⁷⁵

Benzer şekilde Kuşeyrî (ö.465/ 1072) de zühdü üçe ayırır. İlki; dünyalık mal hususunda zâhid olmaktır. İkincisi ise; gayret sarf etme konusunda zühde sarılmaktır. Üçüncüsü ise halkla görüşmeyi kabul etmede zâhid olmaktır. Kuşeyrî’ye göre, insanları kabul etme hususunda zâhid olan, dünya malı ve gayret sarf etme konusunda zâhid olanlardan, zühd ile tanınma yönüyle daha kâmil ve daha liyakat sahibidir. Ona göre kul, kalbinde kâinatın kıymeti küçüldükçe, zâhidlik derecesi yükseldiği için, dünyada, içinde bulunduğu zühdü de büyük görmez bir hâle gelir; çünkü dünyadan zühd etmek, bizzatihî asıl maksad değildir.⁴⁷⁶ Peygamber Efendimiz^(s.a.v.) Yahya b. Muâz (ö.258/ 871)’a nasihat babında buyurdular: “Sana âhiret işlerini unutturacak kadar dünyaya dalma.” Peygamber Efendimiz^(s.a.v.)den nakille Usame b. Zeyd^(r.a.) buyuruyor ki; “Cennetin kapısında durdum. Oraya girenlerin geneli miskinlerdi. Varlıklı insanlar ise, bir tarafa ayrılmışlardı. Onlardan bir kısmı ise, cehenneme atılırlar. Yani, kâfirler Arasat’ta bekletilmez, cehenneme atılmaları emrolunur. Zenginlere gelince, onlar varlıklı insanlardır. Dünya malı ve makamı sebebiyle hesapları uzadığı için beklerler. Onlara, siz nereden kazandınız ve nerede infâk ettiniz ve bunu ne niyetle yaptınız diye sorulur.”⁴⁷⁷ Allah âyet-i kerîme’de *De ki, Allah’ın*

471, Serrâc, *Lüma’*, s. 45-46.

472 Nisâ, 4/ 66, 77; A’râf, 7/ 169; Tevbe, 9/ 91-93, 111; Şûrâ, 42/ 10, 20; Muhammed, 47/ 20; Zâriyât, 51/ 21; Hacc, 22/ 78.

473 Bkz İbn Mâce, *Zühd*, 1; Hindî, *Kenzül-Ummâl*, III / 183; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I / 84; Buhârî, *Rikâk*, 3. “Vallahi eğer benim bildiklerimi bilseydiniz az güler, çok ağlardınız.

474 Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 35, 36.

475 Ahmed b. Hanbel’in yaptığı zühd tasnifinin bulunduğu yerler için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 117; Sülemî, *Derecâtü’l-Muâmelât*, s. 127.

476 Kuşeyrî, a.g.e, s. 117; Ayrıca bkz. Muhâsibî, *Risâletü’l-Müsterşidîn*, s. 100.

477 Buhârî, *Rikâk*, 51; Müslim, *Zühd*, 93; Ali / Bolat, “Muhâsibî’nin el-Mekâsib’i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl.VI, Sayı, XI , s. 194.

kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram etti? De ki; O, dünya hayatında inananlarıdır, kıyamet günü de yalnız onlarıdır⁴⁷⁸ buyrularak dünya hayatının bizatihi kendisi kötülenmemektedir. Kötülenen, mal ve mülkün ahireti unutturması,⁴⁷⁹ dünya malına güvenerek kibir ve gurur malzemesi olarak kullanılması, üstünlük vesilesi olarak değerlendirilmesidir. O nedenle dünyadan, kulu Allah'tan uzaklaştırdığı ölçüde uzak durulmalıdır.⁴⁸⁰

İbnü'l-Cevzi'nin Zühd adına, cahiller hakkındaki görüşleri şöyledir: “Zâhid geçenler, halkın nefretine sebep olan şeyleri din adına yaptılar. Öyle ki, halk bunlara bakıp ‘din o kadar zahmetli bir şey mi?’ diye gözleri korkutulmuş. Bu tarikatlarda ekseriyetle gösterilen deliller, hikâyelerdir. Avam halktan biri onların toplantılarına gittiğinde, henüz güzel abdest almayı bile bilmezken ona; Cüneyd Bağdadi'nin inceliklerini, Şibli'nin işaretlerini anlatmaya başlarlar, bu adam ise anlatılanlara kanıp kurtuluşu inzivaya çekilmekte, ailesinin geçimi için çalışmayı bırakıp halvette Allah'a yapacağı münacatta görür. Hâlbuki namazın rükünlerini bilmez, ilimle terbiye edilmemiş ve âlimler meclisine girip çıkmakla ahlâkını düzeltmiş bile değil, böyle bir adam; merkep yükten ne anlıyorsa o da ancak o kadar anlar. Bir de fazla hâlvette kaldı mı bedendeki rutubetin azalmasıyla çevresindeki eşyalar, gözlerinin önüne bazı hayaletleri getirir. Onları melek sanıp başını aşağı eğer ve öpmek için ellerini uzatır. Nice zaviyeye çekilip çiftçiliği bırakıp istirahatine bakan çiftçileri görmüşüzdür. Eğer ona; Kalk bir hastanın hâl hatırını sormaya git, dense, *Benim âdetim değil böyle şeyler*, diyecektir. Dine aykırı olan âdete Allah lânet etsin.”⁴⁸¹

Müellif, konuya, hayatından farklı örneklerle devam etmektedir: “Bu yaptıkları dinden değil, hatta benim yaşadığım çağda, “Kesir” adında bir adam vardı. Mensur camisine girmiş, demiş ki; “Ben Allah'a verdiğim bir sözüm vardı, onu yerine getirmediğim için kırk gün hiçbir şey yemeyeceğimi adadım.” Sonra onu görenlerin anlattıklarına göre son on gün kala çok güçsüzleşti, can çekiyordu. Süreyi bitirmeden öldü. Gören kişi ağzına su döküldü bir şey kızartılıyormuş gibi cızırtı duyuyorduk, dedi. Şu zavallıya ve cehaletinin başına neler getirdiğine bakın, onlardan kimileri de nimet ve lezzet adına ne varsa hepsini nefesine haram kılar. Tasavvuf namına bir cübbe, bir fistan ve

478 A'râf, 7/ 32.

479 Nûr, 24/ 37.

480 Fazlur Rahman, *İslâmiyet ve İktisadî Adalet Meselesi* / çev.: Yusuf Ziya Kavakçı / AÜİİE. Yay., Erzurum, 1976, s. 10; Ülgener Sabri, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri*, Derin Yay., İst., 1981, s. 56,76.

481 İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hatır*, s. 138.

bir sarıkla iktifa eder. Nereden yediğini, neden içtiğini hiç düşünmez. Dünya ehli olan yöneticiler, ipek giysileri giyenler ile içkicilerle oturup kalkar, şan ve şöhretini korumak uğruna kimileri de çoğunluğunun aslı kökü olmayan bazı sözlere dayanarak acayip ibadet türlerini icat etmiştir. Bu gruplardan bazıları kendilerini daima müzik ve dansa vermiş, kimileri de bunların ileri sürdüğü bahanelerle aşkı bulduğunu iddia ederken diğeri, "hulul"u iddia ediyor. Yani Allah ruhu, bu aletlerde olgunlaştırıyor, diğeri ise, bunu zevk eğlence olduğu için yapıyorum, diyor. Bütün bu taraf davranışların bulunduğu tarikatlar halkın dinini temelinden bozmaya yönelik davranışlardır. Konu fazla uzamasın diye çok detaylara girmek istemiyorum. *Telbîsu İblîs* isimli yazmış olduğum kitaba bakma fırsatın olursa orada detaylı açıklamayı bulursun inşallah.⁴⁸²

Neticede, maksad dinimizin tamam ve mükemmel olduğunu bilmelidir. Eğer dinimizi anlama nimetine nail olduysa kişi, Resûlullah ile ashabının yolunu takip edip sokak masallarına inanmamalı ve dini meselelerde şahısları taklit etmemelidir. Böyle hareket ettiği zaman başka tavsiyelere ihtiyacı kalmaz. Aktarımcıların bilimsel yaklaşımdan uzak sözlerine, felsefecilerin süslü açıklamalarına, zâhidlerin birikimlerine, nefis ve zevk erbabının yaşamına amelsiz, sadece bilgiyle yetinen âlimlerin konumuna ve ilimsiz ibadet edenlere inanmamalı, onlardan uzak durulmalıdır.⁴⁸³

Müellifin şu niyazına kulak vermek gerekir: “Allah,^(c.c.) lütuf ve inayetiyle desteklemek istediği kuluna, anlayış ve zekâ verir, onun boynundan taklitçilik halkasını çıkarır. Kendi çağında tek başına bir ümmet yapar, onu kimin saçmaladığına, kimin eleştirdiğine aldırış etmeden, kendi dizginini kendi elinde açık delillerle haiz doğru yola koyulur. Allah ^(c.c.) bizi de sizi de gözlerde büyütülmüş, fakat içleri boş kişileri taklit etmemekten muhafaza buyurup, Resulüne^(s.a.v.) ittibâ etmeyi nasip eylesin; çünkü o, varlığın sözü ve kâinatın maksududur. Ona ve âl-i ashabına selatu selam olsun, etbai ile bize de ittibayı nasip eyle yarabbi.”⁴⁸⁴

İbnü'l-Cevzî'nin kastettiği bu zâhidliği kavrayamamış kimseler, tarikatlarında tasavvufun özünden saparak ifrata varan ameliyelerle kendilerini halka tanıtmışlardır. Dolayısıyla birçok kişinin gözü korktu ve zâhidlikten korktular. Daha İslam'ın temel farzlarını öğrenememiş kimselere, meclislerinde tasavvufun derin fikirlerinden bahsettiler. Böylece ölçüyü kaçırmış oldular. Halk, onların aşırı söylemlerine uydular ve aileleri için

482 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, 140.

483 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 141.

484 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 140.

geçim gailisiyle çalışmayı bıraktılar ve inzivaya çekildiler. Öylesine bir inhirafa uğradılar ki, Müslüman kardeşinin hasta ziyaretine gitmeyi bile kerih görmeye başladılar. Uyuşup kaldıkları yerlerinden bedenlerinden yükselen rutubeti bile melek görüyorum sanacak kadar vahamete kapıldılar.

Hz. Muhammed Mustafa ^(s.a.v.) yolu ise ilim ve amel yanında bedene de şefkat yoludur. Nitekim Abdullah b. Ömer Amr İbn'ul As'a şu tavsiyede bulunur: “Unutma ki, nefsin senin üzerinde hakkı var. Eşinin de senin üzerinde hakkı var.” “İşte doğru yol ve başka yoruma yer bırakmayacak söz bu... Zâhidlik adına bedenini takatten düşüren ise, değerli ilimleri eğer elde etmiş olsaydı ondan alacağı mükâfat, işlemiş olduğu amellerden kat be kat sevaplı olduğunun farkında olurdu. Âlim ise cahilin misali şuna benzer, cahil yolu bilmediği için şafaktan ve ikindiye kadar yürür. Yolu bilen âlim ise ikindi üzeri yola koyulur ve gün batmadan cahilin katettiği yolun iki katını mesafe alır. Bunun ispatını yapar mısın, diye sorulursa evet derim. Şöyle ki, ibadetten maksad Allah ^(c.c.) hizmet ve buyruklarına imtisaldır, fakat genelde âbid bu mülâhazadan habersizdir; çünkü yeterince ilim donatımı olmadığından, eli üzerine hasat eden kerametlere, ehil elleri öpülmeyi hak etmiş birçok insanlardan daha üstün olduğu zannına bağlıdır. İlimden maksad temel ilimlerdir; yoksa bir hadisin değişik rivayetlerini ezberlemek veya tartışmalı meselelerde kaybolup gitmek değil. Âlim elde ettiği temel (usul) ilimler sayesinde temellük ettiği temiz ve güzel ahlâk ile adabı muaşeret ve halkı doğruya irşad etmekle âbidi geçebilir. Cahil âbid ise bütün gece kıyamda olsa dahi âlimin elde ettiği dereceyi elde edemez. Kimi evlenen âbidler, verâ' adına eşini eve hapseder ne tabî ihtiyaçlarını tam yerine getirir, ne de onu boşar. Zâhid olduklarını iddia eden bir grup insanlar kadar, kirli insan görmedim. Bu da ilmin onları düzeltemediği gösterir. Davud et-Taî" nin hikâyesinde olduğu gibi ona: "Sakalını tarasaydın," ricasına; "Sakalı tarayacak zamanım yok," cevabını vermiş!.”⁴⁸⁵ Onun bu davranışı sünnetle amel etmekten mazur olabilir. Çünkü ahiret ahvalinden, korku şiddetinden kendini kaybetmiş olabilir. Akli başında olsaydı böyle demezdi. Kendini kaybedenlerin sözü ölçü alınmaz. Allah Resulünün ^(s.a.v.) siretini inceleyen ilimde, amelde

485 Ebû Süleymân Dâvûd b. Nusayr et-Tâî (ö. 165/781 [?]) Zehebînin anlattığına göre, Kûfe'de İmâm-ı Âzam'ın yanında uzun yıllar hadis ve fıkıh okuyan Dâvûd ilimde ve fıkıhta yüksek seviyeye ulaşır. (Zehebî, VII, 423). Dâvûd et-Tâî, “zamanının en fasih konuşanı ve Arapça'yı en iyi bilen”, “fıkıhta ve re'ye imamların önde gelenlerinden biri” olduğu halde kaynaklarda farklı şekillerde gösterilen bazı sebeplerle kitaplarını Fırat nehrine atarak zühd ve ibadete çekildi (Kuşeyrî, Risale, s. 123). Daha fazla bilgi için bkz. Kara Mustafa, “Davûd et-Tâî” *DİA*, IX /90.

mükemmel timsal örneği olduğunu müşahade edecektir. Ölçüye onun hayatı, delil olarak yeter.”⁴⁸⁶

Müellife göre en iyi özellik ve en değerli ibadet olan ilimden başka hiçbir şey ölçü olamaz; çünkü ilim yararlı olanları emreder, doğruları söyler. İlim sayesinde İbnü'l-Cevzî gibileri herkes tarafından bilinirken zâhidlerin zühdü ise kapısının eşliğinden ileri gitmez. Nitekim bu konuda şöyle bir hadis vardır. عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: فَوَاللَّهِ لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ بِكَ رَجُلًا وَاجِدًا خَيْرٌ لَكَ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَكَ حُمْرُ النَّعَمِ Sehl İbn Sa'd'den rivâyet edildiğine göre kendisi, Hz. Peygamber^(s.a.v)'i şöyle buyururken dinlemiştir: “Allah’a yemin ederim ki, Allah Teâlâ’nın, senin sebebinle bir tek kişiye hidayet verip doğru yola iletmesi, senin için, kızıl develerin olmasından (ve bunları tasadduk etmenden) çok daha hayırlıdır.”⁴⁸⁷ “Âlimlerin amacı; ilmi, mubah şeylerde kullanıp tasarruf etmektir. Zâhidlerden çoğu cahil olup elleri öpulsün diye mubah kılınmış şeyleri terk ediyorlar.”⁴⁸⁸ İnzivaya çekilmeler, dinin temelini ayakta tutan nice ilimlerin ve dinin çöküşünü sebep olan nice fitnelerin oluşmasına neden olmuştur.

2.2.2. Sûfîlerin Bozulması

Dinî hayatı daha mükemmel daha ihlaslı yaşanması amacına matuf olarak İslam dininin bidayetinden itibaren, ortaya çıkan tasavvufî hayat gerçeği, zühd döneminden sonra bazı zaman ve zeminlerde kaynağından uzaklaşmıştır. Tasavvuf berrak su misali birtakım bulanıklıklara karışmış ve uygulamada bazı müntesipleri vasıtasıyla aslî hüviyetinden birtakım sapmalara uğramıştır. Bâtniliğin, İslam âleminde etkisini hızla artırdığı bir dönemde İbnü'l-Cevzî, tasavvufun yeniden aslına rücu etmesi gerektiğini, gerçek özünün bâtnilik olmadığını haykırmak için elinden gelen çabayı göstermiştir. Bağdat bir yandan Mutezile ve Haricî, Mürci'e gibi fikrî akımların kelâmî konulardaki hararetli tartışmaları, diğer yandan Beytû'l-Hikme gibi felsefe eserlerinin yoğunlukla terceme edildiği meşhur merkezlerin başında gelmiştir. Böyle bir ortamda yaşayan müellif, bu çalkantılı dönemde halkı özellikle bu akımlara karşı uyarmış ve ihlas ile ihsanı tavsiye etmiştir. Nitekim bu konuda birçok eser yazmakla beraber *Saydü'l-Hâtır* adlı

486 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 106.

487 Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 9, *Meğazi* 38, *Cihad* 102,143; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* s. 34.

488 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 153.

eserinde de eleştiri ve uyarılarda bulunmuştur. Bu meyanda müellifin yaptığı tenkit ve eleştirilere haddi zatında tasavvufa karşı değil, bozulan dengelerin düzeltilmesinin bir gayreti şeklinde görülebilir. Buna istinaden müellifin birkaç tenkidine yer verelim:

“Bazı zâhidler tevekkülü bütün sebepleri reddetmek bilirler, bu bilgisizliktir; çünkü Allah Resulü, ^(s.a.v.) gerektiğinde mağaraya sığınmış, tabiplerle istişare etmiş, zırh giymiş, Medine etrafına hendek kazmıştır. Hz. Peygamber’i Taif dönüşü himayesine alan kabile reisi Ebû Vehb el-Mut‘im b. Adî b. Nevfel b. Abdimenâf en-Nevfelî el-Kureşî’nin (ö. 2/ 623) korumasında -Mut‘im kâfir olduğu halde- Mekke’ye girmiştir ve Sa’d’a: "Varislerini zengin bırakman, onları fakir bırakıp da, insanlara yük olmalarından daha hayırlıdır." demiştir.⁴⁸⁹ Müsebbibi unutarak sebeplerde duraklamak ve onunla yetinmek yanlıştır. Gönül müsebbip ile beraber iken sebeplere sarılmak meşru bir yoldur. Bütün bu karanlıklar ilim feneriyle zail olur. Cehalet karanlığında veya nefis sokağında yürüyen yolunu kaybetmiştir.”⁴⁹⁰

İbnü’l-Cevzî, bir kısım zâhidler ile ulemâ arasındaki ihtilâfa sebep olan zühd konusunu ele almaktadır; çünkü ona göre mubah olan şeyleri yapanları menetmek ve eleştirmek bir cehalet göstergesidir. “Eğer ilmin değeri hakkında bilgileri olsaydı onları eleştirmezlerdi.” Bunu söylerken de insanların tabiatları ve mizaçlarının her zorluğa tahammüle göre, aynı mesabede tutulamayacağını da altını çizmektedir. Hiç kimsenin başkasına gücünün üstünde bir şey teklif edemeyeceğini vurgulamaktadır. Sözlerini dini naslara dayandırarak kuvvetlendirmiştir. “Ölçümüz din olmalıdır. Din de kolaylığı emretmekte, zorluktan sakındırmaktadır.”⁴⁹¹

İbnü’l-Cevzî yi bu konuda doğrulayan bir görüş de İmam-ı Gazzâlî’ye (ö. 505/ 1111) aittir. O da zühdün herhangi bir şeyden vazgeçmek olmadığını, asıl hünerin onun yerine daha iyi ve daha güzelini koymak olduğunu söylemektedir.⁴⁹² Bu görüş ışığından bakıldığında zühd, kasr-ı emel sahibi olup, mânevî değerlerin maddî değerlerden üstün ve önemli bulunduğuna inanmak şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴⁹³ Yine irfân diliyle zühd, nefsin safında insana tahakküm eden maddeyi, ruhunun tasarrufuna geçirme ameliyesi

489 Bkz. Müttakî el-Hindî, *Kenzu ’lummal*, Beyrut, ts, s.516.

490 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 87.

491 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 112.

492 Gazzâlî, Muhammed Ebu Hamid, *İhyâu Ulumi’ d-Din*, Daru’l Cîl, Beyrut 1992, V / 95.

493 Bkz. Yılmaz, Ömer, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 64.

olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda zühd, gönül hânesini ağıyardan temizleyip, Allah sevgisi ile dolmasını sağlayan bir kalp aktivitesi olarak tarif edilmektedir.⁴⁹⁴

İbnü'l-Cevzî, ibadet, itaat ve hikmeti kavramada, akliselim ile kalbin sâlim olmasının gerekli olduğuna işaret eder; çünkü dinde buna ruhsat vardır. Ruhsatın uygulanması, sonuç itibariyle ondan imtina edilmesinden daha hayırlı bir iştir. Müellifin şu sözlerine kulak vermek gerekir: “Mânevî yüceliş, marifetullah’a eriş, insanı eriten ve takatini kesen bir haldir. Bu yüzden, bilgi belleğinin aleti, kalp ve fikirdir. Alet dinç olunca işler ve verimli olur, bu durum da ancak ilimle bilinir.”⁴⁹⁵ Böylesi bir kuvveyi taşımak için güce ihtiyaç vardır. İbnü'l-Cevzî, zühdün sanıldığı gibi yemekten içmekten mahrumiyetle kazanılmayacağını, öz bir ifadeyle dile getirmektedir: “İşte zâhidlerin cehaleti, onları bilmedikleri şeylere karşı çıkmaya itiyor. Zannediyorlar ki, amaç sadece bedenleri yormak ve binekleri (vücutları) zayıf düşürmek ve yorucu bir korkuyu devam ettirecek rahatlığa muhtaçtır.”⁴⁹⁶ İnsanoğlu nefsi terbiye adına bu hataya düşmemelidir.

2.2.3. Gerçek Zâhid Şahsiyetler

İbnü'l-Cevzî'ye göre ilim; niyet ve maksadın merkezi konumdadır. İlim olmadan amel/ ibadet / zühd tek başına doğru yolu bulamaz. Niyet de amel için temel şarttır. Maksadın da niyet kadar önemli olduğunu ifade eden İbnü'l-Cevzi, bilinmeyen konuları bilenlere sormalı ve ilim ehlini örnek alınmasını vurgulamıştır. Bu ilkelere riayet etmeyen nice zâhid ve abidlerin hurafeler içerisinde olduklarını söylemiştir. Bu konu daha önceki bölümlerde geçmişti.

İkinci bölümün “akıl ve tevazu” başlığı adı altında bahsedildiği gibi, İbnü'l-Cevzi'ye göre; ilim ve akıl, örnek ve ibret olmak üzere üç temel düstur yol göstericidir. Ona göre, her işin temel dayanağı akıldır. “Akıl, kâmil ise o akıl sahibi, her işini delil ile icra eder. Aklın meyvesini anlamak ve işin maksudunu sezebilmektir. Maksudu anlayıp hüccet ile hareket eden, sağlam temel üzerine bina yapana benzer. Hâlbuki birçok insan hüccetsiz, rast gele amel ediyor. Bazen de dayandıkları delil, âdet ve gelenekler olur ki, bu daha kötü bir durumdur. Diğer bir kısım insanlar da (Yahudi / Hristiyan) ispatlanmış

494 el-Kuşeyrî *er-Risâle*, s. 116.

495 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 112.

496 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 113.

hücceti değil atalarının, âdet ve geleneklerini -doğru mu, yanlış mı ayırt etmeden- taklit etmeleri yanında, Yüce Allah'a yakışksız sıfatlar türetip, baba-oğul isnadında bulundukları gibi göndermiş olduğu şeriatları da tebdil ettiklerini kabul etmiyorlar. Aslında bunlar, gerçek manada ne yüce yaratıcı hakkında caiz olan sıfatlar ne de nübüvvetlerin sıhhati üzerinde düşünmedikleri için yaptıkları amel, kum üzerine inşa edilmiş bina gibi heba olup gitmiştir. Bu meyanda bazı uyduruk hadisleri temel alıp zâhidlik ve Sûfilîğe bürünen ve bu konuda ilim erbabı olanlara sorma ihtiyacı hissetmeyen cahiller de bu kabildendirler. Bazı insanlar da Yaratıcı'nın varlığına delilleri isbât ediyor, fakat isbât ettiği bu delilden maksadın ne olduğunu anlayamıyor. Bu kabilden bazıları, dünyanın kötülüğünü işittiler ve dünyadan el etek çekip zâhidliğe hüründüler. Maksudu anlayamadıkları için dünya zevkleriyle kötülenmiş nefis, onlara düşmanlık beslemesi gerektiğini zannettirip nefislerini güçlerinin yetmediği yokuşlara sürdüler. Envâ-ı azaplarla işkence ettiler ve Allah Resulünün ^(s.a.v.): *Şüphesiz nefsinin de senin üzerinde hakkı vardır.*⁴⁹⁷ Hadisi şerifini unutup bütün haklarından mahrum ettiler. Bu hâl bazılarını, beden güç ve takatten bîçare düşürüp, farzları terk etme noktasına kadar götürdü. Bütün bu yanlışlıklar altında maksudu iyice anlayamadığımdan, kendilerinden asıl neler istendiğinin farkına varmamam yatmaktadır.⁴⁹⁸

Müellif, gerçek zâhidlerden söz ederken, tabîinden Davud et-Tâi'den ve sahabeden Hz. Ebubekir ^(r.a.)dan örnekler verir. Şöyle ki: “Davud et-Tâi, su testisini toprak altında bekleterek, sıcak sudan içer ve Süfyan es-Sevri'ye (ö.161/ 778 de; *Lezzetli ve tatlı yemekler yiyerek, soğutulmuş su içerek ne zaman ölüm ve Allah huzuruna varmayı seveceksin?* Derdi. İşte bu maksudu bilmemektir, zira sıcak suyu içmek, değişik hastalıklara neden olduğu gibi susuzluğu da gidermiyor, diğer yandan nefsinizi bu şekilde cezalandırmakla emrolunmamışsınız ki, bizden istenen emirlere imtisal etmek ve yasaklardan kaçınmaktır. Sahih hadislerde; Ebubekir ^(r.a.) *hicret yolunda, çobanın kendisi için sağdığı süt kabını, su dökerek soğuttuktan sonra Resûlullah'a* ^(s.a.v.) *ikram etti ve bir kayalık gölgesinde ona yatak serdi,* Diye rivayet edilmiştir. Yine Ebubekir, Allah Resulü ^(s.a.v.) için suyu tatlandırır ve *Soğuk testi suyunda varsa onu içeriz yoksa bunu yudumlarız,* Derdi. Davud et-Tâi, ^(r.a.) yolculuğu sana erdirmek için bineği iyi beslemek gerektiğini anlamış olsaydı böyle davranmazdı. Görmüyor musun, Süfyan es-Sevri (ö.161/ 778); *Bunca Allah korkusu ve ona iyi bakılmazsa binek iş yapamaz,* derdi. Galiba bu

497 Buhari 9/ 4355.

498 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır*, s. 239.

cümlelerimi okumayan, benim zâhidlik aleyhinde tavır sahibi olduğumu zanneder. Yine diyorum ki, âlimlerle beraber ol ve her biri İslam'ın birer direği gibi olan Hasan, el-Basrî (ö.110/ 728) Süfyan es-Sevri (ö.161/ 778) Malik, Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel (ö.241/ 855) ve Şafii'nin yolunda yürü.”⁴⁹⁹ “Dinde ilmi az olanı -zâhidliği çok fazla bile olsa- taklit etme. O, belki bu derece zühd ve takvâya gücü yeter, ama sen gücünün yetmediği şeylerde onları taklit etme, zira bizim kendi başımıza hareket etme yetkimiz yok, bu can da bize bir emanettir. Bu anlattıklarımı kabul etmiyorsan sen de eleştirdiklerimin kategorisine dâhilsin.”⁵⁰⁰ Bu, maksuda bir nebze işaret etmektedir.

3. Bölüm Değerlendirmesi

İbnü'l-Cevzî'nin hurafelerin kaynağı hakkında değişik başlıklar altında birçok sebep zikretmektedir. İbnü'l-Cevzî'ye göre, ister ilim adına ister tasavvuf adına, dinimize karışan ve dinin asıl prensiplerinin önüne geçen, halkın da hüsnü niyetinle kabullendiği hurafeler, iki kaynaktan gelmiştir. Birincisi, ilim ve akaid alanına felsefeden sirayet eden müdahaleler. İkincisi ilimsiz zâhidliktir. Bir kısım âlimler, din konusunda kitap ve sünneti yeterli bulmayıp filozofların görüşlerini ölçü alıp, felsefeyle akaid konularına yaklaşmışlardır. Dolayısıyla, kendilerini karanlıktan aydınlığa çıkaramayan bu bozuk görüşleriyle halkın inancını bozmuşlardır. Bir kısım zâhid görünen kimseler de dinin emir ve yasaklarını yeterli görmeyip aşırılıklara dalmışlardır. Bunlar da avam halkın dinî yaşayışlarında menfî sonuçlar doğurmuştur.

İbnü'l-Cevzî'ye göre, bu iki yönden dinî hayata tereşşuh eden, bid'at ve hurafeleri engelleyecek çare, doğruya götürecek yol, ilim ve örnek şahsiyetlerin yaşayışıdır.⁵⁰¹ Müellif, bu düşüncesini pekiştirmek için şöyle eder; “İster ilim adına ister tasavvuf adına olsun, dinimize karışan ve dinin asıl prensiplerinin önüne geçen, halkın da hüsnü niyetle kabullendiği hurafeler, nakli ilimler ve akaid alanına yapılan sınırsız müdahaleler ve felsefe olmak üzere genel olarak iki kaynaktan sirayet etmiştir.”⁵⁰²

İbnü'l-Cevzî, tasavvufî hayatın sahabe ve tabiîn döneminde olduğu gibi olması gerektiğini, maksadın dinin özünü tam ve ihlas ile yaşanması, ilim ile amel bütünlüğü

499İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 239.

500 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 53, 87.

501 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 253-254.

502 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, s. 253.

olduğunu,⁵⁰³ bundan öte dinde yeni icatların uygun olmadığını ifade etmiştir. Müellif, İslam dışı diğer inanç ve düşüncelerden tevarüs eden adet ve geleneklerin bu alana karışabildiğini ve buna karşı sahih bilgi ve örnek şahsiyetleri ölçü almak suretiyle tedbir alınması gerektiği düşüncesindedir.⁵⁰⁴ Bu düşüncesini de şöyle gerekçelendirir: “Tasavvuf alanındaki müdahalelere gelince Hristiyanlığın mistikliğinden (ruhbanîyet) sirayet etmiştir. Zâhid geçinen bir kısım insanlar, Allah Resulü’nün (s.a.v.) siyerine bakma ihtiyacı hiç duymadan ruhbanîyete özenerek, dünyayı kötüleyip, ondan el etek çekerek, maksudu ve amacı anlayamadan mistisizme sarıldılar. Tabii olarak maksudu ve amacın belirsizliği, onları şer’i ilimleri öğrenmekten alıkoyup bunun yerine, bir sürü bid’at ve hurafeleri üretmelerine sebebiyet verdi.”⁵⁰⁵

“İblîs’in onlara yaptırdığı ilk çirkin hurafe, ilimden yüz çevirip kitaplarını toprağa gömmeleri ve yazıları suyla silmeleri olmuştur. Güya böylece onları gerçek âbidliğe ulaştıracaktı. Bilgisiz avam halkın teveccühünü celp edecek keramete benzer bazı olağan dışı hadiseleri, onların eliyle izhar ederek gururlandırdı. Kibir ve gurur sonucunda hevâ ve heveslerini kendilerine ilah edindiler. Eğer kitaplarını toprağa gömdükleri andan itibaren kendi çıralarının sönmüş olduğunu bilselerdi ve bunun toplum adına ne gibi sonuçlara vardıracağına farkında olabilselerdi böyle yapmayacaklardı. Ne var ki, İblîs ilimlerini toprağa gömdürebilecek kadar hile ve tuzaklara sahipti.”⁵⁰⁶

Buraya kadar ki, anlatımlarından şunu çıkarmak mümkündür. İbnü’l-Cevzî’ye göre, bu ve benzeri hurafelere karşı, alınacak tedbirler vardır. Başta Hz. Peygamber(s.a.v.) olmak üzere asr-ı saadeti ve tabiîn döneminin seçkin şahsiyetlerini örnek almak, ilmi daima rehber etmektir. Dünyalık ve nefsanî heveslere yenilmemek kalbî ibadetleri ve ilim ile amel bütünlüğünü ihmal etmemektir.

Müellif İslam tarihinin ilim ile kültür havzalarının temellerinin oluşmasında katkılar sağlayan bir kişidir. Yüzlerce eser kaleme alan Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, günümüze kadar gelebilen telifatının çoğu, değişik yönleriyle akademik çalışmalara konu yapılmıştır. Ancak müellifin eserlerinde, eleştirel yaklaşımı konusunda akademik çalışma(lar)ın yapıldığına dair bir kaynağa rastlanmamıştır. Kanaatimize göre, İbnü’l-Cevzî üzerinde çalışmak isteyenler için, böyle bir başlık akademik araştırmaya konu edilmesi gereken

503 Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 70, 111, 166, 337 ve 538, 181.

505 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 251.

506 İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-Hâtur*, s. 252-253.

hususlardan biridir. Nitekim mensup olduğu itikadî ve amelî mezhepleri de zaman zaman eleştirdiğı vakîdir.⁵⁰⁷

İbnü'l-Cevzî, genel olarak tüm insanlarla iyi geçinmekle beraber, bazı konularda başkalarına eleştirilerde bulunmuştur. Tasavvuf ehli, bunların başında gelmektedir. Özellikle *Telbîsu İblîs* adlı eserinde, tasavvuf ehli ve sûfilere yaptıkları bazı aşırılıklara değinir ve bunların İslâm'da yerinin olmadığını söylemiştir. Ona göre, işin başında zühd hayatına yönelen sûfiler, zamanla tuhaf adetler geliştirmişlerdir. Söz gelimi; müzik dinleme, değişik şekillerde raksetme gibi dinde olmayan çeşitli bid'atleri dine sokmuşlardır.⁵⁰⁸

Hız. Peygamber zamanında insanlar İslâm'a ve imana davet edilirlerdi ve onlara 'müslim' ve 'mümin' denirdi. Zamanla birileri buna zühdü ve aşırı uzleti ekledi. Diğerleri ise rızık endişesiyle çalışmayı, tevekküle aykırı gören bir mantıkla tembelliğı ekledi.⁵⁰⁹ Bu insanların yaptıkları bazı şeyler, İbnü'l-Cevzî'ye göre kabul edilebilir değildir. Müellifin eserlerinde sûfilere yönelttiğı eleştirilerinin çoğunluğunu sûfilere yönelttiğı görülmektedir. Müellif, sûfilere hayat tarzının Hız. Peygamber'in gösterdiği çizgiye çekilmesi gerektiğini ısrarla belirtmiştir.

İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*'in onuncu babını, tamamen sûfilere ayırırken onların hangi konularda şeytan tarafından aldatıldıklarını maddeler halinde ele almıştır. Müellif, onların yaptıklarının yanlışlığını ayet ve hadislerle ortaya koymaya çalışmıştır. Giyimlerini, yeme içmelerini, eylemlerini, müzik dinlemelerini, raksetme ve vecd konusunu, teğannî ve matem konularını, çalışmamayı tevekkül kabul etmelerini, tedaviyi reddetmelerini, uzlet bahanesiyle cumayı ve cemaati terketmelerini, evlenmeyi terketmelerini, ilimle uğraşmayı abes görmelerini, bu eserde müstakil başlıklar halinde ele almıştır.⁵¹⁰

Müellifin eleştirilerinden nasibini alan gruplardan biri de kelamcılardır. Kelamcıları, itikat konusunda halkın kafasını karıştırdıkları için eleştiren İbnü'l-Cevzî, Allah'ın

507 Bkz. İbnü'l-Cevzinin hayatı, fikri ve görüşleri, eserleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1966, XIII. 28-30; Kılıçarslan, "Zadü'l-Mesir Adlı Eseri Bağlamında İbn'ul Cevzî'nin Tefsir Anlayışı", s. 30-34.

508 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 156.

509 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 157.

510 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 180-200; 201-211; 211-215; 215-222; 222-229; 270-279; 279-281; 284-287; 310-320.

sıfatları, cevher, araz, el-cüz'ü lâ yetecezzâ gibi avamın anlamayacağı ciddi konuları, sırf onların nezdinde itibar kazanmak adına halkla konuştukları için tenkit etmiştir.⁵¹¹

İbnü'l-Cevzî'nin eleştirdiği gruplardan biri de müfessirlerdir. Özellikle nesh konusunda onları eleştirirken nesihle uzaktan yakından ilgisi olmayan ayetleri bu kapsama soktuklarını söylemiştir.⁵¹²

Netice olarak; İbnü'l-Cevzî hakkında yazılan hangi esere bakılırsa bakılsın, onun güvenilirliğinden, takvâsından, dindarlığından, sünnete olan bağlılığından, sahabe-i kirama olan muhabbetinden, onlara hakaret edilmesinin önüne geçmek üzere yaptığı mücadelelerden, ticaretle uğraşan bir aileden gelmesine ve zamanına göre varlıklı olmasına rağmen zâhid bir hayat yaşamasından bahsedildiği görülür.⁵¹³ Suyûtî ise Zehebî'den nakille İbnü'l-Cevzî'nin, tefsir, vaaz ve tarihte iyi; fıkhıta orta seviyede, hadiste ise bütün metinlere vukûfiyeti olan bir âlim olduğunu belirtmişlerdir. Kelam ilminde ise ince nüansları ayırt edecek seviyede olmadığını, hafız-ı kurraların tenkitçiliğine sahip olmadığını söylemiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, onun birçok ilimlerle mücehhez bulunduğunu, Hanbelî mezhebine mensup olmasına rağmen, müteşâbihâtı teville meyyal olduğunu, akli ihmal etmenin doğru olmayacağına inandığını söylemiştir. İmam Gazzalî'yi tenkid ettiği için, İbn-i Esir'in de onu tenkid ettiğini bildiren Bilmen, onu tenkit edenler arasında İbn-i Teymiye'nin de olduğunu bildirir.⁵¹⁴ Dolayısıyla müellif birçok kişiyi eleştirirken kendiside eleştirilere maruz kalmıştır.

511 İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtur*, s. 103.

512 İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I / 24.

513 Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII / 70-71; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*. I / 4.

100 İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I / 28.

514 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II / 483; Yavuz, Yusuf Şevki, 'İbnü'l-Cevzî', *DİA*, XX / 550.

SONUÇ

İbnü'l-Cevzî, ilim ve irfan ehlinin özellikle Ehl-i Sünnet âlimlerinin çilelere maruz kaldığı bir ortamda yaşamıştır. Birçok mihnetlere mahal olan bu dönemde, İslam âleminde siyasî açıdan ittihat bulunmamaktadır. Genelde fikrî ve mezhebî referanslı çok başlılık mevcuttur. Bir yandan İslam âleminin birçok yerini batınî akımın istila ettiği diğer yandan Mutezili ve diğer mezhebî taassupların yaşandığı bir dönemdir. Siyasî iktidarın özellikle vezirlerin aracılığıyla belli itikadî mezheplerden güç alması hayatı olumsuz etkilemiştir. Bir asra yakın ömür yaşayan İbnü'l-Cevzî, altı halife ve yirmi küsur vezirin değiştiğine şahit olmuştur. Bu hızlı değişimin halkın sosyal hayatı yanında özellikle dinî hayatı üzerinde büyük etkileri olmuştur. Fikrî olarak çalkantıların yoğun olduğu bu dönemde İbnü'l-Cevzî, toplumu Ehl-i Sünnetin vasat çizgisine davet etmiş, tasavvufun ilk dönemlerdeki saf ve sahih bilgiye dayalı olması gerekliliğini savunmuştur. Nitekim tasavvuf öncüleri hakkında *Sıfatü's-Safve* eserini yazmıştır. Bu eseri, ilk dönem tasavvuf kaynaklarından tabakât türü eserler arasında yer almıştır. Eser, ilk dönem zühd hareketlerinden ve asrı saadetteki örnek yaşayışlardan bahseden önemli bir kaynaktır. *Telbîsu İblîs* eserinde nefis ve şeytan hilelerini ve bunlarla mücadeleyi yaparken nefis terbiyesini yazmıştır. *Saydü'l-Hatır* gibi bir eser ile bu alanla ilgili hatıratlarını derlemiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri incelendiğinde, ilk bakışta kendisinin tasavvufî yaşayışa karşı olduğu fikrini uyandırmaktadır. Oysa kendisi de birden fazla eserlerinde vurguladığı üzere, ifrat ve tefrite karşı olduğunu ifade etmektedir. Onun bu alandaki eleştirileri esasa değil, usûle ve pratiğe dönüktür. Kendisi zâhid bir hayat yaşamıştır. Vaaz ve irşatla halkın davranışlarını ıslah etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla günümüzde mutasavvıflar konusundaki algılar değişkenlik arz etmekle beraber kendisi hakkında tasavvufa karşı gibi göstermek haksızlıktır. Kâl'dan ziyade hâl'in (teoriden ziyade pratik) önem arz ettiği bir durumdan söz ediliyorsa İbnü'l-Cevzî için mutasavvıf nitelemesi yapılabilir kanaatindeyiz.

İbnü'l-Cevzî'nin çabası, hicri altıncı asrın sonları, yedinci asrın başlarında Bağdat merkezli gerek fikrî bazda gerekse ahlakî bazda toplumda meydana gelen bozulmaların önüne geçmektir. Toplumun davranışlarını dönüştürmede tasavvufun da içinde yer aldığı dini disiplinlerin tedvin dönemi sayılan, hicri birinci ve ikinci asırlardaki saf ve sahih olan çizgiyi yakalamaktır. Hasan el-Basrî, Ahmed bin Hanbel ve İmam Şafii, Süfyan-ı Sevri, Malik bin Dinar gibi zatlar onun için örnek şahsiyetlerdir. Tasavvufun saf ve özü itibarıyla iyi bir yol olduğu ancak, Hurâfe ve bid'atlara açık bir alan olduğunu söyleyen İbnü'l-

Cevzî, bozulan tarafların ıslahı için te'lifat vermiş, vaaz ve tebligatta bulunmuştur. Dönemin idare makamlarıyla ters düşmek pahasına olsa dahi, bu idealinden vaz geçmemiş, bu idealini gerçekleştirmek yolunda ömrünü nihayetlendirmiştir. Böyle bir şahsiyetin görüş ve yaklaşımları hatta tenkitleri, günümüzde özellikle tasavvuf alanında dengeleri yeniden tesis etmek adına önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

Saydü'l-Hatır adlı eseri, bir nevi hâtıratı, günlükleri ve notlarıdır. Müellif, eserde, yaşadığı hayattan ve içinden geldiği gibi, düşüncelerini yazıya yansıtmıştır. Gayet sade, içten geldiği gibi ve çekinmeden her alanda hatırına gelenleri yazıya dökmüştür. Eserinde merkeze; İslam ahlâkını, ihlası, ilim ve ameli almış, kurtuluş için Kur'an, Sünnet ve salih selef şahsiyetlerin yolunu göstermeye çalışmıştır. Ona göre bütün ilimler değerlidir. Her birinden kifayet miktarı alınmalı, ancak en önemli ilim, fıktır. "Amelsiz yüzeysel ilimle uğraşma rahatlığından sakın; çünkü bu kronik tembellik halidir" sözü kayda değerdir. Bundan hareketle müellif, fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimlerin bilmenin gerektiğini, hepsinden önce de İslâm ahlâkına bağlı olmak gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak dâreyn saadeti için daima murâkabe, ihlas ve takvâyı tavsiye etmektedir. Nedamet ne kadar önemli ise, günahattan vazgeçip tevbede sebat etmekte, bir o kadar zordur. İbnü'l-Cevzî, tevbeyi sağlam tutmanın öneminden bahsederken de şu öğütleri vermektedir. "Allah aşkı-na tevbenizi sağlam tutunuz (bozmayınız). Umulur ki, cezaya engel olur. Sakın ha sakın, günahlardan özellikle de yalnızlıktan kaçının, zira Allah'a ^(c.c.) mübareze etmek, kulu onun gözünden düşürür."

Nizamiye geleneğinden gelen bir zat olarak, medrese ve tekke birlikteliğini savunmuş, Tekkenin tek başına kaldığında hurafelere ve bid'atlara yol açtığını, manevîyatsız medrese ilimleri de manevî afetlere açık halde olduğunu, bunun için zülcenahayn olmayı ve dengeli yürütmeyi tavsiye etmiştir. Bunun için Nübüvvet yolunu ve selefın yolunu örnek göstermiştir.

Müellif, Tasavvufî alanda bozulan dengeleri ıslah etme duyarlılığıyla, birden fazla eseri kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde toplumun, pozitif yönde davranışsal dönüşümünün gelişmesinde en büyük engel, genel manada ahlâkî alandaki iki zıt kutup olan ifrat ve tefritlerdir. Bu iki dengesizlik noktası, ümmet-i vasat için en çok ızdırap çektiren hususlardır. İbnü'l-Cevzî de kendi döneminde benzer durumlardan müştekidir. Bir yandan aşırı mistisizm, bir yandan aşırı dünyevileşme şeklinde bozulan bu dengeyi sağlamak için, ahlâklı toplumu inşa etmeye çalışmış; bu maksatla teblîğ ve irşatta bulunmuş, eserler kaleme almıştır.

İbnü'l-Cevzi'ye göre ilim, niyet ve maksadın merkezi konumdadır. İlim olmadan amel/ ibadet / zühd tek başına doğru yolu bulamaz. Niyet ise amel için temel şarttır. Maksadın da niyet kadar önemli olduğunu ifade eden İbnü'l-Cevzi, bilinmeyen konularda bilenlere danışmanın ve ilim ehlini örnek almanın önemini savunmuştur. Bu ilkelere riayet etmeyen nice zâhid ve abidlerin hurafeler içerisinde olduklarını vurgulamıştır. Bu bağlamda İbnü'l-Cevzi'ye göre ilim ve akıl, örnek ve ibret olmak üzere iki temel düstur yol göstericidir. Ona göre; her işin temel dayanağı akıldır. Akıl, kâmil ise o akıl sahibi, her işini delil ile icra eder. Aklın meyvesini anlamak ve işin maksudunu sezebilmektir. Maksudu anlayıp hüccet ile hareket eden, sağlam temel üzerine bina yapana benzetmektedir. Ne var ki, birçok insan hüccetsiz, rast gele amel etmektedir. Çağımızda, modernitenin bizi bıraktığı madde perestliğin çıkmaz sokağında, insanlığın saf ve fitrî olan mizacını bozan faktörler mevcuttur. Bu faktörlerden mal, mülk, makam ve nefsanî arzuların tehlikesine, hicri altıncı asırda şahit olan İbnü'l-Cevzî bu bağlamda, özellikle toplumun davranışlarını dönüştürmede rehberlik misyonuna sahip olan, medrese ve tekke / âlim ve mürşit etkisini taksimata tabi tutmuştur.

İbnü'l-Cevzî, toplumun manevî hayatını yönlendirmede rehber konumunda olanları dünya ve ahiret âlimleri şeklinde değerlendirmiştir. Onları kendi döneminde de mal, mülk ve makam konusunda uyarmış, bunların toplumun yararına olmadığı aksine ifsadına yol açabileceğini vurgulamıştır. Ona göre; dünya âlimleri riyaseti mal, mülk, makam ve övülmeyi sever. Ahiret âlimleri ise bilakis, bunların sebebiyet verdiği manevî felaketlerden korktuğundan bu gibi şeylerden uzaktırlar. Onun bu vurgusu, günümüzde de toplumun manevî hayatını düzenlemede rehberlik konumunda algılanan kişiler için, bir ölçüt olduğu kanaatindeyiz. Ona göre şeytanın en büyük hile ve tuzaklarında biri, zengin olan kişiyi uzun ömür ve ahiret işlerini engelleyen meşgaleler ile oyalamasıdır.

İbnü'l-Cevzî sadece hadis ve fıkıh gibi ilimleri okumak kalbin ıslahı için yeterli görmemekte, selef-i salihinin hayatlarına bakmak ve tasavvufun incelikleriyle de hem hal olmak gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle zâhid ve âlim birçok ehli kemal zatın hayatlarını kaleme aldığını söylemiştir. Ona göre maksuda ulaşma tevfikini veren Allah'tır. "Ancak seyr u sülûkta ilim olmazsa amel-i salih tek başına kifayet etmez. İlim yeterli değilse yapılan amel, ameli salih olamaz." Bu iki cevheri âsi serkeş nefsin kollarından tutmuş iki muvazzaf memura benzetmiştir. Ona göre bu iki memurun azim ve gayreti nispetinde menzile varma imkânı olacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde müellifin hayatı ve söz konusu olan eser ele alındı. İkinci bölümde, müellifin tasavvufî anlayışı işlendi; Bu alanda yazdığı eserler, örnek gösterdiği zühd ve tasavvuf ehli şahsiyetler, çalışma konusu olan eserdeki tasavvufî görüşleri, zikir, evrad, inzivâ, nefis muhasebesi ve ihlas gibi konulara yer verildi. Üçüncü bölümde ise müellifin tenkit ve tavsiyeleri işlendi; İlmiye/ medrese ehline dönük tenkitlerini genel olarak kibir, iktidar ve mülk sahiplerine yanaşma, dünyalık peşine düşüp zühd ve tasavvufî hayatı ihmal etmek şeklinde özetlemek mümkündür. Seyfiye (brokrasi, asker ve yöneticiler) dönük tenkitlerine gelince, müellif bu kesimi direk olarak değil de dolaylı bir şekilde tenkit etmiştir. Bu kesimin özellikle mezhep taassubunu eleştirmiştir. Halka zülm ettiklerini, dünyanın zevk ve sefasına daldıklarını ve halktan topladıkları vergi ve haracı toplumun istifadesine değil başka yerlerde harcadıklarını ima ederek uyarılarda bulunmuştur.

Avam halka dönük tenkitleri genelde cehalet ve dünyaperstlik minvalindedir. Zikri geçen bu üç toplum katmanının ortak özelliği tul-i emel olduğunu ifade etmiştir. Tenkit ve uyarılarından en çok payını alan dördüncü kesim Tekke ehli diğer ifade ile mutasavvıf olarak bilinen kitledir. O dönemde yaşayan bu kesimin en belirgin özelliği ifrat ve tefrittir. Bunun da temel iki sebebi vardır. Biri ilim eksikliği biri de zemin ve zaman bağlamında diğer kültür ve düşüncelerden etkilenme olarak göstermektedir. Bu kesime birçok yerde uyarılarda bulunup ıslah etme gayreti içinde olmaktadır. İstişad ettiği ayet ve hadislerden dellillerin bazıları şunlardır. “Biz Kur’ân’ı sana zahmet çekesin diye indirmedik” (Tâhâ Sûresi, 20/2) “Allah size kolaylık diler; zorluk dilemez.” (Bakara Sûresi, 2/185) “Allah hiç kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemeyiz.” (Bakara, 282) “Dinde aşırı gitmekten sakının. Çünkü sizden öncekiler dinde aşırı gitmekle helâk oldular” (Câmiü’s-Sağîr, 2/1582) buyurmuştur. “Orta yolu size tavsiye ederim. Çünkü her kim çok ince eleyip sık dokumaya kalkarsa din onu yener” (Câmiü’s-Sağîr, 3/2706)

Tavsiyeleri genel manada iki başlıkta toplamak mümkündür. Birincisi, taklid yerine örneklik; Herkesi örnek almamak. Örnek alınması gereken zahidlerin efendisi Hz. Peygamber ve onun seçkin sahabeleridir. Daha sonra selef-i salihinden seçkin şahsiyetlerdir. Bunların ortak özelliği ilim ile amel bütünlüğüdür. Zahir ile batın bütünlüğü ve dengeli yaşayışlarıdır. Müellifin yaklaşımı şu şekilde özetlenebilir;

1. Eleştircidir.
2. Kolay kolay kimseye güvenmez

3. Her alanda eser kaleme almıştır.
4. Eleştiridiği hatalara bazen kendisi düşmektedir.
5. Aynı eserde bazen farklı görüşler beyan etmiştir.
6. Fıkıh, itikat ve tasavvufta belli bir mezheb veya meşrebe bağlı olduğu kesin olarak söylenemez.
7. Fıkıhta Hanbeliye yakın, itikatta Eşariye yakındır, tasavvufta Hasan Basriyi örnek almıştır..
8. Günümüz selefi anlayışına sahip kitlenin onu sahiplenmesi, gerçekçi olmayan algılara dayanmaktadır.
9. Bu algıyı oluşturan sebepler: Hanbeliye yatkınlığı, haisleri merkeze alması, her yerde selefe vurgu yapması, İbn Kayyım ile aynı lakabı taşımasıdır.
10. Kendisi bazen selefleri ve hanbelileri eleştirirken İbn Teymiye de onu eleştirmiştir. Onun tasavvufi alana eleştirileri onun tasavvufa karşı olduğunu göstermez
11. Tasavvufi hayatın önemini vurgulamıştır. Nefis tezkiyesi ve irade terbiyesi gibi konular için tasavvufi hayatı tavsiye etmiştir.
12. Şefaat ve Kerameti kabul etmiştir.
13. Erdemli inzivayı tavsiye etmiştir. (zaman, zemin, kişiler ve şartlara göre inziva hususuna farklı yaklaşım ve yorumları vardır)

Müellife göre sorunlar ve bunlara karşı alınması gereken tedbirler; özetle şunlardır; Tasavvuf hayatı, özelliğın yoğun olan bir alandır. Bu alanda duygular yoğun olarak yaşanır. Avam halkın özerinde duygulara hitap kitaptan daha etkilidir. Yaşanmadıkça anlaşılamayan bir alan olan tasavvuf ‘İlm-i Kâl değil, İlm-i Hâl’dır. Bu nedenle bu alanda örneklik (Örnek şahsiyetlerin, mürşidlerin rehberliğı) önemli yer tutmaktadır. Burada üç sorun vardır.

- 1.Duyguların aklın önüne geçmesi
- 2.Halkın duygusal hareket ederek sıradan kişileri örnek alması/ onların peşinde gitmesi
- 3.Hâlın kâl ile işbirliğı yapmaması (Tekke ile Medrsenin birbirine sahip çıkmaması, Alim ile Zahid kitlenin birbirinden uzaklaşması)

Müellif buna karşı üç şeyi önermektedir.

- 1.İlmin rehber edinmesi
- 2.Akl-ı Selimin sürece katılması (Müellifin selim akıl hususunda kendine özgü tanımını vardır.)

3.İlim ile amel, akıl ile duyguyu birleştiren (zülcenaheyn) zahid kişilerin ancak örnek alınması (Müellife göre taklid değil örneklik esas alınmalıdır. Ancak gerçek anlamda âlim ve ilmiyle âmil şahsiyetler örnek alınmalıdır. Müellif bu noktada, Hasan Basrî, Süfyan Sevri, Said b. Müseyyeb gibilerdir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, İmam Şafii, Ebu hanifeyi de örnek göstermiştir.)

Netice olarak Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, günümüzde toplumun ahlâk ve davranışını dönüştürmede rol model olan, rehberlik vazifesini omuzlayan camia için eserlerinden istifade edilecek ve örnek alınması gereken tarihî, örnek bir şahsiyettir. Yaşayışıyla, vaaz ve irşad faaliyetleriyle âlim ve zâhid bir zattır. Onun bu alandaki eleştirileri, esasa değil usûle dönüktür. Bu da onun tasavvufî hayatla alakalı samimiyetini göstermektedir.

Tasavvufun membaı kabul edilen Hz. Ebu Bekir ^(r.a.) soyundan gelen ve zâhidâne yaşantısıyla bir mutasavvıf, ilmi bütünlüğü, fikrî derinliği, hadis, fıkıh, tefsir ve tarih gibi birçok ilmi alanda otoritesi müsellemlenmiş olan bir şahsiyettir. Ayrıca ilmî kişiliği yanında, zühd ve takvâsıyla da meşhurdur. Çok az uyumaya, çok ibadet etmeye, Hz. Peygamberinin yolunun takip eden ve hadis kitaplarında yer alan nâfile ibadetlerinin hepsini yapmaya gayret eden bir kişidir. Sayıları seksenin fevkinde olan asrının âlimlerinin rahle-i tedrislerinden geçerek, birçok alanda ilim tahsil etmiştir. Bazı hususlarda gördüğü, rastladığı ifrat ve tefritleri vaaz ve hutbelerinde kitap ve risalelerinde dile getirmesi, onun tasavvufî hayata muhalif bir konumda olduğunu göstermez. Aksine onun büyük bir zâhid ve rehber olduğunu gösterir. Onun vaaz ve irşad faaliyetlerinin halk tarafından şevkle takip edilmesinin saiklerinden biri de onun bu meziyeti olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülkadir, Atâ Muhammed Ahmed** *Kitâbü'd-Duafâi ve'l-Metrûkîn li-İbni'l-Cevzî*, Beyrut, 1986.
- Akot, Bülent**, *Müşâtâk-ı Bitlisî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yay, 2011.
- Akot, Bülent**, *Tasavvufun 100'ü*, Otto Yay. Ankara, 2017.
- Akot, Bülent**, *Tasavvufun 200'ü*, Otto Yay. Ankara, 2017.
- Alucî, Abdulhamîd**, *Müellefâtü İbni'l-Cevzî*, Dâru'l-Cumhuriyye, Bağdat, 1965.
- Âsım Efendi**, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul, 1304.
- Aşkar, Mustafa**, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara, 2001.
- Atıyye, Ahmed Abdurrahman İbnü'l-Cevzî** *beyne't-Te'vîl ve't-Tefvîz*, Mekke, 1397.
- Aydınlı, Osman**, “Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu”, *İlmî Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara, 2003, y.4, sayı.10, s. 101-102.
- Bağdadî, İsmail Paşa**, *Hediyetü'l-Arifin fî Esmâi'l-Müellifin ve Asarı'l-Musannifin*, I-II, İstanbul, 1951.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali**, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1925.
- Bolat, Ali**, “Muhâsibî'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakîkî Zühd Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VI. Sayı. XI / 194.
- Boyacılar, Nurettin**, *İbnu'l-Cevzinin Hadisteki Yeri ve Hadis Metodu* (Basılmamış doktora tezi, İlahiyat Fakültesi No. 19794).
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâîl**, *el-Câmi'ü's-Sahîh* (thk. Muhibbüddîn el-Hatîb ve diğerleri), el-Matbaatüs's-Selefîyye ve Mektebetühâ, Kâhire, 1979.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâîl**, *Sahih-i Buhari* (çev.: Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1987.
- Bursevi, İsmail Hakkı**, *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, İstanbul, 1995.
- Cebecioğlu, Ethem**, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail**, *Abdurrahman İbn'ul Cevzi ve Zadü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir* adlı eseri AÜİFD 29 Ankara, 1987.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail**, *es-Sihah*, Beyrut, ts.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Şerif**, *Kitâbu't-Tâ'rifât*, tah. Muhammed Abdurrahman Mir'aşlî, Dâru'n-Nefes, Beyrut, 2007.
- Çelebi, Kâtip**, *Keşfu'z-Zünûn*, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.

- Dağ, M. & Öymen, H.** *İslâm Eğitim Tarihi*; Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974. **Ebû Dâvûd, Süleyman bin Eş'as.** *Sünen*, İstanbul, 1975.
- Demirci, Mehmet,** “Ölümdeki Hayat”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara, 2000, Sayı:4, s.13.
- Ebû Abdillâh, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel,** *el-Müsned*, tah. Şuayb el-Arnavût-Âdil Mürşid, Müessesetu'r-Risâle, Dimaşk 2001.
- Ebu Hafs, Şihabeddîn Ömer,** *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut, Darü'l- Ma'rife, 1983.
- Ebu'l-Abbas, Şemseddin,** *Vefeyatul-ayan ve enbau ebnai z -zeman*, thk. İhsan Abbas, Dâru sadr, Beyrut, 1948.
- Ebu'l-Hasen, Ali bin Muhammed bin Abdülkerîm el-Cezerî b. Abdülvâhid eş-Şeybânî, el-Mûsulî İbnu'l-Esîr,** *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- Ebû'l Fadl, Cemâlüddin Muhammed b. Mûkerrem el-Afrikî İbn Manzûr,** *Lisânü'l Arab*, Dâru'l-Hayati'tTurâsi'l-Arabî, Beyrut, 199.
- Ebu'l-Fida,** *el-Muhatasar fî Ahbari'l-Beşer*, Mısır, 1325.
- Edis, Mustafa Salih,** *Kerramî Zühed Hareketi*, Yüksek Lisans Basılmamış Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ekin, Yunus,** “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara, 2002, sy. IX / 147-160.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır,** *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1993.
- Fazlurrahman,** *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., İstanbul, 1981.
- Fazlurrahman,** *İslâmiyet ve İktisadî Adalet Meselesi* çev: Yusuf Ziya Kavakçı, AÜİİE. Yay., Erzurum, 1976.
- Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakub,** *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut, 1991.
- Gazzâlî, Muhammed Ebu Hamid,** *İhyâu Ulumi'd-Din*, Daru'l Cîl, Beyrut, 1992.
- Haksever, Ahmet Cahid,** “Ruhbanlık Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2013/1, c. 12, sayı: 23, s. 5-30.
- Haksever, Ahmet Cahid,** “Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathîyye Anlayışı örneği” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1, c. III, sayı: 5, ss. 103-126.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Tarihine Giriş*, (çev. Ruhi Özcan), Beyan Yy. İstanbul, 2007.

Harun, Abdusselam Muhammed, *Mu'cemu Mukayyedâti İbn-i Hallikân*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1987.

Hatipoğlu, İbrahim, *DİA*, "İbnü'l-Cevzî" mad, XXX / 550-551.

Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî *Menâzilü's -Sâirîn*, Bursa, 2008.

Hıfınî, Abdü'l-Münim, *Mevsûatü's-Sûfiyye*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 2003.

Hindâvî, Abdülhamid, *el-Mektebetü'l-Asriyye*, Lübnan, Beyrut, 2001.

Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh yayınları, İstanbul, 1996.

Hûlî, Abdülbedî Abdülazîz, *et-Terbiye ve't-Ta'lim 'inde İbni'l-Cevzî*, Kahire, 1990.

İbn Âşûr, Eleyse's-Subhu bi-Karîb, İskenderiye, 2006.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Zakir Kadriri Ugan, MEB Yay., İst., 1996.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi bekr, *Vefeyatü'l-Ayan ve Enbau Ebnai'z-Zeman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1948.

İbn Hazm, *Tav'kü'l-Hamame Fi'l-Ülfe ve'l Ullaf*, çev.: Mahmut Kanık, İnsan Yay.,

İbn Hibbân, Ravzatü'l-'uḳalâ' ve nüzhetü'l-fuḳalâ' (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd v.d., Beyrut, 1977.

İbn Kayyim el-Cevzî, Medâricü's-Sâlikîn, çev. Komisyon, İnsan Yay., İst., 2005.

İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1966.

İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, Sünen, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed bin Mükrim, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1968.

İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. el-Useymin, Abdurrahman b. Süleyman, Mektebetu'l- Ubeykân, Riyad, 2005.

İbn Receb, Abdurrahman bin Ahmed, *ez-Zeyl ala-Tabakâti'l-Henabile*, Riyad, 2005.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Acaibu Ulûmi'l Kur'an*, thk: Abdulfettah Âşûr, ez-Zehra li'l-A'lami'l Arabî, Kahire, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Âdabu'l-Hasani'l Basrî ve zühdhü ve mevaizih* thk.

Süleyman Harşi, *Daru's-Siddîk*, Beyrut, 2005.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nevâsihu'l-Kur'ân* (Umdetu'r-Râsih fî Marifeti'l-Mensuh), thk. Muhammed Eşref Ali el-Melîbârî, Mektebetu Melik Fahd, Medine, 1422.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Saydü'l-Hâtır*, Beyrut, 1975.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Saydü'l-Hâtır*, Beyrut, ts, Terc: Kudat Aydın, Ankara, 1996.

- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Mevzû 'ât*** (nşr. Nureddin Boyacılar), Riyad 1418/ 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam***, (Muhakkık mukaddimesi), Kahire, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Lefetü'l-kebed fî naşîhati'l-veled***, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36-44.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Menâkibu'l-İmam Ahmed bin Hanbel***, Mısır, 1349.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem***, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nevâsihu'l-Kur'ân (Umdetu'r-Râsih fî Marifeti'l-Mensuh)***, thk.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Sifatü's-Safve***, thk. Muhammed Fâhûrî, *Dâru'l-Marife*, Beyrut, 1985.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Siretu ve Menakibu Ömer Bin Abdulaziz, el-Halife, ez-Zâhid***, Tahk. Naim Zerzûr, Darü'n-Neşr, Beyrut, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Telbîsu İblîs*** (nşr. M. Emîn el-Hancî - M. Abduh ed-Dımaşkî), Kahire, 1340.
- İmadüddin, Halil, *Ömer b. Abdulaziz***, Terc: Mustafa Solmaz, İstanbul, 2019.
- İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ***, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İsfahânî, Râgıb, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*** (nşr. Ebü'l-Yezîd el-Acemî), Kahire, 1985.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam***, Ankara Okulu Yayınlar, Ankara, 1981.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah***, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1973.
- Kahhale, Ömer Rıza, *Mu'cemul -Müellifin Müessesetür -Risale***, Beyrut, 1957.
- Kâmil Muhammed Uveyde, *Abdurrahmân el-Cevzî Şeyhü'z-Zühâd ve İmâmü'l-Vu'âz*** (Beyrut, 1993), Hasan İsâ Ali el-Hakîm'in *İbnül-Cevzî* (Bağdat 1988).
- Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed bin Hanbel", *DİA*, c: 2, s. 80; İbnü'l-Cevzî; Menâkibu'l-İmam Ahmed, Mısır, 1349.**
- Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler***, Dergah Yay., İst. 1990.
- Kara, Mustafa, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları***, Dergah Yay., İst. 2005.
- Kardavi, Yusuf, *Fakirlik Problemi Karşısında İslam***, terc., Abdülvahhab Öztürk, Nur Yay., Ank., 1975.
- Kelebâzî, Muhammed İbn İshak Buhari, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taarruf***, Haz, Süleyman Uludağ, İstanbul, 1992.

- Kılıçarslan, Mehmet**, *Zadü'l-Mesir Adlı Eseri Bağlamında İbn'ul Cevzî'nin Tefsir Anlayışı*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı Doktora Tezi, (Basılmamış) 2016.
- Koçyiğit, Talat**, *Hadis Istılahları*, Ankara, 1985.
- Köprülü, Füad**, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara, 1993.
- Kudat A. & Bulut M.** Edit: Kudat A. ve diğer, “Bilgi bütünlüğü bağlamında nizamiye medreseleri geleneği ve modern akademya”, *Fuad Sezgin Anısına Geçmişten Geleceğe Medeniyetimizde Bilgi Bütünlüğü Sempozyum Kitabı*, İstanbul, 2018.
- Kudsî, Abdüsettar Abdülhamîd**, “*Bid'atcının Rivayeti*” (trc. Salâhaddin Polat), *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1986.
- Kurnaz, Cemal-Ali, Mustafa**, *Türk Edebiyatında Şathiyye*. Ankara: Akçağ Yayınları. 2001.
- Kuşeyrî, er-Risâle** (nşr. Ma'rûf Züreyk-Ali Abdülhamid Baltacı), Beyrut, 1991
- Massignon, Louis, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev.: M. Ali Aynî, Ataç Yay., İstanbul., 2006.
- Mavil, Kılıç Aslan**, (2012), “Te'vil Meselesine Dair Metodik ve Bütüncül Bir Tahlil Denemesi”, *Kelam Araştırmaları*; Gürsoy, Kenan, (1991), “Felsefe ve Hoşgörü”, *Felsefe Dünyası*, sy. I, 18-21.)
- Mekkî, Ebû Tâlib**, *Kûtü'l-Kulûb*, haz. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004,
- Muhammed Osman, Abdurrahman**, *İbn Cevzî, el-Mevzû'ât*, Kahire, 1986.
- Muhâsibî, Bed'ü men enâbe ilellâh** (el-Veşâyâ içinde, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut, 1406/ 1986.
- Muhasibi, Ebu Abdullah Haris, İbn Esed**, *Şerhü'l-Ma'rife ve Bezlü'n-Nasiha*, Thk; Mecdi Fethi Seyyid, Tanta, 1993.
- Mühennâ, Ali Cemîl**, *İbnü'l-Cevzî ve Makamatühü'l-Edebiyye*, Kahire, 1976
- Müslim, bin Haccâc**, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. M.F. Abdülbaki, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1956.
- Müttakî, el-Hindî**, *Kenzu'-Uummal*, Beyrut, ts.
- Nedvî, Mahmûd Ahmed Kaysiyye**, *el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve Kitâbühü el-Mevzû'ât* (Lahor 1403/ 1983).
- Özköse, Kadir** (editör) ve diğer, *Tasavvuf El Kitabı* Grafiker yay. Ankara, 2015
- Öztürk, Yaşar Nuri**, “Zühd”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, XIII, s. 638.

- Rabbani, Ahmed Faruki Serhendi**, *Mektubat-ı Rabbani*, Terc, Abdulkadir Akçicek, İst. 1977.
- Salih Abdullah, Abdurrahman**, *İbnü'l-Cevzî ve Terbiyetü'l-'Akl*, Mekke, 1986.
- Serrâc, Ebu'n-Nasr et-Tûsî**, *el-Lüma'*, tah: Dr. Abdulhalim Mahmud, Taha Abdalbaki Sürûr, Mısır, 1960.
- Sevgi, Ahmet**, *XIII. Asırda Anadolu'da Tasavvûfî Hareket*, Erciyes Üniv. İlâhiyet Fakültesi Dergisi, 1986, sayı: 3, s. 283-296.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman**, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire, ts.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed İbn el-Huseyin**, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî, Risaleleri*, Terc: Süleyman Ateş, Ankara, 1981.
- Şahin, Haşim**, “Menâkıb” *DİA*, XXIIIIV, 290.
- Teksoy, Murat**, *Anı- Hatırat*, başlıklı yazısından alıntı, [http:// www.xn--edebiyatgretmeni-twb.net/hatirat_ani.htm](http://www.xn--edebiyatgretmeni-twb.net/hatirat_ani.htm) tarih: 05.05.2018.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa**, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Topaloğlu, Bekir**, “Telbîsu İblîs”, *DİA*, XXXX / 396.
- Uludağ, Süleyman**, “Mutasavvıf” mad, *DİA*, XXXI / 201.
- Ülgener, Sabri**, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri*, Derin Yay., İstanbul., 1981.
- Yaran, Rahmî**, “Bid'ât” mad, *DİA*, XI / 60.
- Yavuz, Yusuf Şevki & Avcı Casim**, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*; c: 20, s. 544.
- Yesû'î, Luvîs Ma'lûf**, *Müncid, fî'l-Luğati ve'l-A'lâm*, Darü'n-Neşr, Beyrut, 1986,.
- Yılmaz, Ömer**, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsuddin Muhammed**, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb Arnavut, Huseyn el-Esed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsuddin Muhammed**, *Tezkiretu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts,
- Zeynullah Mahfûzürrahmân**, *et-Tahkik ala- el- 'İlelû'l-mütenâhiye fî'l-eḥâdîsi (aḥbâri) 'l-vâhiye*. (Lahor 1399/ 1978; Faysalâbâd 1401/ 1981.
- Zerkelî, Hayrüddin bin Mahmud, bin Muhammed bin Ali bin, ed-Dimeşkî**, *el-A'lâm*, Neşr: Darü'l-İlm, 15. Bsk, 2002.

EKLER

Ek 1: Çalışmada esas alınan *Saydu'l-Hâtır* adlı kitabın ilk sayfası

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[وبه المستعان وعليه التكلان]

قال [الشيخ الإمام العالم^(١)] أبو الفرج، عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي
رحمة الله عليه^(٢).

الحمد لله حمداً يبلغ رضاه، وصلى الله على أشرف من اجتبه، وعلى من صاحبه ووالاه،
وسلم تسليماً لا يدرك منتهاه.

لما كانت الخواطر تجول في تصفح أشياء تعرض لها، ثم تعرض عنها فتذهب، كان من
أولى الأمور حفظ ما يخطر لكليلاً ينسى.

وقد قال عليه الصلاة والسلام: «قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ»^(٣).

وكم قد خطر لي شيء، فأتشاغل عن إثباته فيذهب، فأتأسف عليه، ورأيت من نفسي
أنني كلما فتحت بصير التفكير، سنع له من عجائب الغيب، ما لم يكن في حسابه^(٤)، فأنشأ
عليه من كثيب التفهيم ما لا يجوز التفريط فيه، فجعلت هذا الكتاب قيداً - لصيد الخاطر - والله
ولي النفع، إنه قريب مجيب.

(١) ساقط من الدمشقية.

(٢) السطر بأكمله ساقط من الحديث.

(٣) أنظر: (المستدرک ١٠٦/١). وتاريخ بغداد، للخطيب البغدادي ٤٦/١٠. والكامل، لابن عدي ٧٩٣/٢.
وتفسير القرطبي ٢٠٦/١٠. والعلل المتناهية في الأحاديث الواهية، لابن الجوزي ٧٧/١، ٧٨. وجامع بيان
العلم وفضله، لابن عبد البر ٧٢/١. وكنز العمال ٢٩٣٣٢.

جاءت الطبعة الأولى دون تخريج الأحاديث، وقد قام الأستاذ محمد عبد القادر عطا بتخريج أحاديث
الكتاب حتى يتم النفع به. (الناشر).

(٤) في الحديث: في حساب.

وإن كان غنياً فينبغي له أن يدبر في نفقته خوف أن يفتقر فيحتاج إلى الذل للمخلق .
ومن البلية أن يئذر في النفقة ويباهي بها ليكمد الأعداء .
كأنه يتعرض بذلك - إن أكثر - لإصابته بالعين .
وينبغي التوسط في الأحوال ، وكتمان ما يصلح كتماناً .
ولقد وجد بعض الغساليين مالاً فأكثر النفقة ، فعُلم به ، فأخذ منه المال ، وعاد إلى الفقر .
وإنما التدبير حفظ المال ، والتوسط في الإنفاق ، وكتمان ما لا يصلح إظهاره .
ومن الغلط إطلاع الزوجة على قدر المال ، فإنه إن كان قليلاً هان عندها الزوج ، وإن كان كثيراً طلبت زيادة الكسوة والحلى .
قال الله عز وجل : ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ﴾^(١) وكذلك الولد .
وكذلك الأسرار ، ينبغي أن تحفظ وأن يحذر منها ، ومن الصديق ، فربما إنقلب ، فقد قال
الشاعر :

إِخْذَرْ عَدُوَّكَ مَرَّةً وَاخْذَرْ صَدِيقَكَ أَلْفَ مَرَّةٍ
فَلَرُبَّمَا انْقَلَبَ الصَّدِيقُ فَكَانَ أَعْلَمَ بِالْمَضَرَّةِ

بحمد الله تعالى قد نجز ما توناه الفكر الفاتر من تقييد ما جمعه القلم من «صيد
المخاطر» ، مقتصرأ فيه على ما به التخلي من الأمراض النفسية ، والتحلي بالأداب الشرعية ،
والأخلاق المرضية .
جعله الله تعالى خير هاد على منبر الوعظ والإرشاد ، وأنفع كتاب تجلّى في مرايا الظهور
لهداية العباد .
والحمد لله أولاً وآخراً ، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم .

(١) جزء من الآية ٥ من سورة النساء .